

МАШХУР
КИШИЛАР
ХАЕТИ

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ

АБДУЛЛА ҚАҲХОР

*Ҳаёти ва ижодий фаолияти
ҳақида лавҳалар*

Тошкент
Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти
1988

Шарафиддинов Озод.

[III 26] Абдулла Қаҳҳор. [Эссе].— Т., «Ёш гвардия», 1988.— 256 б.— (Машҳур кишилар ҳаёти).

Ўзбек совет адабиёти асосчиларидан бирі — Абдулла Қаҳҳор босиб ўтган шарафли ва машаққатли йўл ҳар бир қаламкаш, ҳар бир оддий китобхон учун ибрат мактабидир. Улкан истеъодд эгаси сўнгги нафасигача адабиёт даргоҳини муқаддас билди, сўзнинг соғлиги, жанговарлиги ва ҳаётийлиги учун қатъий курашди. Мана шу туфайли адаб яратган foявий-бадий юксак романлар, қиссалар, ҳикоялар, пьесалар адабиётнимиз хазинасидан муносиб ўрин эгаллади.

Кўлингиздаги китобни яратиш жараённда танқидчи Озод Шарафиддинов сўз устасининг такорланмас санъаткорлик оламига зийрак назар ташлагани яққол сезилади. Сиз ушбу китоб орқали рангин олам — ёзувчи ижодий лабораториясига,унииг таланти, иродаси, сабр-бардошини синовдан ўтказган ҳаёт қўйнига кириб боришингизга аминмиз.

«Машҳур кишилар ҳаёти» сериясида эътиборингизга ҳавола этилаётган ушбу эссе ўзбекистон ССР ҳалқ ёзувчиси Абдулла Қаҳҳор таваллудининг 80 йиллигига тўёнадир.

Шарафутдинов Озат. Абдулла Қаххар. Эссе.

ББК 83.3Уз7

III 4702570900—89
356(04)—88 52—88

ISBN 5—633—00301—2

© Издательство «Ёш гвардия», 1988

БОЛАЛИК СҮҚМОҚЛАРИ

Аллақачон қовун пўчоги ерга тушиб, куз ошланади. Кунлар бир тутам. Кундузлари илиқ, эрталаблари қировдан ҳаммаёқ оппоқ. Тоғ ёнбағрида жойлашган Аштнинг боғларида олма шохлари ҳосилини кўтаролмай эгилган. Ўрикларнинг қизил-сариқ барглари қуёш нурида лов-лов товланади. Бир-бирига туташ узумзорларда тартарак овози тинмайди...

Гузарнинг бир чеккасидаги кўримсизгинага темирчилик дўконида уста Абдуқаҳҳор ёлғиз ўзи дам босиб, босқон уради. Унинг иши кўп, қўли қўлига тегмайди. Куз кириши билан темирчининг иши кўпаяди — деҳқонлар дами қайтган кетмонини, ўтмаслашган ўроғини кўтариб келаверади. Ёки янги асбоб-ускуналар буюради. Уста Абдуқаҳҳор ошиқмай дам босяпти-ю, лекин кўнгли хижил. Мисида бири-биридан совуқ минг хил ўйлар ғужрон ўйнайди. Роҳатойнинг ой-куни яқинлашиб қолди, бугун-эрта кўз ёриса ҳам ажаб эмас. Эсон-омон қутулиб олармикин? Салкам ўттизга кириб қолган устанинг Роҳатой билан бир ёстиққа бош қўйганига ўн йилдан ошди. Шу йиллар мобайнода у еттита фарзанд кўрди, аммо тақдирни қарангки, биттаси ҳам турмади. Уларнинг баъзилари бир-икки ҳафтада, баъзилари икки-уч ёшга кириб, бирор хасталик баҳона оламдан ўтаверишди. Уста бунга кўп эзилади, сабабларини кўп ўйлайди. Бирор гуноҳим учун тақдирни азалнинг жазосимикин деган хаёлга ҳам борди, бироқ ўйлай-ўйлай бунаقا катта жазога лойиқ гуноҳини тополмади. Авваллари: «Айб Роҳатойдамикин» — деган фикр ҳам кўнглидан ўтган. Ҳатто: «Уни қўйиб, бошқага ўйлансанмиш

кан»— деган ўйга ҳам борган, лекин дарҳол бу фикрдан қайтган. Роҳатой унинг кўнглидаги хотин эди. Уста Абдуқаҳдор уни кам урган, ҳадеб жеркиб, силтаб ташлай бермайди, аксинча, кўп ишларини у билан бамаслаҳат қиласди, баъзан иш камайган кезларда кечқурулари унга китоб ҳам ўқиб беради, аҳён-аҳёнда ҳазилмутойиба ҳам қилиб қўяди. Роҳатойнинг ўзи ҳам, барака топгур, яхши аёл-да — борига кўнади, йўқни йўндирансан демайди, эри топганини куйдириб-пишириб ўртага қўяди, рўзғор тутиши ҳам ёмон эмас, озода, батартиб, саришта. Энг муҳими — чакаги очиқ эмас, бўлар-бўлмасга эрига гишава қиласвермайди, турмуш азоблари жон-жонидан ўтиб, жуда бўлмай қолганда, ўтириб тўйиб-тўйиб йиғлайди. Бир қарашидан эрининг кўнглидагини биладиган, доим унинг раъийга қараб иш тутадиган эсли-хушли бунаقا аёл кам топилади. Ундан ажраш қўлингдаги баҳт қушини учирив юбориш билан баробар-ку!

Ҳозир Роҳатойнинг саккизинчи фарзанди дунёга келиш арафасида. Ким бўларкин? Ўғилми, қизми? Умри билан берармикин ёки у ҳам Роҳатой билан уста Абдуқаҳдорнинг фарзанд доғида куйиб адo бўлган юракларини яна бир яралаб тезда оламдан ўтармикан? Кошки эди, ўғил бўлса-ю, тезда улғайиб, отасининг ёнига кирса, юкини енгил қилиб, қўлидаги ишини олса... Уста Абдуқаҳдор ўғидан ҳеч нарсани аямасди, темирчилик касбининг ҳамма сиру асрорини ўргатарди, бутун водийга донг таратадиган машҳур уста қилиб етиштирарди. Уста Абдуқаҳдор шундай безовта ўйлар оғушида экан, дўконга югуриб келган қўшнисининг ўғлини пайқамай ҳам қолди. Бола нафасини ростламай, ҳансирағанча қичқирди:

— Суюнчи! Суюнчи! Суюнчини чиқаринг, уста амаки! Роҳат холам ўғил туғилар!

Уста Абдуқаҳдорнинг елкасидан тоғ ағдарилгандай бўлди. У хушхабар келтирган болага ёнидаги бор чақани узатди-да, апил-тапил дўконини ёпди, юраги ўйнаганча, уйига йўл оларкан, бугунги кунни эслади. Бугун — чоршанба, 1907 йилнинг 17 сентябрини эди.

* * *

Уста Абдуқаҳдор билан Роҳатойнинг саккизинчи фарзанди умри билан туғилган экан. Унга Абдуллажон деб от қўйишди. Абдулла чақалоқлигидаёқ анча бўлиқ,

ранги тоза, кўзлари тийрак эди. Кунлар кетидан кунлар ўтди, ойлар ойларга уланиб йил бўлди... Абдулла аввал эмаклашни ўрганди, бир ёшдан ошар-ошмас юра бошлиди, кейин тили чиқди. Қўни-қўшнилар ҳам, уларнинг болалари ҳам Абдуллажонни яхши кўришар, уни эркалатишар, ҳар хил ширинликлар билан сийлашарди. Отаси билан онаси-ку уни жонларидан ортиқ кўришар, еру қўкка ишонишмас, ҳар хил ногаҳоний фалокатлардан, бало-қазолардан асрашга уринишарди. Ҳаш-паш дегунча Абдуллажон бешга тўлиб, олтига қадам қўйди. У ҳамма нарсага қизиқувчан, фаҳми ўткир, зийрак, оёқ-қўли енгил, илдамгина бола бўлиб етишмоқда эди. Отаси унга кичкинагина сандонча билан болғача ясад берди. Абдулла бу ўйинчоғини ҳамма нарсадан ортиқ қўрарди. Уни ўйнаб юриб, бинойидек темирчиликка ҳавас қилди. Қим билсин — аҳвол шундоқ кетаверганда нима бўларди? Абдулла донғи кетган темирчи уста бўлиб етишармиди? Ё, бошқа одам бўлармиди?.. Аммо аҳвол шундоқ кетавермади — орадан кўп ўтмай, шундай воқеалар рўй бердики, оиласининг турмуши бутунлай ўзгариб кетди.

Ашт — катта қишлоқ, лекин шунга қарамай бу ерда ҳаммавақт ҳам бир темирчининг рўзгорини тебратиши учун кифоя қиладиган юмуш топилавермасди. Иш бўлмагандан кейин даромаддан путур кетади, тирикликининг мазаси қочади. Хуллас: «Иш мени излаб келсин», — деб кутиб ўтиrsa, бўлмайди, темирчи одам учун ишнинг кетидан қувиш керак. Уста Абдуқаҳор Роҳатой билан маслаҳатлашиб, Яйпанга кўчишга қарор қилди. Яйпан анча олис эди, аммо кўчиш унга қийинчилик туғдиргани йўқ, чунки рўзгордаги буюмлар, дўконнинг дов-дастгоҳи бор-йўғи бир аравага юк бўлди.

Шундай қилиб, уста Абдуқаҳор оиласининг қишлоқма-қишлоқ дарбадар ҳаёти бошланди. Тўрт-беш йил ичida бу оила босиб ўтган йўлни бир-бирига уласа, экватор чизигичалик келмаса ҳамки, ҳар ҳолда анча ма-софа чиқади. Абдулла Қаҳор «Ўтмишдан эртаклар»га ёзган муққаддимасида шундай дейди: «Менинг болалик йилларим Фарғона водийсининг Яйпан, Нурсуқ, Қудаш, Бувайди, Толлиқ, Олқор, Юлғунзор, Оққўргон деган қишлоқларида ўтган». Оила буларнинг баъзиларида бир йил-ярим йил, баъзиларида икки-уч йил истиқомат қилган. Бу қишлоқларнинг ҳеч қайсисида уста Абдуқаҳорнинг ўз ҳовли-жойи бўлган эмас, ҳамма ерда оила ижа-

рага уй олиб турган. Савол туғилади: нега уста Абдуқаҳдор қўним билмаган? Нега бирон жойда қурби етадиган ҳовли-жой сотиб олиб ватан қилмаган, аксинча, «кўчманчи», «келгинди» деган таҳқири номларни кўтариб юришдан чўчимай, қишлоқма-қишлоқ кўчиб юрган?

Бунинг иккита асосий сабаби бор. Биринчи сабаб ҳақида юқорида озми-кўпми гапирдик — темирчи одам у замонларда ишнинг кетидан қувиб юришга мажбур эди. Иккинчи сабаб эса уста Абдуқаҳдорнинг ўзида, унинг табиатида, феъли-хўйида — мутеъликни, тавбатазарру қилиб қўл қовуштиришни, бўйин эгишни билмаслигига. Бир қишлоқдан у эл қатори бир маромда ҳаёт кечирмай, янгиликлар жорий қилишга урингани учун қувилади, иккинчисидан юзбошига пора бермагани, сўфи билан «чиқишмагани» учун ҳайдалади, яна бир қишлоқни рўза тутмагани учун тарк этади. Хуллас, темирчилик касбидан ҳам кўра устанинг феъли кўп ҳолларда оиласи дарбадар қилиб қўяди. Албатта, дарбадарлик ёмон нарса: энди теварак-атрофингдаги одамларга кўникиб, энди қўёни-қўшни билан иттифоқ бўлиб, тинч ҳаёт кечира бошлаганингда, яна юк кўтариш зарурати туғилади, яна тинчлик, хотиржамлик бузилади. Дарбадарлик, айниқса, эндигина улғайиб, оқ-қорани таниб келаётган Абдуллажон учун ёмон эди. Болалар ғалати ҳалқ — бир қарасанг, опоқ-чапоқ, ораларидан қил ўтмайди, бир қарасанг, қирқ йиллик душманлардек қирпичоқ. Болаларнинг ўзаро муносабатларида катталар ақли етмайдиган аллақандай қонуниятлари бўлади. Йўқса, қишлоқда болалар Абдуллажонни давраларига қўшмай, кўкрагидан итариб, «якка мохов» қилиб қўйишинди? Абдуллажоннинг эс-хуши бутун бўлса, бирон иуқси бўлмаса, бирор болага зўравонлик қилмаса...

Орадан қирқ йиллар ўтгандан кейин ҳам Абдулла Қаҳдор болалигига кечирган ўша таҳқиrlарни унотлмайди. Бу тўғрида у автобиографиясида анча ҳазинлик билан ёзади: «Бир қишлоқда болаларга энди қўшилиб ўртоқ орттирганимда, бошқа қишлоққа кўчиб, яна «кўчманчининг боласи» бўлиб қолар эдим. Бу гаплар қаттиқ ҳақорат йўсенинда айтилар эди... Бир куни кечқурун маҳалла болалари илонни кўрган чумчуқдай атрофимда чуғурлашиб турганда, кузатиб турган бир мўйсафид менга раҳм қилган бўлиб, «Кўйинглар болалар, тегманглар, келгинди бўлса, ўзи бўлибдими, худо қилган»,— деди. Мўйсафиднинг бу гапи менга болаларнинг таъна-

сидан ҳам қаттиқроқ тегди, узоқ йиллар дилимда чўкиб ётди. Билмадим, илгари қалай эканман, лекин назаримда мени шу гап индамас қилиб қўйди. Уйда менга «индамас», «ичимдан топ» деб дашном берадиган бўлишиди. Отамнинг Нурсуқдан келган ошналари: «Уста Абдуқаҳҳорнинг зап ўғли бор экан-у, соқов экан»,— деб кесатишганини опам куйиб-пишиб гапиргани сира эсимдан чиқмайди. Бунаقا таъна-дашномлар мени бадтар «соқов» қиласр эди».¹

Ҳар қандай инсон характерининг зуваласи болаликда пишийди — болаликда орттирган сифатлар кўпинча умр давомида сақланиб қолади. Абдулла Қаҳҳор балогатта етган даврида «индамас», «ичимдагини топ» бўлган эмас, албатта. Лекин у камган одам эди. Сира гапдонлик қилмас, бўлар-бўлмас нарсаларни сўзлайвермас эди. Ҳар ҳолда, у ҳеч қачон «гапни кавласанг гапчиқади» қабилида иш тутмасди.

Масалан, қувноқ даврада сұхбат қизигандан қизиб, авж олиб борса, Абдулла Қаҳҳор аҳён-аҳёнда битта яримта луқма билангина сұхбатга аралашиб қўярди. Таниқли адабиётшунос У. Норматов хотираларида Абдулла Қаҳҳорни биринчи марта уруш йилларида ўз қишлоғида кўрганини эслайди. Ўшанда адиб Рафқонга Совет Иттифоқи Қаҳрамони Аҳмаджон Шукурвга ҳамроҳ бўлиб борган экан. Қаҳрамон шарафига тонготар базм бўлипти. Эртасига колхоз раиси (Умаралининг отаси) таажжуб билан ёқа ушлаб, шундай деган экан: «Тавба, ёзувчи шунаقا бўлар экан-да! Эрталабгача бир оғиз лом-мим деб оғиз очмаса-я!»

Шунаقا, болаликда бошдан кечирган воқеалар, айниқса, дилга озор берадиган ҳодисалар, албатта характерда, феъли атворда бирон из қолдиради...

Аммо «кўчманчилик»нинг ўзига яраша яхши томонлари, мароқли жиҳатлари ҳам бор. Айниқса, Абдуллага ўҳшаган ҳар нарсани билишга қизиқадиган, ҳар нарсани ўз кўзи билан кўриб, қўли билан ушлаб кўришни истайдиган олти яшар зеҳни ўтқир болага бу ҳол қизиқарли туюларди. Ҳатто унга қишлоқма-қишлоқ кўчиб юриш курраи замин бўйлаб қилинадиган саёҳат билан баробар эди. Бу саёҳат давомида ҳар қадамда оламжакон кашфиётлар қилиш, бири-биридан қизиқ нарсаларни билиб олиш мумкин эди. Қишлоқларда фақат дех-

¹ Адабиётимиз автобиографияси. Т., 1973. 183-184- бетлар.

қонлар яшаса ҳам, уларнинг меҳнати, ёр-суви, экин-ти-кини, турмуш тарзи бир-бирига ўхшаса ҳам улар ўзаро бир-бирига ўхшамас эди.

Мана, масалан, Яйпанни олайлик. «Яйпан кўчалари кенг, лапкаси, отўйини бор, толларида бедана, кўча бўйи ва бозорбошидаги дўконларда каклик сайдайдиган обод қишлоқ эди».¹ Яна унинг ён-веридаги қишлоқларни, зиёратгоҳларни айтмайсизми! Яйпаннинг шундоқ-қина биқинида жойлашган Қайнарнинг таърифини айтган билан адо қилиб бўлмайди. Беш-олтита катта-кичик булоқ. Ҳаммасидан кечасию кундузи кўз ёшидай тиниқ, муздек сув вақирлаб қайнаб чиқади. Катта булоқда сув шунақа ҳайбат билан қайнайдики, унинг вақирлашидан ҳар қандай одам ҳам ваҳимага тушади. Баъзи булоқларда бир-бир ярим қаричлик қора балиқлар гужроң ўйнайди. Уларни кечгача томоша қилсангиз ҳам зерикмайсиз. Булоқ бўйидаги азамат толлар бу ерни янада сўлим қиласди. Сайлларда, ҳайитларда булоқлар теврагидаги чойхоналарда одамлар сифмай кетади. Ана ўшанда болаларнинг яйраб ўйнаганини кўрсангиз... Яйпанни мақтаганда Бувайдини айтмай бўладими!

«Бувайди ҳақиқатан катта ва обод қишлоқ экан. Унинг марказий кўчаси самовар, бazzоз, ҳунармандлар дўкони ўрнашган баланд тимдан бошланарди. Ундан нари кўччанинг икки томони зич дўкон: бокқол, аттор, қандолатчи, новвой, сартарош, яна самовар, бир томонда кашпон... Ундан нари Эшон буванинг карвонсарояи — бозор кунлари деҳқонлар от-уловини шу ерга қўйиб, бозор-ўчарини қилас экан».² Турфа хил рангларга, ҳилма-хил манзараларга бой бу қишлоқлар ҳаммаси бирлашиб, ёш Абдулланинг қалбida умрбод муҳрланиб қолади. Лекин гап фақат бундагина эмас. Худди шу қишлоқларда у ҳаётнинг дастлабки сабоқларини ҳам олган. Бу сабоқлар ҳаммавақт ҳам юқорида айтганимиздек, аламли ва аччиқ бўлаверган эмас. Баъзан улар нашъали ҳам бўлган. Тўғри, йиллар ўтган сари рўзгорнинг анча-мунча иши Абдуллажоннинг елкасига туша бошлади. Айниқса, онаси оғриб ётиб қолганда, қўшни хотинлар нон-понларини ёпиб бериб, кир-чирга қарашиб юрган кезларида Абдуллажон ҳар куни ҳовлини икки маҳал супуриб, далага чиқиб, кучи етганча ўтин орқа-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Олти томлик. 2- том, 49- бет.

² Уша жойда, 58-бет.

лаб келар, дадасига оғқат пиширгани қарашар, идиштөвоқ ювар, сув таширди. Ишларни ўринлатиб қўйгандан кейин эса кўчага югурап ва болалар билан хуфтонгача ҳар хил ўйинлар ўйнарди. Айниқса, лойпорсилдоқ, яшин тополоқ, тут минди, даста, тўп тепиш, оқ теракмикўк терак, деган ўйинлар завқли бўларди. Ёки «рўза» деган нарсани олайлик. Аввалига Абдуллажон ота-онасиning сўзидан, ҳаракатидан рўза қизиқ нарса бўлса керак деб, бир-икки саҳар турди. Лекин у кўп бемаъни нарса экан — саҳарлаб тонг отмасдан қорнингни тўлдириб овқатдан уриб оласан-у, кейин кечқурун қош қорайгунча туз тотмай юрасан — оч қоласан, силланг қуриб, кўзларинг тиниб кетади. Үлгудай чанқайсан, оғизларинг қурийди, тилинг айланмай қолади — лекин шунда ҳам на бир тишлам нон ея оласан, на бир хўплам сув ичоласан. Рўзани бузиб, бирон нима еб қўйсанг ёмон бўлар экан. Абдулла иккинчи куниёқ очликка чидолмади, кундузи «нима бўлса бўлар» деб, ҳеч кимга билдирмай, бир-икки бурда нон еб олди. Кейин анчагача қўрқиб юрди. Унинг гуноҳидан худо ҳам бехабар қолдими, ҳар қалай, ҳеч нарса бўлмади. Хуллас, рўзанинг ўзи эмас, бозоршаби қизиқ бўлар экан. Дадаси Абдуллажонни бозоршабга олиб борди.

«Чорраҳа ва катта майдоннинг атрофидағи сон-саноқсиз дўконларда чироғ камида иккитадан, учтадан шам. Одам кўп. Ғовур, ҳайқириқ, кулги, ашула... Сотувчилар қичқиргани қичқирган: «Иссиқ нон бу!», «Саҳарликка қўшалоқ сомса деган борми», «Шиминг-у, чайнаманг!..»¹

Бунақа бозоршаблар, сайиллар, ҳайитлар боланинг бир маромдаги ҳаётини чайқатиб, унга бир дунё завқшавқ беришидан ташқари, унинг кўз ўнгига ҳаётнинг турли-туман ажойиботларини, ақл бовар қилмайдиган сиру асрорини ҳам намоён қилади. Буни қарангки, мушак деган ҳам хилма-хил бўларкан: болалар учқунни сачратиб ўйнайдигани сихмушак дейилар экан. Яна қамиш мушак дегани бор — у ҳаммаёққа қизил учқун сочиб, вишиллаганича осмонга кўтарилади-ю, юлдузлар орасида йўқолади. Яна бошқа мушак, гардиш-мушак... Шунақа, мушакнинг ўзида ҳам сир бир олам. Мушакчилар ҳам қизиқ: «Хўжандда донғи кетган бир мушакчи бор экан. Шу одам алланима деган бир бойнинг тў-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Олти томлик. 2- том, 14- бет.

йида белига тўртта катта-катта мушак боғлаб осмонга учибди. Мушакчи терак бўйидан баландроқ чиққанда, мушакнинг дориси тамом бўлмай туриб, одамлар уни оёғига боғланган арқондан тортиб ерга туширишибди».¹

«Бувақовоқ» томошаси-чи! Бувақовоқ дегани оқ эшак мингандан, салласи қозондай, узун айри соқоллик, қорни эшагининг ёлига тушган бир одам экан. Баайни эшоннинг ўзи. У учта саночда қимиз олиб келган бир одамни алдаб, хўп қимизини ичади. Одамлар қотиб-қотиб кулишади.

Ҳаммадан ҳам машина — қўшиқни айтинг. Бу жуда ҳам ғалати нарса бўларкан: қучоққа сифмайдиган бир дона карнайгулни кичкинагина сариқ қутичага санчиб қўйишипти. Шунинг ичидан ашула чиқаркан. Абдулла-жон буни кўриб ҳайратланади, назарида карнайгул остидаги сариқ қутичанинг ичига соқол-мўйловли кичкина одамчалар қамаб қўйилганга ўхшарди...

Ҳа, қишлоқма-қишлоқ кўчиб юришнинг ҳам ўзига яраша ҳосияти бор — шу кўчишлар давомида Абдулла-жон биринчи марта дунёнинг беҳад кенг эканини, унда хилма-хил ажойиб-ғаройиб ҳодисалар кўплигини, умуман, ҳаёт дегани кўп ғалати, ҳузурбахш, ажойиб нарса эканини англади. Ўшанда у ҳали ўзининг ёзувчи бўлишидан бехабар эди, лекин «кўчманчилик» йилларида болалик сўқмоқларида юриб кўрганлари, бошидан ке-чирганлари бир эмас-бир кун ёрқин образларда қайтадан жонланиш учун унинг хотиралари қатида чўкиб қолди.

Абдуллажон саккиз-тўққизга тўлар-тўлмас ҳаётда кузатганлари, кўрган-кечирганларидан яна бир катта ҳақиқатни кашф қилди — ҳаётда ҳамма одам бир-бирига ўхшайди: ҳаммада ҳам ўзига яраша фаҳм-фаросат, зеҳн, ақл бор, лекин муҳими — улар феъли-ҳўйда бир-биридан кескин фарқ қилар экан. Яхшилар бўларкан, ёмоклар бўларкан...

Абдуллажон «яхши одам» деганда жуда кўп одамни тасаввур қилса ҳам биринчи навбатда, ўзининг отаси кўз олдига келарди. У дўконда дам босиб, бошқа майда-чуйда юмушларни бажариб унга кўмаклашаркан, отасининг таниш-билишлар, ошна-офайнилар билан муомаласини кузатаркан, унинг оиласидаги юриш-туришига разм соларкан, ўзининг мурғак ақли билан отаси кўпгига

¹ Абдулла Қаҳҳор. Олти томлик. 2- том, 15- бет.

на фазилатлар әгаси эканини ҳис қиласди. Ҳақиқатан ҳам уста Абдуқаҳдор ажойиб одам эди, унинг кўп жиҳатлари бошқаларнига ўхшамас ва худди шу ўхшамслиги, бир жиҳатдан, унинг эл-юрт ичидаги обрў қўшса, иккинчи томондан, катталар билан чиқишиб, муросан-мадора қилиб яшашига йўл қўймасди. Бу эса доимо унинг бошини кулфатга қўйгани-қўйган эди. Отасининг турган-битгани Абдулла учун ибрат эди.

Аввало шуки, Абдулла эсини танибдики, отасини меҳнат қўйнида кўради. Унинг бирон кун бекор турганини, ишини қўйиб, майшатни кўзлаганини билмайди. Ииллар давомида Абдулла отасининг шунчаки оддий темирчи эмас, мана-ман деган зўр уста эканига амин бўлди. Кўп темирчилар икки кунда қиласиган ишини уста Абдуқаҳдор бир кунда уддаларди. Кетмон пешлаш анча оғир иш, лекин уста бир кунда ўн олтигага етказиб кетмон пешларди. У ясаган кетмонлар, ўроқлар, теша ва болталар ҳаммавақт талаш бўларди. Отаси фақат темирчи эмас, кўп ишларни уддалайдиган қўли гул одам эди, у уй-жойларининг кам-кўстини ўзи тузатар, қўй-пўйларни ўзи сўяр, ҳатто у-бу нарса тикишни ҳам эпларди. Худди шу меҳнаткашлиги билан ғурурланарди, ўзига ишонарди, ўзини ҳам, бола-чақасини ҳам ҳар қандай шароитда боқа олишига ишонарди. Шу ғурури туфайли унча-мунча амалдорни писанд қилмас, уларга бўйин эгишни истамас, фармойишларини бажармасди. Ҳатто бир куни Бувайдида элга машҳур бадавлат одам — юзбоши дўконда деворга суюб қўйилган иккита жодини кўздан кечириб, биттасининг кундасига шаппалаб: «Уста, мана шунисини бизнинг ҳовлига элтиб ташлагин» — деганида, уста унинг сенсираганига ғашланиб: «Одам юборинг, чақасини ташлаб олиб кетсан» — деб жавоб беради. Ахир, юзбоши — замонанинг зўри бўлса, оқпошонинг арзандаси бўлса, унга шунаقا дейиш осонми? Бу билиб туриб, бошини йиртқичнинг оғзига тиқиш билан баравар-ку! Лекин уста Абдуқаҳдор ҳеч нарсадан тап тортмай, юзбошига шундай деган. Умуман, уста оққорани таниган, саводи бор, ўз ҳақини ажратиб оладиган, «закончироқ» одам эди. Шу туфайли, фикри очиқ эди, кўлчилик қўл тегизишга хайиқиб турган нарсалардан сира чўчимасдан истеъфода қиласверар эди. Шунинг учун у Яипанда биринчи бўлиб «шайтон арава» минади, энг дадил одамлар зўр-базўр бармоқ учини теккизисиб кўрган «Зингер» машинани сотиб олади, маҳалланинг

катталари «машинада тикилган нарса номозликка ярамайди» деб фатво беришларига қарамай, унда болалариға кийим тикади. Ҳаммадан ҳам уста Абдуқаҳҳорнинг динга, дин пешволарига муносабати қизиқ. У ирим-сиримларни унча менсимайди, намоз ўқимайди, масжидга қатнамайди, Валихон сўфига ўхшаш муттаҳамларни очиқчасига ёқтиромайди, бошида қозондай салла, устидага малла чопон, тасбеҳ билан соқолини мешдай қорнига тушириб, ваъзхонлик қилиб ҳалқни алдайдиган, унинг онгини ёлғон-яшиқ ривоятлар, олди-қочди гаплар билан заҳарлайдиган дин арбобларидан нафрат қиларди. Ниҳоят, Абдулладан кейинги ўнинчи фарзанди Умарали касалга чалиниб вафот этганда аламига чидаёлмаган уста Абдуқаҳҳор тақдирни азалга ҳам, худонинг ўзига ҳам исён кўтаради, жон ҳолатда қуръонни топтайди, «азизларга кўтарилган жондор»га пичноқ тортиб гўшини итларга егизмакчи бўлади. Ҳарҳолда, инқилоб бўлиб, замон алғов-далғов бўлиб турган пайтлар эди — шу нарса асқотиб қолади. Илгариги замонлар бўлса бунаقا шаккоклик учун уста албатта тошбўрон қилинارди.

Абдуллажон отасининг шу сифатларини кўриб, кўнглига туғиб, ибрат олиб ўсади. Дарҳақиқат, ота ибрати изсиз кетмади — унинг айрим сифатлари қандайдир йўллар билан ўғлига кўчди ва кейинчалик унинг табиатида, феъл-авторида гавдаланди. Абдулла Қаҳҳор бутун умри давомида Темир-терсакка ўч бўлиб қолди, у ҳар хил асбоб-ускуналарни осонгина бузиб тузатар, янгидан антиқа нарсалар ясаб қўярди. У бутун умри давомида меҳнатга алоҳида муҳаббат билан қаради. У меҳнатсиз ҳаётни тасаввур қиломасди, муҳими, ҳалол ва покиза тер тўкар, юзини шувит қилмаслик учун астойдил тиришарди. Аммо янайм муҳими — Абдулла Қаҳҳор отасидан инсоний фуурни мерос қилиб олди — у ҳеч қачон бирорвга бўйин эгиб, қисиниб-қимтиниб яшагани йўқ. У хушомад нималигини билмай ўтди, ҳатто умрининг баъзи лаҳзаларида битта таъзим билан, бир оғиз хушомад билан анча-мунча фароғатга эришиши, янги-янги мартабаларни қўлга киритиши мумкин бўлганда ҳам, буни қилган эмас, инсоний қадр-қимматини ерга урмаган, иззат-нафсини баланд тутган.

Абдулла Қаҳҳор характерининг зуваласи болалик йилларида шу тарзда пишган эди. Албатта, болалик сўқмоқларида Қўқон теварагидаги қишлоқларда у янада

кўпдан-кўп ҳодисаларни кўрган, турли тоифадаги, турлича табиатли анча-мунча одамлар билан мулоқотда бўлган. Улар тўғрисида ўрни келганда адиб асарларрининг ижодий тарихи муносабати билан яна тўхтайдиз.

* * *

Ҳар гал жилдини бўйнига осиб, ёғоч отларини гижиглатиб, кўча чангитиб мактабга кетаётган болаларни кўрганда Абдулланинг юраги ҳаприқарди. Қани энди, тезроқ катта бўла қолса-ю, у ҳам шу болаларга ўхшаб мактабга қатнасан... Лекин буни ўйлаши билан юрагининг бир чеккасини ваҳима босарди — мактаб яхши-ю, лекин унда домла болаларни беҳининг навдаси билан урад экан, мошга чўқкалатиб қўяркан, фалакка осаркан...

Бувайдида турганларида куз кунларидан бирида дадаси патнисга олтига нон, ярим қадоқча пашмак ҳолва солиб дастурхон қиласида, Абдуллани етаклаб масжидга олиб боради. Масжиднинг сўфиси Валихон сўфи бўш пайтларида шу ернинг ўзида болаларни ўқитар экан. Дадаси одатдаги салом-аликдан кейин Валихон сўфига: «Мана — ўғлим, суюги меники, эти сизники, тақсир»— деб Абдуллани топшириб кетади.

Валихон сўфининг мактаби торгина бир ҳужрадан иборат экан. Ҳужранинг шувоқлари кўчган, вассаларидан уч-тўрттаси тушиб кетган, зах ер устига бир-иккита бўйра тўшалган эди. Болалар қуруқ бўйра устида тиз чўкиб, тиқилишиб ўтириб, дарс ўқишарди. Ҳужранг тўрида, домла ўтирадиган жойнинг бир томонида бурчакка узун-қисқа гавронлар тикка қилиб қўйилган— улар беҳиники эмас, тутники, лекин, бари бир, уларни кўргандаёқ юрак орқага тортади. Абдуллажон ҳам бўйрага чўк тушиб, олдида очиқ турган китобга қарамай, болаларнинг умумий хорига қўшилади: «Апаламза ал, ҳевамиза ҳам алҳам, дол пишди алҳамду...» — у бу иборани бир-икки ҳафтадаёқ яхшилаб ёдлаб олиб шаррос айтадиган бўлади.

Орадан кўп ўтмай, отаси уйда ўғлидан нима ўқиётганини суриштириб қолади. Абдулла дарров иборасини айтади. Ҳайратланган уста Абдуқаҳдор ўғлидан бу гаплар маъносини сўрайди. Табиийки, Абдулла буни айтиб беролмайди. Тутаққанидан бир қоши пастлаб, бир қоши кўтарилган уста ўғлини етаклаб, яна Валихон сўфининг олдига боради. Аммо «апаламза ал...»нинг маъносини

сўфи ҳам билмайди. Уста яна бадтар тутоқиб: «Вақтида ўзларининг зеҳнлари қанақа эди?»— деб сўрайди. Тузукроқ жавоб тополмай довдираб қолган Валихон сўфи: «Ўқиганимизни ўқитамиз-да...»— деб кутулади.

Шундай қилиб, Адбуллажоннинг эски мактабдаги ўқиши бир ойга етар-етмас тугайди. Отаси Валихон сўфига, «ҳали ҳам бўлса ўқиб олинг», «апаламза ал» эмас, алифнинг устида забар, ломнинг устида сокин бор, «ал» ўқилади» деб танбеҳ беради-да, ўғлини етаклаб чиқиб кетади.

Шундан кейин отаси ўғлини ишдан бўшаган вақтларда ўзи ўқита бошлайди — ҳадемай унинг дурустгина саводи чиқади, ўқийдиган, ёзадиган бўлиб қолади.

Бу орада турмуш мураккаблашиб боради. Уруш туфайли бошланган қаҳатчилик янада авж олади. Бир бурда нон ёхуд бир пайса гўшт топиш амримаҳол. Ҳаммадан ҳам ёмони — додингни эшитадиган, дардингга қулоқ соладиган бир кимса йўқ. Бўлганда тўралар билан амалдорлар бўлиб қолди — уларнинг пичоги мой устида. Улар бир нима қилса, «нега, нима учун» деб сўраш ҳеч кимнинг эсига келмайди.

Мардикор воқеаси чиққанида ёмон ғулгула бўлди. Пичоқ суягига қадалган бувайдилик йигитлар юзбошини ўлдириб, устига ўт қўйиши. Албатта, бунаقا шакоклик жазосиз қолмайди, бир тўда отлиқ солдат билан келган тўралар йигирматача дехқонни олдига солиб, Кўқонга олиб кетади. Бироқ қишлоқ аҳли бу билан қутулмайди — қишлоқ узра ваҳима қанот ёзади, ҳар бир хонадонда қўрқув шарпаси кезади. «Тўралар шунча одамни ҳайдатиб кетди-ю, гўё қишлоқнинг тепасига шапкасини илиб қўйди: халқ ҳамон энгашиб тургандай, ҳаммаёқ жимжит — на бирон товуш чиқади, на оҳ-воҳ. Али лайлак айтмоқчи, «йиғлаган ҳам енгига йиғлар» эди».¹

Лекин зулм шунчалик авжига чиққани билан, қишлоқда сукунат ҳукмрондай бўлгани билан турмушда алланечук янгиликларнинг шарпаси сезилмоқда, ҳаёт ғидираги орқага айланишни истамай, ўжарлик билан олға босмоқда. Бу орада қишлоққа оқпошшонинг тахтдан ағдарилгани ҳақида хабар етиб келди. Одамлар орасида «Ленин», «болшибек» деган сўзлар айланиб қолди. Ленин етмиш икки фирқа тилини билармиш, бой билан

¹ Абдулла Қаҳдор. Олти томлик. 2- том, 33- бет.

камбағални баравар қиласмиш, унинг Болишибек деган ўнг қўли бор экан, Қўонга келипти. Бу гаплар одамларга жон ато қилгандай бўлди — улар нималарнингдир умидида яна ҳаракатга тушишди.

Албатта, Абдулла жон анча нарсага ақли етса ҳам ҳаётдаги алғов-далғовларнинг маъносини чақиш, янги ҳодисаларнинг туб моҳиятини идрок этишга ҳали ожизлик қиласарди. Шунга қарамай бу ўзгаришлар туфайли юзага келган янгиликлардан у ҳам бебаҳра қолмади. Шу янгиликлардан бири Қўён атрофидаги баъзи қишлоқларга ҳам етиб борган янги мактаблар эди.

Оқпошшо таҳтдан ағдарилган йилнинг ўрталарида Уста Абдуқаҳдор оиласини Оққўрғон қишлоғига кўчириб кетади. Бир куни у кўчадан гап топиб келади: «Катта масжида қўлонлик Мұҳаммаджон қори «усули жадид» деган янги мактаб очган, уч ойда болани хат-саводли қиласмиш». Шу гапдан кейин эртасига уста ўғлини етаклаб мактабга олиб боради. Мұҳаммаджон қори биринчи учрашувдаёқ Абдуллагага ёқиб қолади:

«Биз масjid ҳовлисининг чап томонидаги қатор учта ҳужрадан биринчисининг дарласига рўпара бўлганимизда ичкаридан қоп-қора соқол-мўйлови бодраб чиққан, ўзи тўладан келган, бир кўзи билинар-билинмас ғилай бир киши югуриб чиқди ва дадам билан сўрашгандан кейин менга ҳам қўл берди, қўлларимни мушукнинг қорнидай юмшоқ ва иссиқ ҳовучига олиб силтаб қўйди. Унинг менга қўл берганидан аллақандай, худди бир газ ўсгандай бўлдим, вақтим чоғ бўлиб кетди. Шу қоққача ҳеч ким мен билан қўл бериб сўрашмаган эди».¹

Мұҳаммаджон қорининг мактаби сира ҳам Валихон сўғининг мактабига ўхшамас эди. Янги мактабда болалар саккиз қатор таҳта партада ўтириб ўқишар, ўқиганда ҳам кўр-кўронада ёдлаш йўли билан эмас, ҳар битта ҳарфни таниш, ўқиш ва ёзиш йўли билан савод чиққаришар эди. Абдулла жон бу мактабда «Устоди аввал», «Гулшани дилағфор», «Болалар боғчаси», «Ажойибўй махлуқот» каби китобларни ўқиб дастлабки илмни эгаллайди. Кейин Алишер Навоий, Фузулий, Хўжа Ҳофиз, Бедил каби шарқ классикларининг асарлари билан ошнолашади. Мұҳаммаджон қори талабаларнинг замонавий адабиёт билан таниш бўлишига ҳам катта аҳамият бeraди. Шунинг учун Абдулла бошқа шериклари каби Ав-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Олти томлик. 2- том, III- бет.

лоний Тавалло, Сўфизода, Сидқий, Муқимий, Завқий каби атоқли шоирларнинг ҳажвиёти ва лирикасини ўқиёди. Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг ишо китобидан мактуб, турли ҳужжатлар нусхасини чиройли қилиб кўчиради. Худди шу мактабда ўқиб юрганида у ҳусниҳатни ўртганади ва ҳусниҳат малакаларини умрининг охиригача сақлаб қолади. Муҳаммаджон қори адабиёт билан бирга талабаларга математика ва географиядан ҳам илк сабоқлар берган. Рус тили, рус тарихи, рус маданияти ва адабиёти ҳақидаги дастлабки маълумотларни ҳам Абдулла биринчи марта Муҳаммаджон қоридан олади. Аммо Абдулла жоннинг бу мактабдаги ўқиши ҳам узоқ давом этмайди — Муҳаммаджон қори адоват ва баҳилликнинг қурбони бўлади, ғаламис одамларнинг иғфоси ва чақуви билан мактабида қуръон ўқитмагани учун қишлоқдан бадарға қилинади, парталар ёқилади, мактаб ёпилади, болалар тарқатиб юборилади.

Абдулла жон Муҳаммаджон қорининг қўлида оз ўқиған бўлса ҳам, умрининг охиригача бу одамга нисбатан қалбида теран эҳтиром сақлади. Чунки Муҳаммаджон қори революцион кўтарилиш йилларида майдонга келган янги ўзбек зиёлиси эди. У ўзига тўқ оиласдан чиққанига қарамай, енгил-елпи яшаш йўлидан кетмади, балки қишлоққа илм-маърифат уруғини сошиб, оддий меҳнаткаш фарзандларининг кўзини очишни ўз мақсади қилиб олганди. Бу йўлда катта қийинчиликларга дуч келишини, қувғинларга учрашини, жаҳолат бандаларининг қаршилигига йўлиқишини билиб туриб, маърифатпарварлик ҳаракатининг бир фидокор аскари янглиғ халқ ичига юриш қилганди. Совет ҳокимияти йилларида Муҳаммаджон қорининг эзгу ниятлари рўёбга чиқди — у янги мактабларда минглаб болаларни янгича усусларда ўқитиб саводли қилди. Мен бу муҳтарам зотни 1968 йилда кўрган эдим — у кексалигига қарамай, Қўқондан Абдулла Қаҳҳорнинг таъзиясига етиб келди. Унинг бир вақтлардаги бодраб чиққан қоп-қора соқоли энди оппоқ эди, энди озиб, кичрайиб бир бурда бўлиб қолипти. Ўшанда у бир чеккада дастрўмоли билан намиққан кўзларини арта-арта, нималарнидир пичирлаб мунғайиб ўтирганди. Орадан кўп ўтмай, домланинг ҳам оламдан ўтганини эшитдим.

Уста Абдуқаҳҳор Оққўроғондан ҳам кўчишга мажбур бўлади — Эргаш қўрбоши йигитлари учун қурол-аслаҳа ясашга мажбур қилмоқчи бўлганда у унамайди. Рӯзго-

рини ҳам, асбоб-ускуналарини ҳам Оққўрғонда қолди-риб, Қўқонга қочади.

Қўқонда ҳокимият Советлар қўлига ўтган эди. Бироқ бу осонликча рўй бергани йўқ. 1917 йилнинг 31 октябрь куни Тошкентда революция ғалаба қозонгандан кейин кўп ўтмай, Қўқонда ҳам қизил байроқ кўтарилди. Бироқ оқ гвардиячиларнинг қолдиқлари, арман дашноқлари, рус ва маҳаллий буржуазия иттифоқ бўлиб, совет ҳокимиятига қарши кураш бошлади. Маҳаллий миллатчилар ҳам, «Шўрон ислом» аксилиниқилобий ташкилотининг аъзолари ҳам шўроларни ағдариб, ўз ҳокимиятларини ўрнатиш пайдиа эдилар. Улар бунга муваффақ ҳам бўлишди — бир неча ой мобайнинда шаҳар умри қисқа Қўқон мухториятининг асоратига ўтди. Худди шу кезларда ўзини лашкари исломнинг кўмондони деб атаган бачқирлик Эргаш қўрбоши ҳар қандай инқилобий ҳаракатни қонга ботиришга уринарди. Шаҳарда аҳвол бениҳоя оғирлашди. Қирғинлар, босди-босдилар кўпайди. Ҳар куни шаҳарнинг бирор жойида ёнғин чиқар, бирор маҳаллада кўтарилган дод-фарёд анчагача тинмай юракларни орзиқтиради.

Хуллас, бу кезларда аввалги гавжум ҳаёт қайнаб турган Қўқон ўрнида харобалар пайдо бўлган эди. Абдуллажон онаси, дадаси ва Кулала билан Қўқонга кириб келар экан, унинг кўз ўнгидаги шундай манзара гавдаланди:

«Дегрезликтан Қўмир бозоргача харобалар орасидан ўтиб бордик. Йўл бўйидаги уйлар, дўконлар куйган, ёмирилган. Катта Чорсу атрофидаги дўконлар, тимлардан ном-нишон йўқ. Омон қолган масжиди жомеъ олди-даги ва рўпарадаги харобалар орасида одамлар савдо-сотиқ билан машғул: бироннинг елкасида эски кийим-кечак, бирор ерга идиш-товоқ, темир-терсак, бирор ранг-баранг кўрпа ёйиб, бирор чала куйган тахта-ёғоч уйиб ўтирипти. Гадой кўп...»¹

Аҳвол ана шундай ночор эди, лекин ҳалокатли эмасди. Шўро ҳукумати кўп фуқаропарвар, камбағалга қа-йишадиган ҳукумат экан, шунча қийинчиликларга қарамай, у меҳнаткаш халқни бирлашишга, иттифоқ бўлишга ундаяпти, бирлашганларга нон-книшкаберяпти, очликнинг заҳрини кесиш учун шаҳарнинг ҳар хил жойларида очларга овқат улашиляпти. Ҳаммадан ҳам ях-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Солти томлик. 2-төм, 120-бет.

шиси — ҳукумат турли туман босмачиларни, халқнинг тинчини бузиб, талашга уринаётган босқинчи тўдаларни тухуми билан қуритяпти. Шундай бўлгандан кейин меҳнаткаш халқ бунақа ҳукуматни жон-жаҳди билан қўллаб-қувватлайди-да!

Уста Абдуқаҳдор аввал бирлашган темирчилар сафига кириб, устахонада ишлади, лекин бундан кўнгли тўлмади, шекилли, орадан кўп ўтмай, Қизил Армия сафига кирди ва Қўқон атрофидаги босмачи тўдаларини қақшата бошлади. Босмачилар тугатилгандан кейин эса уста Абдуқаҳдор яна бир-икки йил ҳукумат органларида ишлаб, турли қиёфадаги яширинган синфий душманларни тутиш билан шуғулланди. Гражданлар уруши узил-кесил тугагандан кейингина яна ўзининг асл касбига — темирчиликка қайтди.

Шўро ҳукуматининг шарофатини, бағри кенглигини қарангки, у аёлларни ҳам тўрт девор ичидан олиб чиқди, уларнинг ёруғ жаҳонни кўришларига йўл очди, ўзларининг инсоний қадр-қимматларини ҳис этишларига имкон берди. Қўқонга кўчиб келганларидан кейин кўп ўтмай, уста Абдуқаҳдор Роҳатойни янги шаҳардаги «Мандалак» деган пилла заводига ишга жойлаб қўйди. «Умри мусофирикликда ва тўрт девор орасида ўтган, иш деганда оғир темирчиликниги биладиган аямга завод маъқул бўлиб қолди: «Нуқул хотинлар ишлар экан, иши ҳам ишга ўхшамайди, ўйнаб-кулиб ишлайди киши», — дер эди. Унга вонн-книшка, керасин-книшка, балиқ-книшка беришипти.¹

Абдуллажоннинг дадаси ҳам, аяси ҳам Қўқонда яна анча йиллар мобайнida ана шу ижтимоий фойдали меҳнат билан машғул бўлишиди.²

Ёш совет ҳокимияти бошқа жойлардаги каби Қўқонда ҳам аксилиниқилобий кучларга қарши кураш билан бир қаторда секин-аста янги ҳаётни ҳам изга sola бошлади. У, айниқса, ёш бўғинларни парвариш қилишга, уларни ўқитиб, саводини чиқаришга катта эътибор берди. Қўқонда янги мактаблар, болалар уйлари, ўша пайтнинг термини билан айтсак, «дорилشاфақа»лар очил-

¹ Абдулла Қаҳдор. Олти томлик. 2- том, 130- бет.

² Уста Абдуқаҳдор ҳам, Роҳатой ҳам Қўқонда 30- йилларнинг ўрталаригача яшаши. Кейин Тошкентга — Абдулла Қаҳдор-никига кўчиб ўтишибди ва умрларининг охиригача шу срда туришди. Адибнинг онаси 1940 йилда, отаси 1951 йилда вафот этган.

ди. Шундай мактаблардан бири Ўрданинг рўпарасида, Ёғ бозорининг этагида сойнинг нариги томонидаги Қаландархона деган майдонда ишга тушди. Ўша пайтларда мактабларга, билим юртларига бир-биридан чиройли, оҳангдор ва маъниодор номлар қўйиш расм эди. Шунга мувофиқ Қаландархонадаги мактаб «Урфон» деб аталарди. Абдуллажон бу мактабда бир ойча ўқиди, кейин «Истиқбол» мактабига кўчади. Бу мактаб ҳар жиҳатдан бошқача эди. «Истиқбол» уйимиздан бир маҳалла нари Бақакуриллоқда бўлиб, бир бойнинг бутун маҳаллани энлаб ётган каттакон иморатида экан,— деб эслайди Абдулла Қаҳҳор.— Бу мактабда домла кўп, буларнинг ичида энг зўри Абдуваҳоб домлада ўқиган, кейин ўзи мактаб тутган Ҳакимжон домла экан. Бу домла новча, қўнғиз нусха мўйлов қўйган, қоп-қора сочини бир томонга силлиқ қилиб тараңган, қиррали шим ва қоп-қора ботинка кийган киши эди. Ҳакимжон домла мактаб мудири, табиёт муаллими, ўрта ёшдаги Пўлатжон домла ҳисоб, жўғрофия, Абдувосе Қаюмий ҳисоб ва шарқий, Абдуллажон Каримов бадантарбия, Носир Зокирий она тили, Карпова деган рус хотин рус тилидан дарс берар, булардан ташқари сентр шапка кийган тўртта татар муаллим бўлиб, буларнинг ҳаммаси ҳарбий кийимда эди».¹

«Истиқбол» мактаби бир-икки йил ичида интернатга айланади, кейин эса интернат «Коммуна мактаби»га айланниб, бутхонанинг олдидаги бир бойнинг жуда каттакон иморатига кўчади. Абдуллажон бу мактабларнинг ҳаммасида турли илмлар соҳасида дастлабки маълумотларни эгаллайди. Муҳими шундаки, мактаблар талабаларга билим бериш билан чекланмайди, уларни бевосита ҳаёт қозонида қайнаб-тобланышлари, фаол жамоатчи бўлиб етишишлари устида ҳам кўп қайғурган. Абдуллажон ўн тўрт ёшга тўлар-тўлмас комсомол сафига киради. Бу воқеа ҳам унинг қалбида бир ўчмайдиган таассурот қолдирган: «Бир куни мактабга новча, бўғма тўр кўйлак, шинел кийган бир йигит келди, дарсан кейин юқори синф талабаларини йифиб, «Иштирокион ёшлар иттифоқи» тўғрисида гапириб берди. Унинг айтишига қараганда, иштирокион ёшларни Ленин «ўғлим» дер экан. Йигит гапириб бўлгандан кейин варақа-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Олти томлик. 2- том, 131- бет.

анкета тарқатди. Анкетани түлдириб бердик».¹ Абдулла Қаҳҳорнинг комсомолга кириши шундай содир бўлган эди. Албатта, бу ҳодиса унинг кўнглини кўтаради, унда ифтихор туйғуси жўш уради. Лениннинг «ўғли» деган номга муносаб бўлиш учун, шунчаки ариза беришнинг ўзи кифоя эмасди. Бунинг учун Ленин фоярининг фаол ташвиқотчиси бўлиш, халқ ичиға кириб, революция манфаатлари талаб қилган ишларни бажариш лозим эди. Абдуллажоннинг комсомол сифатида биринчи бажарган иши шу бўлдики, у ўртоқлари билан бирга гузарларда, чойхоналарда, бозорларда юриб очларга «иона» тўплади. Кейин эса маҳаллаларни кезиб, ҳовлиларга кириб, қарол ва хизматкор бўлиб юрган ёшларни рўйхатга олади, такялар, кўкнорихоналар, қиморхоналарни аниқлаб, уларни тугатишида қатнашади. Уша йилларда Абдуллажон номига берилган бир гувоҳнома сақланиб қолган: «Берилди ушбу гувоҳномани Абдулла Қаҳҳорийга шул хусусдаки, мазкур ўртоқни Хўқонд эски шаҳар иштирокиун ёшлар иттифоқи меҳнаткаш ёшларни рўйхатга олиш учун вакил қилингандир. Гувоҳнома тубандаги муҳр ва имзолар билан тасдиқланади. Раис Саркотиб».²

Халқ ичиға кириш, ўзини замон учун, эл-юрт учун зарур ишлар қилаётган масъул одам деб билиш Абдулланинг маънавий улғайишига катта ёрдам берди, унинг характеристида илк гражданлик сифатларини тарбиялади.

Абдулла ўн бешга тўлиб, ўн олтига қадам қўйгандан кейин ҳаётнинг паст-баландини анча тушунадиган, оқу қорани ажратадиган бўлиб қолди. Секин-аста Кўёнда, Туркистонда, бутун ўлкада содир бўлаётган революцион воқеаларнинг маъносини чақишига интилди. Комсомол сифатида бажараётган ишлари унда шу улуғ тарихий воқеаларга шахсан дахлдорлик туйғусини уйготди. У улғайган сари, ҳаётга қарашлари кенгайган сари, ўзлигини теранроқ идрок эта боргани сари қалбидан бири-биридан зўр улуғвор истаклар уйғонаверади. Бу истакларнинг энг каттаси — тезроқ таҳсил олиш, билимларини чуқурлаштиришдан иборат эди. Бунинг учун эса тезроқ дорилмуаллиминга ўқишига кириш керак. Бироқ дорилмуаллимин олис юлдуздай етишиш фоят мушкул бўлган бир орзу...

¹ Уша китоб. 132- бет.

² Абдулла Қаҳҳор. Олти томлик. 2- том, 134- бет.

Уша йилларда дорилмуаллимин, яъни педагогика билим юрти Қўқондаги энг пешқадам илм ўчоғи бўлиб, халқ ўртасида жуда катта эътиборга эга эди. Бу мактабнинг талабалари — ўспирин йигитлар эди. Улар, айниқса, байрам кунлари бир хил кийим кийиб, бўйсира бўлиб, бошлари узра қизил байроқни ҳилпиратиб, гурсургурс қадам ташлаб, кўчаларни тўлдириб ўтишганда икки тарафни одам тутиб кетарди. Уларга ҳамманинг ҳаваси келарди. Улар айтадиган шарқийларни эшигандан ҳар қандай одам ҳам ҳаяжондан энтикарди:

Биз ишчимиз, меҳнатчимиз,
Биз ҳам инсон ўғлимиз;
Ўлашайлик, бизлар на деб
Золим бойлар қулимиз?..

Кунлардан бирида сира кутилмаганда Абдуллажоннинг орзуси ушаладиган бўлиб қолди — дорилмуаллимин Абдуллажон ўқийдиган «Коммуна» мактабидан йигирмата болани танлаб оладиган бўлибди. Ҳақиқатан, бир-икки кун ўтгач, Пўлатжон домла эзлектacha болани саф қилиб, бутхонанинг ёнидаги собиқ хотин-қизлар гимназияси биносида жойлашган дорилмуаллиминга олиб боради. «Ҳозир дорилмуаллиминнинг катта домласи Қори Ниёзий келармиш. Қори Ниёзий бўладиган болани кўзидан билармиш» деган гап юриб қолди. Ҳамма кўзини катта очиб, нима бўлнишини кутиб жимгина ўтирас эди. Катта домла деганда менинг кўз олдимга новча, йўғон, оппоқ соқоли кўксига тушган нуроний чол келган эди. Пўлатжон домла ўрта бўйли, чуваккина, қоп-қора сочини бир томонга силлиқ қалиб тараган, пиджак ва қирраси чиққан шим кийған бир йигитни бошлаб кирди. Қори Ниёзий қўлини орқасига қилиб, парталар орасида нари-бери юрди-да, бирдан тўхтаб, ўрта ерда ўтирган бир болага бармоғини бигиз қилиб «Сен!» деди. Бола иргиб ўрнидан турди. Пўлатжон домланинг амри билан синфдан чиқиб кетди. Қори Ниёзий болаларга зеҳн солиб яна юрди, яна бир болага бармоғини бигиз қилиб: «Сен!»— деди. Бу бола ҳам чиқиб кетди. Қори Ниёзий учинчи тўхтаганда мени кўрсатди¹.

Дорилмуаллимин Абдулла учун ҳар жиҳатдан янги бир дунё бўлди. Авваламбор, у бу ерда янги дўстлар ортириди. Униңг кўпгина синфдошлари чинакамига илм-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Олти томлик. 2- том, 147- бет.

га шайдо йититлар эди. Улар маърифатга ташналикларини қондириш учун ҳар қандай оғир меҳнатдан қочишинасди. Улар кейинчалик бири физик, иккинчиси медик, учинчиси биолог, тўртинчиси механик, яна бирлари давлат арбоби, партия ходими, санъат одамлари бўлиб етишди ва республикада социалистик маданиятни ривожлантириш ишига катта ҳисса қўшишди. Уша дўстлари орасида, айниқса, кейинчалик Москвада муввафақият билан ўқиб келиб, медицина фанлари доктори бўлиб етишган Мамажон Қулматовни алоҳида эслаш керак. Улар дорилмуаллимидан аввал ҳам жонажон ўртоқ тутинишган. Уларнинг уйлари бир-бирига яқин, оталари ҳам бир-бирларини танишарди. Мамажоннинг отаси ҳам қизил аскарларга қўшилиб, босмачиларга қарши актив курашган. Аммо ташвиқот ишлари билан юрганда шериклари билан Қулматни Чилгижийда қишлогида босмачилар маккорлик қилиб қўлга туширишади ва ваҳшийларча ўлдиришади. Қизил соқчи Қулматнинг ўғли Мамажон ёшлигига қарамай, отасининг изидан боришга интилади — у Қўқон гузарларида, маҳаллаларида комсомол топшириғи билан ташвиқот ва тарғибот ишларини олиб боради ва бу ишга кўп ҳолларда Абдуллани ҳам жалб қилиди. Айни чоқда, Мамажон кўп ўқир, ўқиганини Абдуллага айтиб берар, уни ҳам мутолаага даъват этар ва ҳатто дўстига ҳар хил ноёб китоблардан бериб турарди.

Дорилмуаллимидаги домлаларнинг кўпчилиги мафкуравий соғлом бўлиб, Октябрь ғояларига содиқ одамлар эди. Улар дарсларида совет ҳокимиятининг сиёсатини тўғри тушунтиришга ҳаракат қилишар, ёш бўғинни халққа, ватанга садоқат руҳида тарбиялашга интилишар эди. Лекин домлалар орасида эски зиёлилар ҳам бор эди, улар ҳамон эскича фикрлар, совет ҳокимиятини ёмон отлиқ қилишга тиришар, болаларнинг онгини миллатчилик ғоялари, билан заҳарлаш пайида бўлишарди. Булар орасида, айниқса, жуғрофия муаллими Субҳий афанди ажralиб турарди. У собиқ турк офицерларидан бўлиб, дарсда жуғрофия қолиб кетиб, болаларга пантуркизм ғояларини сингдиришга уринарди. У ўргатадиган шарқийлар ҳам кўпинча заарарли ғоялар билан сугорилган бўларди. У зўр бериб, турк тарихини кўкларга кўтарар, тарихий шахсларни идеаллаштиради. Унинг тавсифича Туркиядан буюкроқ, Туркиядан яшнаганроқ мамлакат дунёда йўқ — одамларнинг улуғи

ҳам, илмларнинг кони ҳам Туркияда. Шунинг учун ўзи-ни илмга чоғлаган ҳар бир турк фарзанди Туркияга йўл олмоғи керак... Албатта, эндиғина 15—16 ёшга кирган ўспирин йигитлар бундай сафсаталарни эшитиб, чалғи-ши мумкин эди. Лекин Абдуллажон чалғимади, тўғри йўлдан тоймади. Негаки, у Субҳий афандининг гаплари-ни Кўқон теварагидаги қишлоқларда яқиндагина ўз кў-зи билан кўрган аҳволга қиёс қиласди. Совет ҳукума-ти меҳнаткаш халқни асрий зулмдан қутқаряпти, унга илм-маърифат эшигини ланг очиб берди, қанчадан-қан-ча етим-есирларни дорилшафақаларга жойлаб, очлик азобидан, есирик тақдиридан сақлаб қолди. Шундай экан, қандай қилиб бу ҳукумат халққа қарши бўлиши мумкин? Йўқ, Субҳий афанди гапларининг турган-бит-гани бўғтон, ёлғон. Уларнинг бари — душманнинг га-пи. Абдуллажон мактабдаги гапларни отасига айтади. Мактабда уя қурган миллатчи-аксилинқилобчиларнинг фаолиятига чек қўйилади.

Дорилмуаллимин талабаларнинг қобилиятларини ри-вожлантириш бобида, турли конкрет соҳаларда муай-ян малакалар ҳосил қилишда анча ишларни бажарган. Бу масалада сўзни яна Абдулла Қаҳҳорнинг ўзига бе-райлик: «Билим юртида колектив деб аталадиган бо-лалар ташкилоти бўлиб, бунинг соғлиқни сақлаш, суд, кутубхона ва клуб ишлари, нашриёт бўлимлари бор эди. Шу бўлимларни бошқарган болаларнинг ҳаммаси катта бўлганида ўша йўлдан кетди. Мен фақат наш-риёт бўлимига сайданиб, деворий газета чиқарар эдим... Мен деворий «Адиб» журналида босилган бир адабий масалани тўғри ҳал қилганим учун она тили муаллими-дан шу сўзлар ёзилган бир китоб мукофот олган эдим: «Фарғона музофот дорилмуаллимин эҳзорий синф та-лабаларидан Абдулла Қаҳҳор билим юртида чиқади-ган «Адиб» журнали тарафидан берилган қийин бир риёзияни суабияга маҳсус бир манзарани яхши тасвири этдиги учун «Адиб» журнали томонидан ато этилмиш-дир».¹

Она тили муаллими домла Холиқий эскича қараш-лардан, баъзи бир бидъатлардан бутунлай халос бўл-маганига қарамай ўз касбига садоқатли, ҳалол одам эди. У она тилини, адабиётни чин қалбидан яхши кўрар ва талабаларда ҳам шундай туйғуни тарбиялашга ҳа-

¹ Адабиётимиз автобиографияси. Тошкент, 1973, 189- бет.

ракат қиласарди. У ўша йиллар шароитида билим юрттида тез-тез адабий кечалар уюштириб туришга интилар, бу кечаларга ўша даврнинг атоқли шоирларини ҳам таклиф қиласар эди. Мактабга келиб, талабалар билан учрашган шоирлар орасида Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳам бор эди: «Ёз кунларининг бирида мактабга Ҳамза Ҳакимзода ҳам келди. Катта залга йигирма чоғли бола йигилди. Ҳамза пианино чалиб, бизга бир-иккита ашула ўргатди. Шундан кейин болаларда пианинога ҳавас уйғониб, болалар орасидан туппа-тузук пианистлар етишиб чиқди. Булар тез-тез бўлиб турадиган адабий кечаларда катта иш берар эди».¹

Мана шундай шароитда Абдулла Қаҳҳор она тили, адабиёт, рус тили, физика, география, математика бобида дастлабки маълумотларни ўзлаштириди. Худди шу шароитда у комсомол ячейкасининг турли-туман топшириқларини бажариб, жамоатчилик ишларида илк малакаларни ҳосил қилди. Худди шу даврда унда адабиётга ҳавас уйғонди ва у илк бор қўлига қалам олиб, бадиий асарлар ёза бошлади.

Аммо Абдулла Қаҳҳор дорилмуаллиминни битиришга муваффақ бўлмади — ҳаёт шитоб билан олға борарди. Ҳар қадамда, ҳар соҳада иш билармон, сергайрат, эътиқоди мустаҳкам кадрларга муҳтожлик катта эди. Шунинг учун Абдулла Қаҳҳорни ўқишини тугатишни кутиб ўтирумай шаҳар комсомол комитетига бўлим бошлиғи қилиб олишади. Аммо унга бу ишда ҳам узоқ ишлаш насиб этмаган эди.

Абдулла Қаҳҳорнинг болаликда босиб ўтган сўқмоқлари шундай эди. Бу сўқмоқлар уни улғайтириди, характеристерини тоблади, чиниқтириди ва ҳаётнинг катта йўлига олиб чиқди. Ҳали ўн саккизга тўлиб улгурмаган Абдуллажон ҳаётида янги давр бошланди.

ИЛК ИЗЛАНИШЛАР

Кўён аҳли 1924 йил август ойининг бошларида катта фалокатга учради — ой кўйди. Бугунги китобхон бу жумлани ўқиб албатта, кулади, чунки бугун ҳеч ким ойнинг тутилишини фалокат деб билмайди. Кўпдан бери одамлар ойнинг куйишига ажаб-

¹ Адабиётимиз автобиографияси. Тошкент, 1973, 189-190- бетлар.

ланмай қўйган — уни бирор билмай қолади. Аммо олтмиш йил аввал аҳвол батамом ўзгача эди. Одамларнинг омилигидан фойдаланган дин пешволари ой куйишини қиёмат кунидан нишона деб, бандаларнинг гуноҳи учун тангри-таоло юборган жазо деб тушунтиришган. Шунинг учун ой куйгандан ҳамма ваҳимага тушар, тиловат қилиб тангрининг кўнглини юмшатицга, тавба-тазаррулар билан фалокатнинг олдини олишга уринарди. Яна ақидага кўра қўлига илинган нарсани тарақлатиб, шовқин-сурон кўтармоги шарт эди. Хуллас, ўша куни бутун Қўқон оёққа турган, ҳар томонда тарақа-туроқ, болалар йиғлаган, катталар бақириб-чақирган, сигирлар маъраган, итлар улиган... Яқиндагина билим юртида табиат сирлари ҳақида дарс эшигтан, қуёш тутилиши ёки ой куйиши мутлақо илоҳий эмас, балки муайян табиий қонуниятлар асосида рўй берадиган воқеа эканини, уни ҳатто математик ҳисоб-китоблар ёрдамида олдиндан аниқ айтиб бериш мумкинлигини билиб олган Абдуллажон учун шаҳарда тун бўйи давом этган ваҳима ва тўполонлар ўта даражада бачканга ва кулгили кўринди. Абдуллажон бир жиҳатдан одамларнинг соддалагидан, ҳар нарсага ишонаверишдан кулгиси қистаган бўлса, яна бир жиҳатдан халқни шу куйга солиб, унинг жиловидан маҳкам ушлаб олган уламолардан, эшонлардан ва бошқа дин арбобларидан нафратланди. Кўп ўтмай бу туйғулар унинг кўнглида аллақандай оҳанг касб эта бошлади, кейин улар муайян сўзлар шаклига кирди, сўзлар бир сафга тизилиб, мисраларга айланди. Қўйинг-чи, унинг туйғулари шеърий шаклга кириб, кўнгил бўшлиқларидан ташқариға — ёруғ дунёга йўл олди:

Чиқди шаҳардан бала-бўум,
Турли-туман ногоралар;
Уч минг кетмон эгри бўлиб,
Мингта қозон синди, воёв!..

Шеърнинг давоми ҳам анча осон ва равон кетди. Абдуллажон анчадан бери шеър машқ қилиб юриб хийла пишиб қолган эди. Айниқса, билим юртидаги адабиёт тўғараги, деворий газетада босилган адабий асарларни коллектив мұҳоммад қилишлар унинг учун дастлабки ижод мактаби бўлди. Шунинг учун унча қийналмай, одамларнинг томларга чиқиб аzon айтишларини, товоқ сиидиришларини, бақириб-чақиришларини,

товақларга қирон келтиришганини тасвирлади-да, эшон ва аъламларнинг бадбашара қиёфаларини, муғамбирликларини, ҳалқни аврашга интилишларини фош этувчи мисраларини ёзди:

Шунда эшоним дедилар:
Тавба қилсун муслималар,
Дунё тамом! Нишона шул —
Охири замон бўлди, воёв!

Шундай қилиб, аччиқ кинояларга, ўткир қочириқларга тўла ҳажвий шеър тайёр бўлди. Абдуллажон уни яна бир карра синчиклаб ўқиб чиқди, у ер-бу ерига қалам тегизиб тузатди, «Ой куйганд» деб сарлавҳа қўйиб, оққа кўчирди. Кейин конвертга солиб елимлади-да, конверт устига қандай адресни ёзишни ўйлаб, бир муддат тараддулланиб қолди. Қаерга жўнатсайкин шеърни? «Янги Фарғона» газетасигами? Ёхуд «Қизил Ўзбекистон» маъқулмикан? Йўқ, булар кўпроқ жиддий нарсаларни босади, шеър эса ҳажвий. Уни «Муштум»га юборгани маъқулроқ. Абдуллажон конверт устига «Муштум»нинг адресини ёзди...

Гражданлар уруши тугаб, мамлакат тинч қурилиш изларига кўчиши биланоқ, ёш Советлар ҳокимияти ҳамма соҳада ўтмишнинг оғир меросидан тезроқ қутулиш тадбирларини кўрди. Шу маънода бутун мамлакат бўйлаб маданий инқилоб кенг қанот ёзди. Маданий инқилоб — ёппасига саводсизликни тугатишни, санъат ва адабиётни чинакам ҳалқ мулкига айлантиришни, ҳалқнинг асрлар давомида мудраб ётган ижодий кучларига кенг йўл очиб беришни назарда тутарди. Шулардан бинри — маҳаллий матбуотнинг ривожини таъминлаш эди. Шунинг учун ҳам 20-йилларнинг бошлариданоқ ўлкамизда ўзбек тилида ўнлаб газеталар ва журналлар нашр этила бошлайди. Улар маҳаллий ҳалқнинг маънавий ўсишида, миллий маданиятнинг ривожида, ўлкаларда янги социалистик ҳалқ хўжалигини барпо этишда жуда катта роль ўйнамоги керак эди. «Муштум» ана шундай журналлардан бири эди. Унинг чиқа бошлаганига ҳали бир йил ҳам тўлмаганди. Шунга қарамай, ҳамма худди шундай журнал чиқишига маҳтал бўлиб турган эканми, ҳаш-паш дегунча одамларнинг севимли журналига айланди-қолди. Журналнинг ҳар сонида бойларни, муштумзўрларни, руҳонийларни, хотин-қизлар озодлигининг душманларини, бю-

рократ ва порахўрларни, қиморбоз ва ичкилихўрларни фош этадиган ўткир сувратлар босилар, сувратлардан ҳам уларнинг остидаги ёзувлари қизиқ бўларди. Ҳажвий шеърлар, фельетонлар, ҳикояларни айтмайсизми! Ҳатто турли жойлардан келган оддий хабарларда ҳам ҳаётдаги ҳар хил нуқсонлар ўхшатиб танқид қилингандан бўларди. Буларнинг ҳаммаси жуда содда, ҳалқ қийналмай тушунадиган тилда ёзиларди. Одамлар журналнинг ҳар битта сонини интиқлик билан кутишар, у чиқиши билан гузарларда, чойхоналарда саводли одамга ўқитишиб мириқиб кулишарди. Жулқунбой, Меҳтарбод деган ғалати тахаллуслар билан ёзадиган муаллифларнинг ҳикоялари тез оғизга тушар, улардаги ўткир жумлалар ёхуд ҳикматли иборалар бир зумда ҳалқ орасига ёйилиб кетарди.

Бу журналнинг яна бир ажойиб томони бор экан — журнал янги материалларга, янги авторларга жуда ҳам муҳтоҷ бўлганми ёхуд ёш истеъодод эгаларига алоҳида эътибор билан қарашни удум қилиб олганми — ҳар ҳолда, Абдуллажоннинг шеъри редакция столининг тортмаларида туриб қолмади — шеър бир оз тузатиш билан дарҳол — шу август ойининг ўзида, 8-сонда бо силди.

Эндигина 17 ёшга тўлган Абдуллажон учун биринчи асарининг «Муштум»да — кўпчиликнинг ҳурмат-эътиборини қозонган республика журналида босилиши ҳадсиз қувонч бахш этганини тасаввур қилиш қийин эмас. Демак, уни шу пайтгача қўлга қалам олиб, машқ қилишга унданған ҳавас ўткинчи эмас экан-да! Демак, унда шоир бўлиш учун зарур түғма истеъодод бор эканда! Ҳа, энди унинг учун ҳамма йўллар очиқ, энди у яна ёзиши керак. Бир зумда Абдуллажоннинг хаёлида турли-туман ижодий режалар гужфон ўйнади, ҳажв қилиниши зарур бўлган турли тоифадаги кимсалар кўз ўнгидан саф тортиб ўта бошлади. Тўғри, хаёлида гавдаланган сиймоларни қофозга тушириш учча осон эмасди — бунинг учун вақти етмасди. Шаҳар комсомол комитети иш энг қайнаган жой — эртадан кечгача бу ердан одам аримайди, шаҳар ёшлари дарёдай оқиб келишаверади. Улар бирор мұҳим муаммони кўтаришади, олам — жаҳон янги таклифларни ўртага ташлашади, камчиликлар ҳақида хабар қилишади, муаммоларни йўқотиш йўлларини кўрсатишади. Ҳар куни бўлмаса ҳам, кунора Абдуллажон шаҳарнинг турли жойларига бориб

турада, ўша ернинг ўзида кўп масалалар билан шуғулланиб, уларни ҳал қилишга уринади. Фақат тун яримдан оққандан ҳориб-чарчаб уйга қайтгандан кейингина уйқу ҳисобига ўтириб ёзиш мумкин. Лекин шундоқ бўлса ҳам нолимайди. Аксинча, тун сукунатида қалами оқ қоғоз бетида шитир-шитир югурап экан, Абдуллажон бутун чарвоқларидан фориғ бўлгандай, ўзини енгил ҳис қиласди. У хаёлот оламига шўнгийди: ўзи хаёлида яратган кимсалар билан мулоқотга киришади, уларнинг қай бирини тавбасига таянтиради, қай бирига дакки беради, қай бирига нафратини изҳор этади, қай бирини қўллаб-қувватлади, далда беради...

Шундай қилиб, бирин-кетин янги шеърлар, фельтонлар, ҳикоялар, хабарлар, танқидий лавҳалар туғила-верди ва Абдуллажон уларни бирин-кетин «Муштум»га жўнатаверди. «Муштум» ҳам уларни эълон қилишдан зерикмади. «Учрашгана», «Билдириш», «Салла-тўн», «Far қариса», «Эшонимнинг бошларидан ўтганлари», «Торт тилингни, олифта йигит», «Ўзинг шифо бер», «Омин», «Пеш қилдим», «Қўқон хабарлари», «Янги луғатлар» каби ўнлаб асарлари «Муштум» саҳифаларида 1924 йил давомида босилди. Бундай фаолликка ҳар қанча ҳавас қилса арзиди. Шундай фаоллик туфайли кўп ўтмай, у «Норин шилпиқ» тахаллуси билан кўпчилик ўртасида танилиб қолди. Айрим ёзувчилар, баъзи редакциялар ходимлари бу йигитнинг фаолиятини кўз остига олиб синчилаб кузатдилар. Унинг фикри тераан эди, унда ўзига хос ёзувчилик нигоҳи бор эди — биринкита оригинал деталь ёрдамида характерининг муҳим жиҳатларини шундоққина кўз ўнгингизга келтириб қўярди. Тилини айтмайсизми! Ҳали машқлари сунъийлик, зўрма-зўракиликдан холи бўлмаса-да, ёш ижодкор ҳалқ тилини ич-ичидан яхши билиши яққол сезилиб турарди. Хуллас, Норин шилпиқни ҳеч иккilanmasдан «сумидли ёш қаламлар» сафига киритиш мумкин эди.

Баҳорнинг илиқ кунларидан бирида шаҳар комсомол комитетида Абдулла Қаҳҳор ўтирадиган хонага бир йигит кириб келди. У озғин, хипчагина, шунинг учун бўлса керак, анча бўйдор кўринарди. Устида ўзига ярашган янги костюм-шим. Бўйнида келишириб боғланган бўйинбоғ. Йигит салом-аликдан кейин ўзини ташништирди.

— Наби Каримовман. Журналист. «Қизил Ўзбекистон» газетасиning топшириғи билан келдим.

Абдулла Қаҳҳор бу йигитни аввал кўрмаган, лекин иомини эшитган, ҳатто баъзи мақолаларини ҳам ўқиган эди. У қалами ўткир, тез ўсиб келаётган журналистлардан эди. Афтидан, Қўқонгами, ё унинг атрофидаги бирон қишлоққами бирон шикоятни текширгани келган бўлса керак. Илгари ҳам бир-икки шундай бўлган — марказдан топшириқ билан келган журналистни Абдулла Қаҳҳор ёнига йўллашган, у журналистга ҳамроҳ бўлиб, унинг ишига ёрдам берган. Бироқ бу гал Абдулла Қаҳҳорнинг тахмини нотўғри чиқди. Аниқроғи, қисман нотўғри чиқди. Наби Каримов чиндан ҳам Қўқон ҳаётига таалуқли бирон мақола ёзмоқчи экан, бироқ бу йўл-йўлакай қилинадиган иш бўлиб, сафардан кўзланган асосий мақсад бошқа экан.

— Биласиз, ўзбек қизил матбуоти ҳозирги пайтда қўлидан иш келадиган одамларга жуда муҳтож. Шунинг учун «Қизил Ўзбекистон» газетаси ҳам қаерда йилт этган умидли ёш қаламни кўриб қолса, дарров редакция атрофига тортиб, амалий ишда тарбиялаш, журналист қилиб етиштириш пайдан бўляпти. Газетанинг кўзи тушган умидли ёшлардан бири — сиз. Газета сизни ишга таклиф қиляпти. Сизни Тошкентга олиб кетгани келдим. Мана, расмий таклифнома.

Бу гапни эшитиб Абдулла Қаҳҳор қулоқларига ишонмай ҳанг-манг бўлиб қолди. Наҳотки, бу гапларни ўнгиди эшитяпти? Наҳотки, «Қизил Ўзбекистон»дай улуғ газета уни ишга таклиф қиляпти? Наҳотки, у Тошкентдай буюк шаҳарда яшайди?

Тўғри, Абдулла Қаҳҳор ҳали Тошкентни кўрган эмас, аммо бу азим шаҳар тўғрисида анча нарса ўқиган ва одамлардан эшитган. Бу шаҳарнинг кўчалари кенг, ёруғ, озода. Хиёбонлари гулларга кўмилган. Унда машҳур ўқув юртлари, театрлар, маданият уйлари бор. Тошкент шунаقا шаҳарки, унинг кўчаларида вивеска ўқиб юриб ҳам мулла бўлиб қоласан. Аввалинни баъзи-баъзида хаёл олиб қочган кезларда Абдулла Қаҳҳор ўзини шу шаҳарда яшаётгандек, унинг кўчаларида ке-зиб, боғлариди сайр қилаётгандек, кутубхоналариди ўтириб китоб ўқиётгандай тасаввур этар, лекин буларнинг бари ҳали-бери рўёбга чиқиши амримаҳол бўлган олис бир орзу эди, холос. Ҳозир эса бу орзуси осмондан ерга тушгандай бўлди, хаёлийликдан чиқиб, бугун-эрта воқеликка айланадиган бир тусга кирди. Мана — таклифнома! Мана, уни ўзи билан йўлга чорлаётган

журналист йигит. Абдулла Каҳҳор, албатта рози. Бажону дил боради, редакцияда ғайрат билан ишлайди. Бироқ Тошкентта кетиш ҳазилакам гап эмас — бу бутун умрни янги изга солиб юбориш билан тенг. Шунинг учун бу гапни отаси ва онаси билан маслаҳатлашади. Қолаверса, яқин дўстларининг олдидан ҳам ўтади. Улар нима деркин?

Маслаҳат тез битди — бу қутлуғ ишга эътиroz билдирадиган битта ҳам одам бўлмади. Фақат Абдуллажоннинг онаси рози бўлишдан аввал анчагина йиғи-сиги қилиб олди. Она-да — бир чеккаси, ўғлиниң мартабаси ошаётганидан севинса ҳам, унинг яна мусоғир бўлишидан, бегона юртларда иссиқ-совуғи, ётиш-туриши, кирчирларидан хабар олиб турадиган одам бўлмаслигидан қаттиқ ташвищда эди.

* * *

1925 йилнинг 15 апрель куни Тошкент вокзалининг перронига келган паровоз узоқ юриб чарчагандай ҳарсиллаб нафас олди-да, бир силкиниб тўхтади. Унинг кетидаги вагонлар ҳам бир-бирларига тақ-тук урилиб тўхташди. Бир зумда перронни одам босди. Ўртадаги вагонларнинг биридан иккита бир-бирига ўхшаб кетадиган навқирон йигит тушди — уларнинг қўлида бир тугунда китоблар, яна бир тугунда егулик нарсалар, чоғроқ ёғоч сандиқда кийим-кечак ва кўрпа-тўшак. Улар журналист Наби Каримов билан «Ўмидли ёш қалам» Абдулла Каҳҳор эди.

Улар орқаларига қопчиқ ортган, қўлларида тугун саҳалталар кўтарган одамлар орасидан ўтиб, вокзал майдонига чиқишиди. Абдуллажон бу ерда теварак-атрофга разм солиб, бир лаҳза туриб қолди. Тошкент баҳори авж паллага кирган эди. Қўк беғубор, тип-тиниқ шиша-дек. Эндини бош кўтарган қуёш ҳаммаёқни илиқ нурга кўмган. Дараҳтларнинг ям-яшил баргларига ҳали чанг-тўзон тегиб улгурмаган. Вокзал майдони Кўқонникидан тўрт-беш ҳисса катта экан. Бир томонда қўнғироқонаси осмонга бўй чўзган ибодатхона. Унинг гумбази устидаги бутлар қуёш нурларида ялтирайди. Ибодат чоғи шекилли, эшикдан тўда-тўла одамлар кириб кетяпти. Майдоннинг бир чеккасида кино ва театр афишалари ёпиштирилган думалоқ тумба — эски афиша-

ларнинг йиртиқлари шабадада шитирлаб-хилпираб ётпти. Яна бир томонда бир отлиқ ва қўш отлиқ извошлилар саф тортган. Поезддан тушган одамлар шовқин-сурон билан уларни кира қилиб, ҳар томонга тарқалишмоқда. Аммо вокзал майдонида Абдуллажонни ҳаммадан ортиқ ҳайрон қолдирган нарса трамвай бўлди. Унинг излари офтобда ялтираб кўзни қамаштиради. Трамвай вагони поезднидан кичик бўлар экан, шунга қарамай, ваҳимаси зўр — қўнғироғини жиринглатиб, ҳаммаёқни тарақ-туруққа тўлдириб, ёнгинангга келиб тўхтаса, беихтиёр юрак така-пука бўлар экан... Вокзал майдони вағир-вуғурга тўла. Осмондан одам ёқсанми дейсиз.

Абдулла Қаҳдор вокзал майдонида тараддудланиб тураркан, хаёлидан бир гап кечди — мана, у Тошкентда. Энди нима бўларкин? Энди бутун умри бўйи шу шаҳарда қолармикин? Еки яна шаҳарма-шаҳар кўч кўтириб юришга тўғри келармикин? Тошкент уни ўз фарзандидек бағрига олармикин, меҳрибонлик билан пешонасини силармикин? Еки ўғай онадек ҳар қадамда унга дакки бериб, тергаб, уришиб-нетиб турармикин? Ҳар тугул ўрта бўйли, миқти гавдали, қора сочли, йирик-йирик қора кўзлари маънодор боқадиган бу йигит ўз қалами билан бу шаҳарни фатҳ этиш ниятида келган. Насиб этармикин бу унга? Шундай ўйлар орзусида Абдуллажон Наби Каримов билан бирга трамвайга чиқди. Сўнг аввал келишиб қўйғанларидек, Наби Каримовнигиа йўл олишди.

Эртасига Абдуллажон «Қизил Ўзбекистон» редакциясини сўрай-сўрай топиб борди. Редакция Пиёнбозорда жойлашган экан. Орадан чорак аср ўтгандан кейин ҳам ўша Пиёнбозор манзаралари адабнинг хотирасидан учмайди. У газета ҳақида ёзган кичик бир мақоласида уни шундай тасвирлайди: «Кўчанинг у юзи Пиёнбозор. Пойтахтимизнинг кўрки бўлган ҳозирги Навоий театри биноси ва Театр майдонининг ўрни ўшанда катта бозор бўлиб, шу ном билан аталар эди. Катта майдонни ишғол қилган Пиёнбозорнинг атрофида фалон ёки фалон бойваччанинг атторлик, «Конкорд» винолари, темир буюмлар магазини, керосин, кунжара, бўр-оҳак дўконлари, турли-туман конторалар, ошхона, майхона, қиморхона... Шулар ташкил этган каттакон доира ичida сон-саноқсиз майда савдогарлар, чайқочилар, ғовур, ҳайқириқ... Бу манзара ва бу гоур емирилган тўнкада битган новдадай эртаси бўлма-

са ҳам, лекин бугун барқ уриб кўкариб турган эски оламни эслатиб туради»¹.

Бунинг устига «Қизил Ўзбекистон», «Правда Востока», қозоқ тилида чиқадиган «Оқ жўл» газетаси, «Муштум» журнали редакциялари, контораси, экспедицияси, босмахонаси ва бутун хўжалиги билан бир бойнинг соғиқ меҳмонхонасига жойлашган, у кезларда ҳозиргидек машиналар йўқ, газета қўлда терилади, бутун тираж битталаб босилади. Редакция ходимлари ўн беш кишига етар-етмас, уларнинг кўпчилигини Тошкентдан, Андижондан, Бухоро, Қўқон, Хўжанд, Уш, Намангандан топилган «умидли ёш қаламлар» ташкил этади.

Абдулла Қаҳҳор ишга таклиф қилинганда «Қизил Ўзбекистон» газетасининг шароити шундай эди. Ҳали ўн саккизга тўлмаган йигит бўлим бошлиғи бўлиб ишлай бошлади. У газетада ўтказган бир ярим йиллик муддат бўлажак адид ижодида чуқур из қолдирди. Гап шундаки, «Қизил Ўзбекистон» оғир шароитда бўлишига қарамай, ўша пайтларда энг обрўли газета эди. Редакцияга беҳисоб хатлар келиб турарди. Бу мактубларнинг кўпчилиги газетани бирорвга ўқитиб эшитадиган саводсиз одамлардан бўларди. Бироқ уларнинг бирорвга айтиб туриб ёздирган мактублари юрак қаъридан отилиб чиқсан дардларга тўла бўларди. Одамлар газетани жуда яқин билиб, энг пинҳон сирларини баҳам кўришар, у билан маслаҳатлашишар, ундан ёрдам сўпар, уни нажоткор деб билишарди. Абдулла Қаҳҳор кейинчалик бир журнал ҳақида ёзган кичкина мақоласига «Яхши журналнинг қулоғи ҳалқ кўксига бўлиши керак» деб сарлавҳа қўйган эди. Биз бу ҳикматни жиндай ўзгартириб, «яхши ёзувчининг қулоғи ҳалқ кўксига бўлиши керак» — деб ўқийлик. Бу — Абдулла Қаҳҳор ижодида кўп йиллар давомида дастуруламал бўлган энг муҳим эстетик принципидир. Шу принцип ёш адид айни газетада ишлаб турган йилларда — газетанинг ҳалқ оммаси билан яқиндан алоқаси туфайли туғилган эди. Бундан ташқари журналистик фаолият Абдулла Қаҳҳорни сиёсий жиҳатдан ҳам чиниқтирди, уни ҳамма нарсага синфий нуқтаи назардан қарашга ўргатди, сон-саноқсиз воқеалар ва ҳодисаларга меҳнаткаш ҳалқ оммасининг манфаатидан келиб чиқиб ёндошадиган қилди, энг муҳими эса — уни ҳозиржавобликка ўргат-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Олти томлик. 6- том, 432- бет.

ди; кейинчалик адаб ижодида кенг қулоч ёйган замонавийлик туйфуси 20-йилларнинг ўрталаридағи журналистик фаолият туфайли бошланган эди. Айни чоқда журналистик фаолиятнинг шундай жиҳатлари ҳам борки, у бадиий ижодни маълум даражада чеклаб қўяди, бемалол, кенг қулоч отишига имкон бермайди. Аммо бу тўғрида кейинчалик бафуржа гаплашамиз. Ҳозир эса шуни таъкидлаш лозимки, Тошкентга кўчиб ўтиш, энг мўътабар газета редакциясида бўлим мудири бўлиб ишлаш, ўша даврнинг етакчи адабий кучлари билан, пешқадам зиёлилари билан яқиндан мулоқотда бўлиш Абдулла Қаҳҳорнинг файратига файрат қўшди — у илгари сира кузатилмаган бир куч билан ижод қилишга киришди. Яна «Муштум» журналида, «Қизил Ўзбекистон», «Янги йўл», «Янги Фаргона» газеталарида Норин шилпиқ, Ниш, Гулёр, Мавлон Куфур, Эркабой каби таҳаллуслар билан тез-тез шеърий фельетонлар, ҳажвий ҳикоялар, хабарлар, пародиялар ва бошқа танқидий материаллар бостириди. Қисқа бир муддатда — бор-йўғи тўрт йил ичиди Абдулла Қаҳҳор бундай асарлардан юзга яқинини эълон қилди. Бу асарлар ўша йилларда ўзбек ҳажвиётининг ривожига муайян ҳисса қўшиш билан бир қаторда халқни янги руҳда тарбиялашда ҳам жиддий аҳамиятга эга бўлди.

Шундай қилиб, Абдулла Қаҳҳор адабиётга ҳажвчи ёзувчи сифатида кириб келди, биринчи қадамлариданоқ янги ўзбек адабиётида фельетон, ҳажвий ҳикоя, юмористик лавҳа, очерк каби жанрларнинг ривожида катта роль ўйнади. Адабнинг ilk асарлари ғоявий-бадиий жиҳатдан қандай эди, уларнинг тематик кўлами, ҳаёт билан алоқаси тўғрисида нималар дейиш мумкин? Ҳозирча бу мулоҳазаларни қўйиб турайлик-да, бошқа бир муаммони кўриб чиқайлик. Хўш, нима учун Абдулла Қаҳҳор ижодини ҳажвчи сифатида бошлади, нега у ilk қадамлариданоқ сатирага мурожаат қилди? Бу — тасодифийми? Йўқ, албатта. Аввало, бунинг бош сабабини Абдулла Қаҳҳор истеъдодининг ўзига хослигидан қидириш керак. У шундай бир туғма қобилиятга эга бўлганки, бу қобилият унга ҳаёт ҳодисалари замирида ётган кулгини тез пайқаб олишга имкон берган. Бироқ гап фақат истеъдодда эмас. Биз ўзбек совет адабиётининг ilk шаклланиш даврига назар солсак, жуда кўп ёзувчилар ҳажвиёт орқали адабиётга кириб келганини кўрамиз.

Абдулла Қаҳҳор ижодининг илк даврида, яъни 20-йилларнинг иккичи ярмида яратган ҳажвий асарларида нималарни танқид қилди? Бу ҳажвиётнинг ~~ғояйий~~ тематик диапозони қандай? Бу ҳақда гапиргандা биринчи ўринга турли-туман руҳонийлар, дин пешволари, эшонлар ва муллалар, домлалар ва имомларни фош қилинганга бағишланган ҳажвий асарларни кўйиш керак. Айтикликал мавзу ёш Абдулла Қаҳҳорнинг илк ижодида кенг ўрин тутади. Бунинг боиси бор албатта. Юқорида қўрганимиздек, Абдулла Қаҳҳор болалигиданоқ Кўкен агрофидағи турли қишлоқларда ҳар хил дин арбобла-рига тўқнаш келади. Уларнинг баъзилари Валихон сўфи каби уста Абдуқаҳҳор оиласининг тинчини бузади, бемалол тирикчилик қилишига халақит беради, ифво ва фасод билан уларнинг ҳәётини заҳарлайди ва охир-пиро-кардида қишлоқдан кўчиб кетишга мажбур қиласди. Башқалари эса бу даражага бормаса ҳам, одамларни талаши, алдаши, уларнинг тақдирига бенарвонлиги билан, ҳожими синф ~~вакилларининг~~ товоғини ялаб, меҳнатниш халқ бошида данак чақиши билан Абдулланинг нафратига учраган эди. Абдулла болалигидәёқ дин аҳли жаҳолат тарқатувчи знанини яхши тушуиди. Улар маърифатга тиш-тироқлари билан қарши, халқнинг иўзини очишдан, мадавиятли қилишдан манбаатдор эмас, шунинг учун бор кучлари билан ҳаракат қилиб, халиқни нодонлика, қоронғиликда сақлашга ҳаракат қилишади.

Еш Абдулланинг қалбидаги дин ва дин аҳлларига қарши болалигидан бери йигилиб ётган алам ва нафрати уининг ҳажвий асарларига мазмун бағишилади. Бунига амин бўлиш учун «Салла-тўн», «Омин», «Эшагим», «Эшонлар», «Эшонимнинг бошларидан ўтганлари» каби шеърларни бир қур кўздан кечириш кифоя. Масалан, «Омин» шеърида халқни алдаб молу дунё ортирувчи, пул учун кароматлар кўреатувчи руҳонийлар аччиқ икноя билан шундай, саваланади:

Сигир шохига аргамчи солиб тутган эшон зотлар,
Жиринг танга азобидан бино бўлган кароматлар,
Шу манхус йўлга алданган дуогу бапди-диндорлар,
Харомат кўргали келған этанегзлар омен бўлсин!¹

¹ «Муштум», 1924 йил, 17-сон.

Халқ шеърияти услубидан фойдаланиб ёзилган «Салла-тўн» шеърида шоир яна умумлашган формада диннинг реакцион моҳиятини фош қиласди. Шеърда салла-тўн образи жамики руҳонийлар тоифасининг қилимишларини гавдалантирувчи символ сифатида жўринали. Муаллиф салла-тўннинг кирдикорини очиш билан уни ишкор этади, қоралайди:

Энди чинлаб ўйласам, қайсан экансан салла-тўн,
Эски ҳаммом, эски гас, расво экансан салла-тўн.
Неча вақт эл дардида бағрим тутошли ўт ёниб,
Ҳийла бир-ла ҳаммани алдар экансан салла-тўн.
Бир ўзингнинг қайғинта буддинг қишилар роҳатин,
Елжогудек тўймаган ҳайвон экансан салла-тўн¹.

Бу оташин мисралар бугун ҳам ўз кучини йўқотмаган.

Абдулла Қаҳҳорнинг дин аҳлига бағишлиланған асарлари ичидаги ажралиб турадиганлардан бири «Эшонимнинг бошларидан ўтганлари» деб аталади. Бу асарнинг сарлавҳаси остига «Бу ҳам бир дестон» деб кичик сарлавҳа ҳам қўйилган, бироқ у ҳали достон жанрининг хусусиятларини ўзида акс эттиргайди. Бу асар ҳоқеабанд ҳажвий шеър, ҳажми катта. Асар биринчи шахс тилидан ёзилган — унда эшон бошидан кечганиларини бирмабир айтиб беради. Табиийки, бу усул асарда киноявий тасвирининг биринчи ўрнига чиқишини таъминлаган. Эшоннинг отаси ҳам катта эшонлардан бўлган — у отасининг давлатида ёғани олдида, ёматани кетида — ҳеч қандай ташвиш жўрмай, ҳеч нарсадан озор чекмай, яшниб-кулиб, талтайиб ўстан. Отаси ўлгач, у аввалига дабдурустдан саросиммада қолади, чунки өтасидан уй зинидаги ўн ёғити хотии қолади — буларнинг ўн олтиласи энномбонча учун ўғай эди. Улар билан отасидан қолган мол-мулкую ер-сувни бўлаб олишгач, эшон муридлар ичидаги ширлик қила бўшилайди. Аммо унинг бутун эшондиги муридлари билан сұхбат журишу, «назр бўлгач» бир юра юш қизга» уйланишдан нарига ўтмайди. Эшоннинг нафси шунақаки, у отаси қаби битта хотинга қаисеат қилмайди — ифтторга йигилган аёллар орасидан ўн бир ёшли бир қизим кўради-ю, унга ишқи тушиб, ҳаловатини йўқотади. Нижоят, у қиз ҳам эшонга назр қилингани маълум бўлгач, унга уйланади. Аммо бу но-

¹ «Муштум», 1924 йил, 10-сон.

Мукр қиз тақдирига тан бериш ўрнига кўкрагига ханжар уриб, ўзини ўлдиради. Эшон аввалига пул-мул сарфлаб, элликбоши билан домла-имом ёрдамида сувлан қуруқ чиқишга уринади, ҳатто ими-жимида бошқа бир ўн тўрт яшар қизга уйланиб ҳам олади. Бироқ замон ўзгарган эди — эшонларнинг ҳеч кимдан қўрқмай, ҳеч кимга ҳисоб бермай, ҳеч кимни назар-писанд қилмай яшаган кунлари тугаб, меҳнаткаш халқнинг баҳти кулган замонлар бошланган эди. Бу замонда эшондай манхус, разил, бузуқлик бобида ҳар қандай шайтонга дарс берадиган ифлос одамларга ўрин йўқ эди. Улар ҳар қандай ниқоб остига яширинмасин, халқ бу ниқобни сидириб ташлаб, уни шарманда шармисор қиласар эди. Шунинг учун эшон ҳам ўз қилмишлари учун «большевойга сўроқ беришга» мажбур бўлади:

Эссиғина, текширганда сир очилди,
Бир ярим йил турмасига қамаб қўйди.
Қамоқда ҳам беш вақтимни тарк этмадим,
Вақти етди, турмасидан озод этди¹.

Бироқ эшон турмадан чиққани билан аввалги мавзенини эгаллай олмайди — энди «нодонликдан юз ўгирган муридлари»нинг эшондай бадкирдор кимсадан ихлослари қайтган бўлади.

20-йилларнинг бошларида эшонларнинг ёш қизларга уйланиши, хотин устига хотин олиши тез-тез учраб турарди. Халқ бунаقا нопок ишларни хушламаса-да, эшондай мартабали одамларга тил тегизишга журъат қилмас эди. Абдулла Қаҳҳор ўз шеърида бундай воқеалар виждонсизликкина эмас, бориб турган жиноят эканини ҳам ошкора кўрсатиб берди. Умуман, Абдулла Қаҳҳорнинг бу асарлари энди кўзи очилиб келаётган халқ оммасининг юрагида дин аҳлига, дин пешволарига нисбатан оташин нафрат уйғотишида муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу асарлар салла-тўнлар остида халқни талаган иккюзлама руҳонийларнинг чинакам башарасини очиб берди.

Абдулла Қаҳҳорнинг илк ижодида катта ўрин туадиган мавзулардан яна бири хурофот бандаларини, жаҳолатга мукласидан кетган одамларни, эски расм-руслар, бидъатлар исканжасидан қутула олмаганларни танқид қилиш билан боғлиқ. Табиийки, бу масала

¹ «Муштум», 1924 йил 14-сон.

кўп жиҳатдан дин аҳлини фош этишга бориб тақала-
ди, бироқ улар ўртасида муайян тафовутлар ҳам бор,
албаттаги Абдулла Қаҳҳорнинг 20-йиллардаги сатирик
шеърлари ва ҳикояларида дин аҳли, асосан, синфиий
жиҳатдан ёт унсурлар сифатида, меҳнаткаш халқ ом-
масининг душмани сифатида, янги ҳаёт қуриш йўлида-
гий энг катта ғовлардан бири сифатида кўрсатилади.
«Ўзинг шифо бер», «Дуога шак йўқ» «Билдириш», «Ой
куйганд», «Домла Маҳмуджон маҳдумнинг қувланиши»
каби ҳажвий ҳикояларида бир оз бошқачароқ ҳолни
кўрамиз. Уларнинг қаҳрамонлари кўпроқ оддий халқ
вакиллари — улар саводсизлиги, онгизилиги туфайли
алданган, хурофот ва бидъат исканжасига тушган одам-
лар. Бу ҳикояларда айрим шахслар эмас, бидъатлар, сар-
қитлар қораланади, янги ҳаёт қаршисида улар ночор
эканлиги кўрсатилади. Ҳикоялар бошдан-оёқ кесатиқ,
пичинг асосига қурилади. Баён давомида шундай таъ-
риф-тавсифлар бериладики, улар воқеанинг моҳиятини
очади-қўяди, ёхуд қаҳрамоннинг бачканалиги, ҳаётдан
срқада қолгани, кулгили қиёфаси яққол кўринади. Ма-
салан, Кўқон шаҳрида ўзининг дуохон ва табиблиги
билан маъруф ва машҳур бўлиб, кўп bemорларни осон-
гина тинчтиб қўядиган Чўлоқ домла тилидан эълон қи-
линган «Билдириш»да¹ шундай гаплар бор:

«Ишлари: иссиқ-совуқчилик, қайтарма, жин тумор,
бало тумор, касал ўқиш, жинни тузатиш ва бошқалар.

Шифо истаб келувчилар қуидаги шартларга риоя
қилсалар ҳар иккала томонга фойдалидир:

1) эрлар 9 ёшдан 14 ёшгacha; 2) хотин-қизлар 9 ёш-
дан 90 ёшгacha. Бу ёшдан юқори ё қуидагиларга дуо-
нинг таъсири бўлмаслиги бир қанча тажрибадан кейин
исбот қилинди».

Худди шунингдек, «Домла Маҳмуджон маҳдумнинг
қувилиши» ҳикоясида маҳдумнинг масжидга қарашли
вақф ерларини ўзластириб олишга уриниши фош қили-
нади. Бундан хабар топган маҳалла аҳли совет қонун-
ларига таяниб, маҳдумни маҳалладан ҳайдайди. «Тў-
сатдан бу худосизлар,— деб фифон чекади Маҳмуджон
маҳдум,— мени оёқ-қўлимдан ушлаб баланд кўтарди-
лар-да, худди замбардаги ахлатдек дарвозадан оши-
риб, кўчага улоқтиридилар»².

¹ «Муштум», 1924 йил, 9-сон.

² «Муштум», 1929 йил, 4-сон.

Абдулла Қаҳҳорнинг илк ижодида шаҳар ва районлардаги хўжасизликка қарши қаратилган, бюрократизм ва тўрачиликни фош қилувчи, турли-туман чапани ва чайқовчиларни, пиёниста ва қиморбозларни аёвсиз савалайдиган, ўқув юртлари, қишлоқ хўжалиги муассасаларидан нуқсонлар устидан кулувчи ҳажвий асарлар ҳам кўп учрайди. Масалан, «Расамадлари басми?» фельетонида Бешариқда Узбекбирлашув системасида ўринашиб олган қўли эгри савдо ходимларидан кулади. «Учрашганда» фельетонида эса Қўқон педагогика билим ютидаги ўқиш-ўқитиш ишларидаги камчиликлар очилади. «Янги шаҳарда» фельетони бир жиҳатдан Абдулла Қодирйининг «Тошпўлат тажант нима дейди?» сериясидаги ҳикояларга ўхшаб кетади — чапани йигитнинг миллионерга мурожаати шаклида ёзилган бу фельетонда чапани жуда ўткир ибораларда ўзини ўзи фош қилади. «Бизнинг томондан ҳам бир қошиқ» деган юмористик мақола 1927 йилда «Муштум» журналининг 5 йиллиги муносабати билан ёзилган. Унда журналнинг ўз вазифасини яхши бажараётгани, ҳар хил сарқитларга қарши яхши курашаётгани таъкидланади. Абдулла Қаҳҳорнинг бу мавзудаги энг ўткир фельетонларидан бири «Жумачилар таърифида» деб аталади. Унда Қўқон шаҳаридаги тартибсизликлар, жума кунлари ичкиликбозликтининг авж олиши танқид қилинган. Ичкиликбозлилар шу даражада авж олганки, ҳатто сўғи аzon айтани мезанага чиқолмай, йиқилиб қолган. Бадмаси безорилар кўплигидан шаҳар Ўрдасида «хулиганология институти» ташкил топган:

Бундай фельетонлар ва ҳикоялар қаторига яна «Янги дуғатлар», «Чой, чилим, уйқу», «Қорнига илон кирди», «Чечан бир киши юборинг», «Тишлар қамашиб кетдину!» каби яна анча-мунча асарларни киритиш мумкин. Буларнинг ҳаммаси Абдулла Қаҳҳорнинг қўлда қалам билан ҳажвиёт ёрдамида янги ҳаётни барқарор этиш учун эскилил сарқитларига қарши актив кураш олиб борганини кўрсатади. Абдулла Қаҳҳор ҳам, юзлаб фельетонлар ва мақолалар яратган Гафур Гулом ҳам, яна бошқа ўнлаб ёш журналистлар ва адиллар ҳам ўша йилларда «ўзбек қизил матбуотининг» фидокор жангчилари, мафкура фронтининг, маданият жабҳасининг пешқадам намоёндалари эдилар. Ҳали 20 ёшга тўлиб-тўлмай юзлаб фельетонлар, хабарлар, ҳикоялар эълон қилишга улгурган Абдулла Қаҳҳор ҳар қанча

мамнун бўлса арзирди. У мамнун ҳам эди. Ҳатто баъзи-баъзида ўзига ўзи четдан қарагандай баҳо бериб, қойил қолгандай бўлар, қалби ифтихор туйғуларига тўларди. Лекин ўйга чўмганда негадир доимо кўнглининг бир чеккаси ғаш бўлиб туради. Ёзганларининг ҳаммаси чиндан ҳам катта қимматга эгамикин? Наҳотки, ёзувчилик шунчалик осон бўлса? У ахир, бир ўтиришда бир фельетон ё бир ҳикояни бемалол ёзиб ташлайди-ку!

Яна ҳам ҳар куни ёзмайди — жиндай ўйинқароқлиги, жиндай әринчоқлиги бор. Бўлмаса, ҳаммаёқни фельетону ҳикояга кўмиб юборарди. Қизиқ, бадиий ижод щунақа осон бўлса, нега саводли одамларнинг ҳаммаси ўзини ёзувчиликка урмайди? Одамлар нега ёзувчи зотини бу қадар ардоқлади, бошига кўтаради? Бундай саволлар Абдуллажонни борган сари кўпроқ қийнар, у кўп ҳолларда калавасининг учини йўқотган одамдай паришонхотир юарди. Шундай кунлардан бирида бир воқеа рўй берди-ю, Абдулланинг ҳаётини яна ағдар-тўнтар қилиб юборди.

Тошкентга келганига бир ярим йилча бўлганида Абдуллажон мева-чева ҳарид қилиш учун Эски шаҳар бозорига борди. У Ҳадрадан Эски Жувагача расталар саф тортган тор, эгри-буғри кўчадан хаёл сурис илгариларкан, энди бозор томонга буриламан деганда кимнингдир «Абдуллажон!» деб чақирганини эшилди. У овоз келган томонга қаради-ю, бирдан шодлигидан қичқириб юборди:

— Мұҳаммаджон! Сенмисан!

Үндан ўн қадамча нарида болаликдаги жонажон ўртоғи босмачилар ўлдириб кетган қизил соқчи Қулматаканинг ўғли, билим юртига кўчишгандан кейин алла-қаёққа ғойиб бўлган Мұҳаммаджон турар эди. Абдуллажон уни кўрмаганига икки йилдан ошиб қолди. Мұҳаммаджон бир оз бўйи чўзилиб, энига тўлишилти, билаклари йўтонлашилти, юзи ҳам болаликдаги содда ифодадан халос бўлиб, кўпни кўрган эркакларникидай салобатли бўлиб қолипти. Дўстлар қучоқлашиб кўришилди. Кейин Мұҳаммаджон Абдуллани кўярда-қўймай ҳужрасига олиб кетди. Уша куни улар ярим кечагача роса мириқиб сухбатлашилди, кўришмаган вақтларида бошидан кечганиларини бир-бирига айтиб беришди, бирга ўсишган ўртоқларини эслашди. Мұҳаммаджон рабфакда ўқиб, Ӯрта Осиё Давлат университетининг меди-

цина факультетига киришга тайёргарлик кўраётган экан.
Гап айланиб, Абдулланинг асарларига тақалди.

— Яхши,— деди Муҳаммаджон совуб қолган чойни шимириб,— ҳамма ёзганларингни кузатиб турибман. Ҳатто баъзан сен учун мағурурланиб қўяман. Қўз тегмасин, қаламинг ўткир.

Мақтов кимга ёқмайди дейсиз — Абдуллажон ичида ҳурсанд бўлиб кетди, лекин кайфиятини ўзгартирмади.

— Ҳажвиётингда эҳтирос бор — руҳонийлару эшонларни, чайқовчилару чапаниларни, умуман, жамики қалғи-қасанғиларни ёмон кўришинг шундоққина сезилиб туради.— Муҳаммаджон адабиёт ҳақида худди етук мунаққиддай фикр юритарди. — Асарларингни ўқиган одам мириқиб кулади. Улардан Муқимий ва Завқийларинг руҳи сезилади, ҳалқ ижодининг нафаси уфуриб туради. Бу ҳам катта фазилат...

— Энди шу тарзда бурчимизни ўтаяпмиз-да... — деб гап қистириб ўтди Абдуллажон камсуқумлик билан.

— Ҳаммаси маъқул-у, «лекини» ҳам бор. Нега бунча кўп ёзасан? Ахир, бемаза қовуннинг уруғи ҳақидаги галини эшитганмисан?

Абдуллажоннинг юраги шув этиб кетди — шунча мақтовдан кейин дўстидан бунақа дашном кутмаган эди.

— Ҳа, энди, тирикчилик ҳам керак-да...

— Ҳа, балли, дўстим. Ўйлаб қарасам, сен катта ишу кўп пул топишнинг кетига тушшиб қолибсан.— Бу гапдан Абдуллажоннинг кўнглига ғулғула тушди. Муҳаммаджон давом этди.— Сен адаб бўлишинг керак. Адиблик учун сенда энг зарур нарса — истеъдод бор.— Абдуллажон ҳайрон бўлди — адаблик қилмай, нима қилаётган экан у? Нега Муҳаммаджон бунақа деяпти? Абдуллажон дўстига изоҳ талаб қилиб, саволчан назар билан қаради.— Сен журналистик фаолият билан чекланиб қоляпсан.

— Гапинг қизиқ, дўстим. Нима фарқи бор — иккови ҳам ижод-ку!

— Тўғри, иккови ҳам ижод, лекин фарқи ҳам катта. Журналист кўпинча бугуннинг руҳи билан, шу бугуннинг факти билан яшайди. У шу бугун учун керак нарсани алқайди, кераксиз нарсани қоралайди. Адиб эса масалага чуқурроқ ёндашишга ҳаракат қиласди. У ҳар қандай ўтказичи ҳодисадан, ҳар бир фактдан, ҳар бир конкрет воқеадан қандайдир мангу хислатлар, доимий

моҳиятлар излайди. Адиб, албатта, мутафаккир бўлиши, ҳар гал инсонни кашф қилиши лозим. Инсон дегани доимий ўзгариб, янгиланиб турадиган махлуқ, бинобарин, уни кашф қилиш ҳам доимо давом этадиган жараён, Ҳар бир чинакам адиб, албатта, бизнинг инсон ва инсоният ҳақидаги тасаввурларимизни бойитади, тушунчаларимизни тўлдиради...

Ажабо! Бу гапларни ўзимизнинг Муҳаммаджон гапирияптими? Наҳотки, икки йил давомида у шунча билимга эга бўлдийкин? Бамисоли файласуф? Гапларига жавоб топиб беролмайди, киши! Муҳаммаджон эса қизиб олган машина тезлигини ошириб боргандай, боргар сари авжига чиқарди.

— Бироқ адиб бўлиш учун, мутафаккир бўлиш учун, чуқур билим керак. Ахир, ўзинг ўйла, дўстим — ҳозир ёзганларинг ҳар қанча керак бўлмасин, ҳар қанча фойдали бўлмасин, қанча умр кўриши мумкин? Уларни ўттиз йилдан кейин, эллик йилдан кейин ким ўқиёди? Ушанда ҳам уларнинг кераги бўладими?

Дарҳақиқат, эллик йил эмас — ўн беш-йигирма йилдан кейин ҳаёт бутунлай ўзгариб кетади, саводсизлик битади, жаҳолат йўқолади, кўпгина эски сарқитлар унутилади. Унда ҳозирги асарларнинг ҳам қиммати пасаяди. Ҳолбуки, классикларнинг асарлари юз йил, беш юз йил, минг йил ҳам умр кўраверади. Ҳамма нарсадан қудратлироқ бўлган Вақт ҳақиқий санъат асарлари олдида ожиз! Абдуллаожоннинг ўзи ҳам кейинги пайтларда ёзиш жараёнида ҳам, ўйлаш жараёнида ҳам билимлари етишмаётганини яққол сеза бошлаган эди. Муҳаммаджон эса ҳамон комил ишонч билан давом этмоқда:

— Йўқ, сен билим олишни ўйлашинг керак. Сен рус тилини билмайсан. Рус адабиётини билмайсан. Ахир, ҳозирги замонда рус тилини билмай бирон нарсага эришиш мумкинми? Пушкинни билмай, Горькийни эшишмай, адабиётчи бўлиш мумкинми? Йўқ, дўстим. Сен, албатта, Москва университетининг филология факультетига киришинг керак. Унгача эса шу ерда рус тилини пухта ўрганиш зарур.

Муҳаммаджоннинг гапларини эшигиди-ю, Абдуллаожоннинг кўз ўнгига киноларда кўргани Москва манзаралари жонланди — мана, у Кремль атрофларини сайр қиляпти, мана, у университет аудиторияларида жаҳонга донғи кетган профессорлардан лекция эшиятпти... Шу куниги сұҳбат туфайли у туни билан ухлолмади. У бўй-

доқона хонасида сим каравотга тўшалган юпқагина кўр-
пасида тўлғаниб ётар экан, шу пайтгача босиб ўтган
йўлини, ёзган асарларини, яқин дўстларини, ҳамкасаба
ўртоқларини ўйлаб чиқди. Ўйлар экан, ёзганларининг
ҳаммаси кўзига жуда ғариб кўриниб кетди. Ҳа, улар ус-
та кўрмаган шогирднинг ҳар мақомга йўргалаши, холос.
Ҳаёт улуғвор қадамлар билан олға қараб елиб кетмоқда.
Бу ахволда ҳадемай унинг асарлари кулгили ва аянчли
кўриниб қолади. Ҳаётдан ортда қолмаслик учун ўқиш,
ўқиш ва яна ўқиш керак. Мұхаммаджондай дўстинг
қўлтиғингга кириб, ёрдам ваъда қилиб турса, ўқимай
нима қиласан? Бироқ Мұхаммаджон Москва университетига
ўрин олиб кетди, Абдуллажонга ҳужрасини бер-
ди ва Павел Шафрин деган бир ўртоғини таништириди.

Афсуски, биз бу йигитнинг «сариқ соч, кўк кўз, жуда
келишган ва хушчақчақ бир йигит» эканидан бошқа
унинг тўғрисида ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз.
Кейинчалик Абдулла Қаҳҳор унинг номини ўзгартирмай
«Сароб» романига эпизодик образ сифатида киритди.
Бироқ романда ҳам Павел Шафрин ҳақида батағсил-
роқ маълумот берилмайди.

Университетнинг иккинчи курсида ўқийдиган Павел
Шафрин дўсти Мұхаммаджоннинг илтимоси биланми
ёхуд ўзи Абдуллажоннинг иқтидоридан хабар топибми,
унга яқиндан ёрдам бера бошлади. У ўзбек тилини ях-
ши биларди, шунинг учун Абдулла Қаҳҳор билан мун-
тазам машғулотлар ўтказиб, уни Ўрта Осиё Давлат
университетининг ишчилар факультетига тайёрлади.
Павел Шафрин, айниқса, рус тилини ўрганишда Абдул-
ла Қаҳҳорга катта ёрдам кўрсатди.

У бадиий асарларни ҳам, тарих, фалсафа, иқтисо-
диёт, сиёсий таълимотлар, психология, дин тарихи, хал-
қаро ахволга доир катта-кичик китобларни ҳам берилib
ўқиди. Ҳаракатлари зое кетмади — кўп ўтмай, у универ-
ситетнинг ишчилар факультетига иккинчи курсга қабул
қилинди. Абдуллажон бу ерда қийналмай ўқиб кетди-
гина эмас, талабалар ичida энг пешқадами бўлди. Иш-
чилар факультети унинг ҳаётида нечоғлик роль ўйна-
ганини адебнинг ўзи сўзлаб бера қолсин:

«Ишчилар факультети мени биринчи мартаба марк-
систик адабиёт назарияси билан таништириди. Комсомол
ташқилоти болалигимдан табиатимга сингиб кетган ёв-
войиликка бир қадар барҳам берди. Мен умримда би-
ринчи марта кўпчилик олдида сўзлаб, беш йиллик план-

ни қайта тузиш ҳақида доклад қилдим. Қисқаси, ишчилар факультети ва комсомол мени ҳар жиҳатдан катта йўлга чиқариб қўйди¹.

Бу парчадаги бир жумлага — «ишчилар факультети... мени марксистик адабиёт назарияси билан таништири» деган жумлага эътиборингизни тортаман. Бу жуда муҳим. Воқеа 1927—1928 йилларда содир бўляпти. Маълумки, бу даврлардаги адабий жарабён жуда мураккаб вазиятда, ички зиддиятларга тўла ҳолда кечмоқда эди. Айниқса, адабиёт соҳасида, яъни адабиётнинг моҳияти, синфиyllиги, ижтимоий роли, адабий асарнинг талқини масаласида бир-бирини инкор қилувчи қарашлар, концепциялар ўртасида кескин кураш борарди. Уларнинг кўпчилиги чекланган гайрииимий, вульгар социологик характерга эга бўлса ҳам ўзини энг тўғри, энг партиявий назария сифатида кўрсатишга уринарди. Бунинг устига худди шу йилларда мафкуравий кураш фоят кучайган, адабиётдаги миллатчилик кўринишлари кескин танқид қилиниб, совет адабиётининг фоявий соғлиги, фоявий-эстетик яхлитлиги учун фаол кураш олиб борилмоқда эди. Бундай мураккаб вазиятда марксистик адабиёт назариясидан бехабар бўлиш — бўрон қутуриб, тўлқинлар кўпириб турган денгизга компассиз сайдрга чиқиш билан баробар эди. Абдулла Қаҳҳорга марксистик назария мураккаб ижод йўлида тўғри йўлни кўрсатган дастуруламал бўлди. Шунинг учун у 20-йилларнинг охирида ҳам, 30-йилларнинг бошларида ҳам ҳали бадий жиҳатдан юксак чўққиларни эгаллаб улгурмаган бўлса-да, фоявий жиҳатдан тўғри йўлдан борди, ҳар хил «изм»лар таъсирида боши берк кўчаларда тентираб юрмади. Аксинча, худди шу йилларда унинг кўнглида мафкура жабҳасидаги муросасиз курашларни тасвирлайдиган бирор роман ёзиш нияти туғилиб, вояга етди. Бу тўғрида кейинроқ бафуржга гаплашамиз.

1929 йилда ишчилар факультетидаги ўқиши тугади — энди Абдулла Қаҳҳор университетга кириб ўқишини давом эттириши, тўрт-беш йилдан кейин эса олий маълумотли мутахассис бўлиб етилиши мумкин эди. Бироқ бу гал ҳам ўзи ўйлаган йўлдан боролмади — ишчилар факультетини битириши биланоқ Абдулла Қаҳҳорни Қўқонга — қишлоқ ўқитувчиларини қайта тайёрлаш кур-

¹ Адабиётимиз автобиографияси. 192- бет.

сига муаллим қилиб юборишади, орадан кўп ўтмай, уни Фарғонага чақириб олишди ва «Янги Фарғона» газетасида ҳам масъул секретарь, ҳам «Чиғириқ» деган ҳажвий бўлимнинг бошлиғи қилиб тайинлашади.

Фақат 1930 йилдагина Абдулла Қаҳҳор яна Тошкентга қайтади ва университетда ўқиши давом эттиришга муваффақ бўлади.

ИККИНЧИ ЧЎҚҚИ

I

Абдулла Қаҳҳор оддийгина ёзув столи устидаги ортиқча буюмларни йиғишириб токчага қўйди, ғаладондан бир даста оқ қоғоз олиб, уларни текислади, мактаб болалари тутадиган шиша сиёҳдонига жиндай сиёҳ қўйди, столнинг бир бурчида турган ўнинчи лампанинг пилигини сал кўтарди-да, ручкани қўлига ушлаганича бир лаҳза хаёлга толди. Кейин ручкани сиёҳдонга яrim ботириб олиб, ўзининг майдага ҳуснихати билан ёзакетди. Оқ қоғознинг бетида сафсар сиёҳда ёзилган биринчи жумла пайдо бўлди: «У эшик олдига юраги бетламайроқ келди; эшикнинг тутқичидан ушлаб аста тортиши нарёқдан бирорнинг қаттиқ итарган пайтига тўғри келди. Эшик оёғининг учига тегиб қапчигандан сўнг, четланиб, ичкаридан чиққан йигитчага йўл берди. Йигит дарров бутун вужуди билан таассуф билдириб авф сўради». Булар «Сароб» романининг биринчи жумлалари эди.

Вақт алламаҳал бўлиб қолган, бутун олам тун бағрида истироҳатда эди. Фақат аллақаерларда итларнинг қисқа-қисқа вовуллагани эшитилади, қандайдир тунги ҳашаротларнинг чириллаши тинчликни бузади. Лекин адид буларнинг ҳеч қайсисини сезмайди. Унинг хаёлида бутунлай бошқа бир манзара: кийимидан студентга ўхшаган йигит қўққисдан маликаларга ўхшаш бу соҳибжамол қизга дуч келиб, ўзини йўқотиб қўйган, қиз ҳам кутилмагандаги учрашувдан бир оз довдираган, у ҳаяжонини босиш учун йигитдан ниманидир сўрайди, йигит эса қизнинг товуши қаёқдан келаётганини билолмай, унинг «Сайфи» деганини Саидий деб эшигади ва негадир қизариб: «Мен»— дейди.

Сиёҳи дарров қуриб қолмаслиги учун иккита шероси қават қилиб боғланган ручка оқ қоғоз бетида равон қитирлайди — зум ўтмай бир саҳифа тўлади, кейин иккинчиши, учинчиси... Адиб ёзганини деярлик ўчирмайди — чунки бу манзаралар, ўқишга киргани келган Саидий билан Мунисхоннинг илк бор учрашуви, улар ўртасидаги биринчи сухбат, бу икки қалбни бир-бирига боғлайдиган ришталарнинг пайдо бўла бошлиши — буларнинг барчаси кўпдан бери Абдулла Қаҳҳорнинг хаёлида айланади, кечалари тушларига кириб чиқади. У дастлабки саҳифаларни аллақачон миясида тақрорлай-тақрорлай пишишиб қўйган. Шунинг учун биринчи куни анча иш қилди — романнинг биринчи бобини тугатай деб қолди. Ў: «бугунга етар»— деб жойидан туриб, керишиб чуқур ҳордиқ чиқарганда, хўроздар бир-бирига навбат бермай, тонг қўшигини куйлай бошлаган эди...

Афсуски, буларнинг ҳаммаси менинг хаёлимда гавдаланган манзаралар, ҳалос. Аслида, адиб «Сароб» устидаги ишни қачон бошлаган, кундузи ишлаганми ёхуд кечасими, бир ўтиришда неча саҳифа ёзган, романни бошидан бошлаганми ёхуд ўртасиданми ёки охиридан ёза бошлаганми — буларни аниқ билмаймиз. Абдулла Қаҳҳор ўша пайтлардаёқ ўз шахсиятига маҳлиё бўлишдан, ўзига бино қўйишидан узоқ эди, шунинг учун ижодига тегишли материалларни тўплашни, ҳатлар ва бошқа ҳужжатларни авайлаб олиб қўйиши, кундалик дафтарларини эҳтиёт қилишни хаёлига ҳам келтирмаган. Бизнинг қўлнимизда «Сароб»га алоқадор деярлик ҳеч қандай ҳужжат йўқ, ҳатто романнинг қўллэзмаси ҳам сақланиб қолган эмас. Шунга қарамай, баъзи бир бевосита фактлар ва ҳужжатларга қараб, турли-туман адабий ҳодисаларни қиёслаш ёрдамида «Сароб»нинг ижодий тарихини ёритишга уриниб кўрамиз.

Шуниси аниқки, Абдулла Қаҳҳор «Сароб»ни 1930 йилда ёза бошлаган. Бу ўринда ҳам роман устидаги иш қачон бошланганини — ёздами ёхуд қишдами, баҳордами ёки куздами, аниқ айтольмаймиз. Ҳарҳолда, ёзувчи ишни эрта баҳорда бошлаган деб тахмин қилиш мумкин, чунки роман 1933 йилнинг кузида битирилгани маълум — афтидан, роман устидаги иш салкам тўрт йил давом этган. Ҳақли савол туғилиши мумкин: нима сабабдан роман устида айни 1930 йилда иш бошланган деб бу қадар қатъий айтиляпти? Бунинг сабаби шундаки, Абдулла Қаҳҳорни яқиндан билган одамларнинг

кўпчилиги, шу жумладан Қибриёхоним ҳам, «Сароб»ни адаб 23 ёшида ёзишга киришганини айтишади. Мен буни биринки марта Абдулла Қаҳҳорнинг ўз оғзидан ҳам эшитган эдим. Ҳуллас, «Сароб» устидаги иш 1930 йилда бошланган. Аммо бу роман ёзиш ҳақидаги гоявий ният ҳам худди шу йили түкилган дейиш учун асос бўлмайди.

Абдулла Қаҳҳор мақолаларидан биррида тақдир уни 20-йилларнинг ўртасида бир ҳовун миллатниларга рўпара қўилганини ёзади. Афтидан, ана шу қисқа муддатли мулоқот юқибатида ёзувнида миллатчи зиёлиларни фош қўилувни асар ёзиш нияти түкилган. Афсуски, биз бу миллатнилар жимлар бўлганини, Абдулла Қаҳҳор нега уларга «рўпара» нөлганини, ўртада нималар кенганини билмаймиз. Бу ҳақда фақат таҳмин қилиш мумкин. Маълумики Ҳамз Өктябръ ғалабасидан кейин турли-туман жадидлар, буржуазия манфаатини жон-жаҳди билан ҳимоя қилган зиёлилар, ноқори мартабали руҳнийлар бирлашиб, совет ҳожимиятига қарши аввал ошкора, кейин хуфёна кураш олиб бордилар. Ҳаётнинг турли жабҳаларида янги революцион руҳ ғалаба қила боргани сари бу миллатчиларнинг режалари нил-паринин бўлган, ниятилари завод топгану лекин улар мавқеларидан яз оғсанлари йўқ эди. Янги иқтиёдий сиёсат даврида напманлар бош кўтариб қолди, турли туман заводчилар, фабрикантлар, йирик саводгарлар, заминдорлар яширинган қавакларидан ниқиб янга фаолият кўрсата бошладилар. Улар совет ҳожимиятининг вақтинча сиёсатини хотүёри тушундилар, ўзлари учун «дориломон» замонлар янга қайтиб желди деб ўйладилар ва бундан кейин ҳам доимо шундоқ бўлиб қолишига ишондилар. Щунинг учун НЭП йилларида шу кучларнинг манфаатини ифодаловни миллатни кучлар ҳам янга бимирлаб қолди. Улар халқ хўжалиги соҳасинда, маданий қурилиш бобида ошкора вараркунандалик қилилари билан бирга омманинг ёнгини заҳарлашга ва айниқса, ёшларни ўз сафларига тортишга интилардилар. Афтидан, улар Абдулла Қаҳҳордай «умидли ёш қалам ғасиёнинг ўз сафларида бўлишини истаганлар. Бироқ Абдулла Қаҳҳор уларнинг ким эканликларини пайқаши биланоқ бу қора кучлардан көз ўгиради. Уларга қарши қалбида оташин бир нафрат туйғусини ҳис қиласи ва бу туйғуларнин бадиий образларда ифодалаш йўлларини излай бошлиайди.

Иккинчи төмондан, Абдулла Қаҳҳорнинг янги формаларга мурожаат қилишнга сабаб бўлган омилларни

унинг ижодий ўсиш йўлларининг ўзига хослигидан қи-
дириш керак. Роман ёзиш иштиёқи ёш адабнинг қалби-
да анча узоқ давом этган хийла мураккаб ва, биринчи
қарашда, анча пародаксаль кўринадиган ҳодисалар-
нинг самарасидир.

Ўйлайманки, ғоявий ниятнинг салмоғи, воқеаларнинг
кўлами, муаммоларнинг муҳимлиги ёзувчини роман
жанрида кучини синаб кўришга унданаган. Уни романга
мурожаат қилишга унданаган яна бир сабаб бор — бу
жанр ўзбек адабиётидагина эмас, умуман, Ўрта Осиё
адабиётида ҳам мутлақо янги бўлиб, 20-йилларда энди-
гина шаклана бошлаган эди. Ҳаётда йирик эпик жанр-
ларга эҳтиёж жуда катта эди. Айрим танқидчилар: «У
пайтларда ҳалқ ҳали ёппасига саводсиз бўлгани учун
роман жанрини қабул қилишга тайёр эмас эди»— деган
гапларни гапиришади. Бу фикр мутлақо тўғри эмас.
Ҳалқ йирик эпик асарларни кўзига тўтиёдай суртиб —
ардоқлаб қабул қилганини кўрсатувчи мисоллар кел-
тириш мумкин. Масалан, атоқли тоҷик ёзувчиси Сотим
Улувзода «Ёшлигимиз тонги» даган автобиографик қис-
сасида 20-йиллар ўртасида Тошкентда Тоҷик инпроси-
да (Институт просвещения), ўчиран чоқларини эслайди-
да, Садридин Айнининг «Одина» қиссаси босилган га-
зета сөнлари талабалар ўртасида қўлма-қўл бўлганини,
улар ҳафталааб навбатда туриб ўқишганини ёзади. Шу-
нингдек, Абдулла Қодирий романларининг ўша пайт-
даги меваффақияти ҳам ҳаётда йирик эпик формага
эҳтиёж нечоғлик катта бўлганини кўрсатади. Ўша кез-
ларда ўзбек адабиётида «Ўтган кунлар» билан «Меҳ-
робдан чайён»дан бошқа роман йўқлигини ҳисобга олсан,
Абдулла Қадҳорининг бу жанрга мурожаат қилиши фа-
қат ғоявий ниятининг кўлами-ю, акс эттиromoқчи бўлган
материалининг салмоғи билангина эмас, ҳаётдаги ижти-
мий — эстетики эҳтиёжни ҳис қилиш туфайли ҳам рўй
бергани ойдинлашади.

Шундай қилиб, ёзувчи ўз асари учун роман жанрини
таңлади, бироқ у ўз ниятини бевосита амалга ошириш-
га киришгунча ҳам анча вақт ўтди. Гап шундаки, роман
йирик ва мураккаб жанр. Адабнинг ҳаёлот дунёсида ҳар
хил характерлар, ҳар хил конфликтлар, ҳар хил тақ-
дирлар, ҳар хил уради, улар бир-бири билан тўқнашади,
курашади, ажралишади, яна бир-бирига рўпара келишади,
улар тортишади, баҳслашишади, муросага келишади.
Хўш, ана шу ибтидоси ва интиҳоси йўқ, воқеалар

тӯфонини, аралаш-қураш ҳодисаларни, оломонга ўхшаш характерлар дунёсини қандай тасвирлаш керак? Уларнинг қай бири романда қандай ўринни эгаллаши, қанча саҳифани банд қилиши керак? Адид бу саволлар устида ҳам кўп бош қотиришга мажбур бўлди. У калаванинг учини қидириб, изтироб чекиб юрган кезларда, унинг ўлига машҳур америка ёзувчиси Жек Лондоннинг асарлари тушиб қолди. Абдулла Қаҳҳор 1944 йилда ёшлар билан қилган сұхбатида Жек Лондон асарларини ўқиганини эслайди: «Жек Лондоннинг «День памеенеет» деган бир романи бор. Мен асарларнинг гояси ни тополмаган эдим. Лекин шу китобни ўқиганимдан кейин шаҳарда тургим келмай қолди. Қолган умримни қишлоқда ўтказишни хоҳлаб қолдим. Демак, ёзувчининг мақсади шу экан, одамларни табиатга даъват қилган экан!»¹.

Адид мақолаларида Жек Лондоннинг фақат шу асарини ўқиганини тилга олади, аммо аниқ айтиш мумкинки, америка ёзувчисининг нисбатан кам маълум бўлган асарини ўқиган Абдулла Қаҳҳор унинг машҳур асарларидан бири бўлмиш «Мартин Иден»ни ўқимай қолмаган. Жек Лондоннинг бу романи Абдулла Қаҳҳорга ўз романининг композициясини топиб олишга ёрдам берган. Ҳар икки романни ўқиган китобхон улар ўртасидаги айрим ўхшашликларга эътибор беради. Маълумки, Жек Лондон романининг қархамони Мартин Иден зодагонлар доирасига мансуб Руфъ деган қизни ўлимдан қутқаради. Шу баҳона бўлиб улар ўртасида яқинлик пайдо бўлади. Йигит қизни севиб қолади, аммо Руфъ оддий табақадан чиққаён денгизчи йигитнинг муҳаббатини қабул қилолмайди. Мартин қизга қасдма-қасдига йирик ёзувчи бўлиб етишишга интилади ва бунга эришади. Шундан кейин Руфъ унга кўнгил қўяди. Аммо у кечиккан эди — бу орада Мартиннинг қарашлари кескин ўзгаради, у Руфнинг Мартинни эмас, унинг шуҳратини севаётганини тушунади ва қизнинг муҳаббатини рад қиласди. Пировардида, бу дунёдан ўзининг идеалини тополмаган, ўзини тушунадиган дил маҳрамини учратолмаган, барча орзулари ер билан яксон бўлган Мартин Иден ўз жонига қасд қиласди. Кўринадики, икки асарнинг сюжет чизигида муайян нуқталарда яқинлик бор, бироқ бундан қандайдир бошқача хуносалар чиқа-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. Олти томлик. 6- том. 362- бет.

риб бўлмайди. «Мартин Иден»ни ўқигаچ, Абдулла Қаҳ-
ҳорнинг хаёлотида жавлон урган ҳар хил характерлар
бир сафга тизилгандек, турли тўқнашувлар жой-жойи-
ни топгандек, барча воқеалар олдинма-кетин ўз ўрнини
эгаллагандек бўлади — энди ўтириб ёзишгина қолади.
Шунинг учун ҳам романнинг дастлабки саҳифалари
устидаги иш анча равон кетади. Лекин бу роман бошдан
охиригача бир хил равонликда, осон ёзилган деган маъ-
нони билдирамайди. Албатта, «Сароб»нинг қўлёзмаси
сақланиб қолганида биз унинг устидаги иш бобма-боб,
саҳифама-саҳифа қандай борганини аниқ тасаввур қи-
ла олардик. Ҳозир эса фақат умумий тарзда — иш бир
неча йил давом этганига асосланиб — ёш автор унинг
устида катта меҳнат қилганини айтамиз.

1933 йилнинг кеч кузи. Дараҳтлар аллақачон барг-
ларини тўкиб, яланғочланиб олган. Осмоннинг қовоқ-
тумшуғи осилган. Изғирин шамол қум зарраларини юз-
га уради, бурунни ачиштиради. Бироқ ҳавонинг қовоғи
ҳар қанча осилган бўлмасин, у Абдулла Қаҳҳорнинг
қалбидағи шодлик туйғусига халал беролмайди, унинг
кўтаринки кайфиятини туширолмайди — ёш адид ҳаёти-
даги энг катта, энг муҳим жангда ютиб чиқсан саркар-
дадек, мағрур ва масрур: у ҳозиргина «Сароб» романни-
нинг охирги жумласига нуқта қўйди. Бир неча йиллик
меҳнат ниҳоясига етди. Адиднинг елкасидан тоғ ағда-
рилгандай бўлди — у ўзини қушдек енгил ҳис қилмоқ-
да. Айни чоқда, у кўнглиниг бир чеккаси ҳувуллаб қол-
ганини сезади — шунча йилдан бери кўз ўнгида ҳаракат
қилган, унинг иродаси билан оламга келган, яшаган, ку-
рашган одамлар билан хайр-хўшлашиш керак. Уларнинг
кўпчилиги ёмон одамлар эди ва шу маънода улар адига-
га сира ҳам дўст бўлолмасди, бироқ уларнинг образини
яратиш учун адид озмунча кўз нурини, қувватини, сало-
матлигини сарфладими! Энди улар учирма бўлган қуш-
лардай, туғилиб ўсган ошёнларини тарқ этишади. Адид
юрак қони билан битилган китобини кўпчилик ҳукмига
ҳавола қиласар экан, ундан кўп нарса умид қилади. Бу
китоб — ўзбек совет адабиётидаги учинчи роман — унга
ҳали жуда катта қувонч, ҳадсиз мамнуният, теран бир
масрурлик келтириши керак. Адид ҳали билмасдики,
«Сароб»гоҳ дадил одимлаган, гоҳ тойган ўғилдек, унинг
бошига қувончгина эмас, ҳали кўп ташвиш ҳам, истироб
ва алам ҳам келтиради.

Аввал ёзувчи ўйлагандек бўлди — «Сароб» туфайли унинг уйита шөдлик устига шодлик кириб кела бошлади. Кўлләмани ўқиган яқин дўстлари, ҳамкасабалари, бъязи мунаққидлар, ёшликтан бирга ўсишган олимлар Абдулла Қаҳҳорни улкан ғалаба билан самимий табриклишди, романга юксак баҳо беришди. Орадан кўп утмай, «Ўзбекистон шўро адабиёти» журналининг 1934 йил 2-сонидан бошлаб асар «Ўзбекистон комиссарлар шўроси томонидан эълон қилинган бадиий асарлар яратиш конкурсига келган асарлардан» деган рубрика остида эълон қилина бошланди. Журналинг худди шу сонида, худди шу рубрика остида яна Садриддин Айнийнинг «Қуллар», Абдулла Қодирийнинг «Обид кетмон», Чепруновнинг «Жунаидхон» каби асарларидан ҳам парчалар босилган эди. Абдулла Қаҳҳорнинг романи журналда 1936 йилнинг баҳоригача босилди.

Сўнгра Узбекистон ССРининг тузилганига 10 йил тўлиши муносабати билан ўтиказилган конкурсада Абдулла Қаҳҳорнинг романи юксак ғоявий-бадиий фазилатлари учун иккичи мукофот билган тақдирланди. Уша пайларда конкурсга келган асарларни ёпиқ тақризга бериш расм бўлган экан. Аржин материаллари ичida «Сароб»га ёзилган шундай тақризлардан бири сақланиб қолгани. Мана ўша тақриз: «Абдулла Қаҳҳор ёш ёзувчига римиздан. Конкурсга атаб «Сароб» номли роман ёди. Уидан илгари майдо ҳикоялар ёзиб юрар эди. «Сароб»да, асосан, совет зиётиларини яратиш учун кураш тасвирланади. Романда инцилобдан кейинги даврда ёшларни 19-20-йилтарда турк офицерлари раҳбарлигига мактабларда миллатчилик руҳида тарбиялаш, шунинг максадлари фош қилинади. Асар қаҳрамони Саидий атрофида миллатчи буржуазия унсурларининг ва адабиёт, матбуот соҳасидаги ансил-инцилобий ҳаракатлари, маданий фронтдаги кадр учун курашнинг асл мақсади бу, ҳаракатнинг «Миллий истиқлол» партияси раҳбарлиги остида олиб боришининг кўрсатилади. Ана шундай курашларни ентиб совет зиётилари яратилади. 29-30 йилларга келиб совет кадрлари тамом ғалаба қевонади. Романнинг қатта камчиликлари шундаки, тўла ишланган изобий қаҳрамони йўқ. Унинг қаҳрамони Саидий бўлса-да, миллатчилар, «Миллий истиқлол» партиясининг тузогига илиниб, ҳалокатга учраган бир киши. Ҳозир

Қаҳҳор ижобий қаҳрамонларнинг ғолини кўрсатиш ва уларни тўлароқ равищада ишламишда. Асар пиц, услуб жиҳатидан жуда ниройлиқ, ишончиарлик ёзилган. Асар ниҳоят самимий, совет кишиларини тарбия қилиш тилагида ёзилган».¹

1935 йилнинг 24 августида ёзилган бу имзосиз тақризни «Сароб» ҳақидаги биринчи тақриз деса бўлади. Унинг услубидаги шикасталикка эътибор бермай қўя қолайлик. Шунингдек, романнинг тоявий мундарижаси ҳақида айтилган баъзи бир думбудроқ фикрларни ҳам эътиборга олмайлик. Умуман айтганда, тақриз ёш ёзувчига жайрихояхлиқ билан ёзилган ва унда романга умуман, ижобий баҳо берилган. Романнинг тақризда кўрсатилган асосий камчилиги масаласига желсак, бу тўғрида кейинроқ батафсил тўхттаймиз. Ҳуллас, жўриандики, роман биринчи қадамлариданоқ жамоатчилик томонидан илиқ кутиб олинган. Табиийки, энди уни кўп нусхада китоб ҳолида нашр этиб, тезроқ китобхон қўлига ётказиш керак. Қўллэзма нашриётга төпширилади. Бироқ худди шу нуқтадан бошлаб изоҳлаш қийин бўлган ҳодисалар рўй беради. Нашриёт шкафида наебат кутиб қалашиб ётган қўллэзмалар йўқлигига қарамай, у пайтларда матбаба техникаси ҳозиргидай даражада бўлмасада, китоб чиқариш осонроқ бўлганига қарамай, «Сароб»ни нашр этиш иши номаълум сабабларга кўра чўзилаверади. Ниҳоят, қўллэзма нашриётга желтандан кейин салкам икки йил ўтганини, щунда ҳам авторнинг аннагина елиб югуришларидан кейин роман 1936 йилнинг 13 нояброда теришга берилади. Бундан кейинги жараён ҳам, яъни корректураларни ўқиш ва тугатиш ишлари ҳам ҳаддан ташқари ҷўзилган ва бир йилу бир ой ўтгандан кейингина романни босишга руҳсат берилган. Ниҳоят, ҳамма ташвишлар тугагандай, энди ҳадемай «Сароб» китоб бўлиб ниқадигандай туғолган. Бироқ бу кал ҳам иш бошқана жечади — босишга руҳсат берилгандан кейин олти ой ўтади ҳамки, ҳамон житобдан дарак бўлмайди. Абдулла Қаҳҳор энг сўнгги норани қўллашга — ёзувнилар союзининг ташкилот жомитетига мурожаат қилишга мажбур бўлади: «Сароб»нинг тақдиди,⁷ ойдан бери ҳал бўлмаётитти, берган ариза ва изоҳларим ҳам натижасиз қолиб келяпти. УзГИЗ босмага тайёрлаш учун УзЛитга берганди, УзЛит китоб тўғри-

¹ ЦГА, фонд 2356, опись I, дело 9.

сида ўз фикрини ёзиб берипти. Бунинг бир нусхасини шу аризага қўшдим. Шу тақриз тўғрисида бир фикрга келишса экан. Бу фикр менинг назаримда тамом асоссиз. **Абдулла Қаҳҳор.** 8. IV. 38».¹

Аризанинг бир жиҳатига эътибор беринг — унда «менинг асарим конкурсда мукофотланган эди, аллақачон журналда босилиб чиққан» деганга ўхшаш далиллар келтирилмайди, ҳолбуки бошқа бирор одам учун бу фактлар ҳал қилувчи зўр асос бўлар эди. Хуллас, шу аризанинг таъсиридами ёхуд китобни чиқаришни ортиқ пайсалга солишнинг иложи бўлмай қолганми — ҳар ҳолда 1938 йилнинг баҳорида «Сароб» босмадан чиқади. Лекин китобнинг муқовасида унинг чиққан йили «1937» деб кўрсатилган.

Китобнинг чиқиши адабий ҳаётимизда жуда катта воқеа бўлди. Айтиш мумкинки, бадиий асарнинг бундай муваффақияти «Ўтган кунлар» чиққан даврдан бери кузатилмаган эди. Китоб ўша вақтлар учун бениҳоя катта тиражда — 10000 нусхада босилган эди. Бироқ шунга қарамай, асар китоб дўконларининг пештахталаридан бир ой ичидәёқ ғойиб бўлди. Ҳар хил ўқув юртларида, институтларда, техникумлардагина эмас, тўртта зиёли тўпланган жойда, албатта «Сароб» тўғрисида гап бўларди. Ўша давр китобхонининг «Сароб»га муносабатини Сайд Аҳмад хотираларида шундай тасвирлайди:

«Гапнинг очиғини айтсан, «Сароб» менинг энг севикили китобим эди. Бу китоб мени адабиётга бошлаб кирган устозим эди. Менинг учун гўё бутун дунёда «Сароб»га teng келадиган китоб йўқ эди. Уни ёмон дейдиган одамни бўғиб ташлашга тайёр эдим...»

«Сароб»дан икки нусха сотиб олгандим. Биттасини қўлимдан қўймай ўқирдим. Бу нусхада ўзимга ёққан, чиройли жумлалар, ўҳшатишлар, ҳолатларнинг тагига чизиб қўйгандим... Бир вақтлар мен «Сароб»ни ёддан айтиб бера олардим. Мана, романни ўқиганимга қирқ тўққиз йил бўлди. Юқорида мисолга келтирган жумлаларни китобга қарамай ёзяпман...»²

Табиийки китобхоннинг бундай илиқ муносабати асарга берилган энг юксак баҳо бўлиб, у ҳар қандай мукофотлардан ҳам қимматлироқ эди. Бундай пайтларда адид ўз меҳнатидан чинакамига мамнун бўлади, ўзининг

¹ ЦГА, фонд 2356, опись I, дело 45, лист 70.

² «Шарқ юлдузи», 1986 йил, 8-сон, 124- бет.

бу дунёда бекор юрмаганига, қилаётган иши шунчаки қоғоз қоралаш эмас, балки жамият учун, одамлар учун керакли, зарур иш эканига янада ишонади, унинг ҳалбидаги ўз касби учун ифтихор туйғуси жўш уради. Буларнинг бари ёзувчига янги-янги ижодий режаларни амалга ошириш учун куч-қудрат ато этади. Бироқ бу ҳаётда ўзгармай муқим туриб қоладиган ҳеч нарса йўқ, айниқса, шодлик, қувонч, масрурлик жуда тез ўтиб кетади. Бу гал ҳам шундай бўлди — адабнинг ўз романи муваффақиятидан мамнунияти узоқ чўзилмади.

1939 йилнинг баҳорида «Ёш ленинчи» газетасида Ҳ. Мусаев деган одамнинг «Сароб» романи тўғрисида мақоласи босилиб чиқади. Бу мақола қуёш чараклаб турган бир паллада кўққисдан гумбирлаган момақаладироқдай бўлди. Мақолада роман бошдан-оёқ қораланган, совет воқеалигини бузиб кўрсатувчи, миллатчиларни ва бошқа эксплуататорларни мақтаб кўкка кўтарувчи, буржуа идеологиясининг тегирмонига сув қуювчи, совет меҳнаткашларининг тарбиясига фақат зарар етказувчи асар сифатида баҳоланган эди. Модомики, шундоқ экан, «Сароб» совет адабиётининг намунаси бўлолмайди, унинг муаллифи Абдулла Қаҳҳор ҳам совет ёзувчиси эмас, бизга ёт унсур. Мақола автори Ҳ. Мусаев ҳеч иккапланмаган ҳолда шундай холосага келган эди. Ўша пайтдаги таомилга кўра у ўзининг бўлмағур даъвосини бирор тарзда асослашга, асарни ва ёзувчини қоралаш учун бирон тайинли далил келтиришга уриниб ҳам кўрмаган эди. Мақола муаллифининг нообъектив одам экани, догматик тарзда фикрлаши, ўз ишида аллақачон партия томонидан қораланганди, жамоатчилик рад этган вулыгар социологизм методларига амал қилиши, мақолани адабиётнинг манфаатини кўзлаб эмас, бошқа гарзали ниятларда ёзгани аниқ-равшан кўриниб турарди. Бу мақола кўпчилик китобхонларни ташвишга солди, шунинг учун ҳам уни қабул қилишмади. Бироқ адабий доираларда «мақола тўла бўлмаса ҳамки, қисман тўғри, ҳақиқатан «Сароб» бизнинг асарми ёхуд ёт асарми — буни ўйлаб кўриш керак» дейдиганлар ҳам топилди. Улар эҳтиёткорлик ниқоби остида ёхуд фикрларидаги маҳдудлик туфайли «Сароб»ни ёмон отлиқ қилишдан тоймас эдилар. Хуллас, роман ҳақидаги қараашлар бўлинниб кетди, асарни атрофлича муҳокама қилиб, бир тўхтамга келиш эҳтиёжи туғилди. Шундай қилиб, 1939 йилнинг 14 июнида Ўзбекистон ССР Халқ

Комиссарлари Совети қошидаги Фанлар Комитетининг ёзги мажлислар боғида «Сароб» романига бағишланган мунозара бошланади. Ўша пайтларда ҳали ёш ёзувчилар сафида юрган Сайд Аҳмад Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги хотираларида мунозаранинг қандай муҳитда ўтганини шундай эслайди:

«Ҳозиргидек эсимда. Ҳаво иссиқ. Муҳокама бўлаётган ҳовлининг орқасида катта дарахтзор боғ бор (ҳозирги Гагарин парки). Шу пайт бирдан булбул сайраб қолди. Одамлар булбул нағмасидан завқланиш ўрнига баравар кулиб юбориши. Роман қаҳрамони Сайдийнинг қайнонасини автор «булбулигўё» деб тасвирлаган. Президиумда ўтирганFaфур Ғулом: «Ана, мақола булбулга ҳам, булбулигўёга ҳам ёқмапти» деб юборди. Яна кулги бўлди.

Бир адабиётшунос (у кишининг номларини айтмайман, кейинчалик бу фикрларидан қайтганлар) «Абдулла Қаҳҳор миллатчи Сайдий орқали ўз ўтмишини ёзган, у ўз турмушига тупуриши керак эди», деб даъво қилди. Бу гап ҳеч кимга ёқмади. Faфур aka «ҳой-ҳой, оғзингита қараб гапир, ука», деб танбех берди.

Сўзга чиққанларга ҳадеб луқма ташлаб ўтирган мақола автори X. Мусаевнинг қилиқларига ғаши келган Faфур aka қайириб ташлади:

— Менга қара, укам. Битта саволимга жавоб бергин: сунбул деб нимани айтади?

Ҳамма жимиб қолди. У жавоб беролмади. Билса ҳам эсанкирадими ё чинакамига сунбулнинг нималигини билмадими, ҳарқалай, ўсал бир ҳолатда жойига ўтириди.

Рақйби паст келган пайтларда Faфур aka жуда бийрон бўлиб кетарди. Урнидан туриб, энди бизга навбат дегандек, президиум столининг олдига чиқди.

— Романин мен ҳам ўқиганман. Ўқиганда ҳам маза қилиб, яйраб-яйраб ўқиганман. Битта-яримта жузъий нуқсони бўлса бордир. Лекин халқ севиб ўқиётган яхши бир китобга сиёсий айб қўйиб, ўқувчини чалғитиш яхши эмас. Бунақа танқид адабиётга фойда эмас, зарар келтиради. Ундан ташқари, укажон, сунбулнинг нималигини билмайсан-у, романга баҳо берасанми! Бу мақола хато. Гапим тамом!»

Муҳокамада... «Сароб» яхши асар деб баҳоланди».¹ Сайд Аҳмаднинг мунозарага берган бу баҳоси уму-

¹ «Шарқ юлдузи», 1986 йил, 8-сон, 124-бет.

ман, тўғри эканини Узбекистон ССР Марказий Давлат архивида сақланаётган материаллар ҳам тасдиқлайди. Бу ерда 2356-номерли фонднинг I-описидаги 56-делода мунозаранинг стенограммаси бор. Стенограмма тузатилмаган, кўп ўринлари чала ёзилган, айрим фактлар ва номлар бузиб кўрсатилган бўлса-да, умуман, ўша 1939 йилнинг авжи саратонида Фанлар комитетининг ёзги мажлислар боғида уч кун давом этган қизгин тортишувлар, муросасиз курашлар ҳақида анча тўлиқ тасаввур беради. Кези келганда шуни айтиш керакки, бу диспут материалларни орадан қирқ йил ўтгач, адабиёт шунос Бахтиёр Назаров илмий муомалага киритди ва биринчи бўлиб уларни шарҳлади.¹ Мунозара материаллари шудан далолат берадиги, унда «Сароб»нинг оқланиши Саид Аҳмад кўрсатаётганидек, осон содир бўлган эмас.

Мунозарага ўша пайтларда таниқли партия ходими бўлган, кейинчалик фалсафа фани соҳасида илмий фаолият билан шуғулланган Сулаймон Азимов раислик қилган. Асосий докладчи Юсуф Султонов бўлган. Музоқараларда Ҳ. Мусаев, Ҳ. Ёқубов, Р. Мажидий, Шокир Сулаймон, Уйғун, Охундий, Ҳ. Расул иштирок этган. Асосий докладда ҳам, мунозаларда ҳам «Сароб»нинг фазилатлари таъкидланган ва нуқсонлари танқид қилинган. Аммо романнинг нуқсонини белгилашда айрим ўртоқлар адигба сиёсий айблар тақиши йўлига тушиб кетгандар. Масалан, докладчи Юсуф Султон: «Автор Мунисхонга муҳаббат билан қарайди», «Саидийнинг душманлардан фарқи йўқ. Шунинг учун Саидийга ачиниш туғдириш буржуа миллатчиларига нисбатан нафрят туғдиримайди, балки ҳушёрликдан тойдиришга олиб боради, бу — ёзувчининг хатосидир», «Сароб»да совет кишиларининг образлари реал ўстириб борилмаган. Абдулла Қаҳҳор тескари кучларни, душман образларини кўрсатганда фақат шуларнинг ўзини ўстириб бориш билан чекланган. Бу нарса ўқувчини гўё совет кишилари буржуа миллатчиларига қарши кескин курашмаган экан, деган янгиш холосага олиб келиши мумкин»² — деган фикрларни олға суради. Бу фикрлар нинг бари нотўғри эканини биз қўйироқда исбот қилиш

¹ Б. Назаров. Узбек адабий танқидчилиги, «Фан» нашриёти, Ташкент, 1979 йил, 225-228-бетлар.

² ЦГА, фонд 2356, опись 1, дело 56, лист 17.

га уриниб кўрамиз. Докладчи ўзининг ана шундай бир томонлама муҳокамаларидан ўта нотўғри хулоса чиқаради: бундай камчиликлар «бизга романни намунавий совет прозаси дейишга ҳақ бермайди, асарнинг бадиий сифатининг пастлигини кўрсатади»¹.

Хуллас, докладда ҳам, айrim нотиқларнинг сўзларида ҳам «Сароб»га қарши, асосан, учта айб олдинга сурилган: 1) Саидийни марказий қаҳрамон қилиб олиб ва унга ачиниш уйғотиб нотўғри қилинган; 2) ижобий қаҳрамонлар заиф чиққан ва 3) ўсиб бораётган совет воқелиги бўш кўрсатилган.

Ҳомил Ёқубов, Охундий, Х. Расул, Шокир Сулаймон каби ўртоқлар бу айбларни рад этиб, романни, умуман, ижобий баҳолашган. Мунозарага раислик қилган Сулаймон Азимов унга якун ясар экан, бу мунозара адабиёт соҳасидаги биринчি диспут эканини айтади ва шу маънода унинг самарали ўтганини таъкидлайди. У мунозарадан иккита муҳим хулоса чиқаради: 1) «Ёш ленинчи»да босилган Мусаев мақоласи ва умуман, «бъзи бир ўртоқларнинг чиқиши большевик танқидига ҳеч қандай алоқаси йўқ», 2) «Сароб»да айrim камчиликлар бор — лекин у сиёсий зарарли асар эмас, уни тубдан қайта ишлашга ҳожат йўқ. У ҳозирги ҳолида ҳам фойда келтираверади. Унга сиёсий айб қўйиш «Сароб»га берилган асосий партиявий баҳо эмас»².

Бу хулосалар ғоят муҳим, принципиал аҳамиятга эга — улар кўпгина ўзбек зиёлиларининг гражданлик туйғуси балоғатга етганидан далолат беради. Уша пайтларда — сиёсий айб қўйилган одамни ҳимоя қилиш билан ўзи ҳам унга шерик бўлиб қолиши мумкин бўлган бир вазиятда уч кунлик мунозарада «Сароб»ни тұхматлардан оқлаб олиш — катта жасорат эди.

Шундай қилиб, «Сароб»га тұхмат тоши отғанлар шармандаи шармисор бўлди — ҳақиқат эгилди, лекин синмади. Энди адид яна қаддини ростласа, бошини мағрур тутса, ўз меҳнатининг самараларидан мағрурланишда давом этса бўлаверади. Албатта, Абдулла Қаҳдор мунозаранинг якунидан, одамларнинг, ҳамкасларининг ҳалол, объектив муносабатидан мамнун бўлган, унинг иззат-нафси анча таскин топган. Аммо шундоқ бўлгунча, ўринсиз таъналар, бемаъни дашномлар, фаросатсиз-

¹ Уша ерда, лист 25.

² Уша архив, лист 128.

лик, ва фикрий чекланганликни кўрсатишдан бошқага ярамайдиган талаблар, дўқ-пўписалар, ўшқиришлар унинг юрагида қанча аламли из қолдирганийкин? Эҳтимол, ўшандага 32 ёшли йигитнинг сочларида илк бор оқ толалар йилтираган бўлиши мумкин. Иккинчидан, бунаقا туҳмату дўқ-пўписаларнинг бир хусусияти бор — уларнинг ўзи ўтиб кетади-ю, шарпаси йўқолмайди. Улардан ҳар гал юракда бир чандиқ қолганидек, асарда ҳам алланечук нохуш бир из қолади. «Сароб»да ҳам шундай бўлди — «бир балоси бўлса керак» деб унга шубҳа билан қараш яна давом этди. 1939 йил мунозарасида асар узил-кесил баҳосини олган бўлса-да, Ёзувчилар союзи орадан бир ярим йилча ўтгандан кейин яна бу масала-га қайтди. Бу гал энди Ёзувчилар союзи правлениясининг мажлиси бўлиб, унда диспут якунлари муҳокама қилинди. Мажлисга раислик қилган Ҳамид Олимжон ма-саланинг қўйилишини шундай изоҳлаган:

«Сароб» романни устидаги дискуссия қизиқ ва ёдда қоладиган дискуссия бўлган. Лекин шунга қарамасдан кўпчиликнинг фикрига кўра дискуссия маълум холосага кела олмаган деган фикр туғилиб, ўшани маҳсус равиша кенгашиб ҳақида фикр туғилган¹.

Раиснинг сўзидан кўринадики, мажлис Ёзувчилар союзи правлениесининг мажлиси сифатида чақирилиб, унинг кун тартибида «Сароб» ҳақидаги мунозаранинг якунини муҳокама қилиш масаласи турган бўлса-да, моҳият эътибори билан бу йигин «Сароб»нинг янги муҳокамасига айланган. Буни шу билан ҳам исботлаш мумкинки, биринчи мунозарада атиги тўққиз киши сўзга чиққан бўлса, иккинчи муҳокамада ўн бир киши гапирган. Бўлар — Иззат Султон, Юсуф Султон, Тўхтасин Жалолов, Ойбек, Даврон, Мажидий, Уйғун, Ойдин, Шариф Риза ва Ҳамид Олимжонлар эди. Сўзлаганларнинг кўпчилиги бу гал ҳам «Сароб» бизга ёт асар, ғоявий зарарли роман деган туҳматни қатъий рад этишган. Иззат Султон бу масалада шундай деган: «Сароб»ни ўқиган киши Салимхон, Ҳайдарҳожи, Аббосхон, айниқса, Сайдийнинг ахлоқи, тилакларининг тасвириланишига қараб бемалол қарорга келадики, ёзувчи шу типларни фош қилиш учун... совет позициясида туради². Яна: «Сароб» совет адабиётининг ютуғи эди...

¹ ЦГА, фонд 2356, опись 1, дело 63, лист 1.

² Уша архив, лист 6.

бу жиддий равишда аксилинқилобий миллатчиларни фош қилишга бағишиланган ва шунга хизмат қилган биринчи асар эди».¹ Иззат Султон ўз нутқида «Сароб» гоявий жиҳатдан соғлом асаргина эмас, бадий жиҳатдан ҳам юксак савияда ёзилган роман эканини таъкидлайди:

«Иккинчи жиҳатдан мен ўйлайманки, бу ёзувчининг ва ўабек адабиётининг соғ ютуғи шу нуқтаи назарданки, ёзувчи бу йўлда олдига схема қўймайди... Ёзувчи яхши иш қўйланки, ...ҳаётнинг ўзини беришга тиришган, турмуш фактларини тўғри берган»².

Муҳокамада анча батафсил нутқ сўзлаган Ойбек ҳам «Сароб»нинг сиёсий-тарбиявий қимматига юксак баҳо беради: «Миллатчилар кирдикорини кўрсатишида ва уларнинг типларини яратишида Абдулла Қаҳдор ҳақиқатан бир катта санъаткор сўз эгасидек ўзини кўрсатади... Роман аксилинқилобчиларни фош қилиш билан, умуман, душманинг камчилигини ва унинг қандай йўллар билан курашганлигини кўрсатади ва уларга қарши бундан кейин курашда пишиқ бўлиш лозимлигини исбот қиласди. Бу жиҳатдан романнинг сиёсий-тарбиявий аҳамияти жуда катта»³.

Шундан кейин Ойбек «Сароб» романида совет воқелигининг фактлари анча юзаки тасвирланганини, улар чинакам баднийлик касб этмаганини таъкидлайди, сўнгра эса роман ҳақидаги мулоҳазаларини шундай якунлайди: «Сароб» ўзбек адабиётида энг кўркам асарлардан бири. Ҳақиқатан, образнинг ишланиши, тил жиҳатидан, тасвир жиҳатидан Абдулла Қаҳдор бу асарда катта маҳорат қозонган. Айрим камчиликларига қарамасдан душманларнинг лагерини тўғри очиб берганлиги учун унинг катта фалсафий-маърифий қиммати бор. Ҳар бир асарда баъзи бир камчиликлар бўлиши мумкин. Зоро, бирор камчиликка эга бўлмаган асарни тасаввур қилишининг ўзи қийин. Шунинг учун «Сароб» романи, умуман, Октябрдан кейинги Ўзбекистондаги инқилобий ҳаётда маъдум бир этапни тўла ўз ичига олган ва миллатчиларнинг совет ҳукуматига қарши курашини тўла бадий йўсинда кўрсатиб берган. Унинг катта аҳамияти борлигини, ҳам сиёсий, ҳам адабий роли катта эканини ҳеч ким инкор қилолмайди»⁴.

¹ Уша архив, л. 6—7.

² Уша архив, л. 7.

³ Уша архив, лист 25.

⁴ Уша архив, лист 28.

Ойбек қаламкаш дўстининг ижодига теран бир эҳтиром билан муносабатда бўлиб, унинг романини объектив, ҳалол баҳолаган ва бу ўринда ўзининг бағри кенглигини, чинакам саҳоват эгаси эканини намойиш этган. Ҳақиқий талант эгаси принципиал масалалар ҳал қилинаётганда ҳамиша майда ва бачкана майллардан юқори туради ва унинг учун ҳақиқат ҳар нарсадан қадрли эканини кўрсатади. Ойбекдек йирик сўз санъаткорининг «Сароб»га берган бундай баҳоси, шубҳасиз, катта салмоққа эга эди.

Шундай қилиб, иккинчи муҳокамада ҳам «Сароб» том маънодаги совет асари деган тўхтамга келинди, асар атрофида юрган ҳар хил фисқу-фасодлар, бўхтон ва иғволар рад этилди. Масала узил-кесил ҳал бўлгандай, ёзувчи бошидаги қора булатлар тарқагандай эди. Эҳтимолки, орадан бир оз фурсат ўтгач, «Сароб» қайтадан нашр этилиши ҳам мумкин эди. Бироқ кўп ўтмай, уруш бошланиб қолди ва кун тартибига уруш даври нинг кескин муаммолари чиқди. Хуллас, «Сароб» орадан йигирма йил ўтгандан кейин — 1957 йилда, ёзувчининг 50 йиллик юбилеи муносабати билан иккинчи марта нашр қилинди. Бироқ уни китобхонлар яхши қарши олганига қарамай адабий танқид эски ҳатолар юнидан буткул ҳалос бўлмаган шекилли, «бир балоси бўлмаса, шудгорда қўйруқ на қилур?» деган принцип билан роман ҳақида фикр юритди; айниқса асарнинг нуқсонлари ҳақида гап кетганда бальзи бир танқидчилар 30-йилларда айтияланган таъналарни такрорлашдан нарига ўтишмади. Масалан, адабиётшунос Ҳ. Абдузатов ўзининг 1960 йилда эълон қилган монографиясида «Сароб» романини биринчи марта батафсил таҳдид қилган; асар ҳақида кўпгина тўрри ва маънодор мулоҳазалар айттан ҳолда, унинг нуқсонини шундай белгилайди: «... коммунистик идеални ташувчи ижобий қадримёнлар образи тўлақонли бўлиб чиқмаган. Уларнинг барчаси (Эҳсан, Қенжа, Шариф Шафрин, Йўлчибай, Теша ва бошқалар) ҳам бадиий томондан бўш, эпизодик образлар бўлиб қолганлар. Романда ижобий персонажларнинг салбий кучга қарши курашлари деярли сезилмайди. Душманларни тор-мор қилишда, жамиятилиздаги салбий ҳодисаларни йўқотишда совет кишиларининг иўрсатган жонбозликлари, қаҳрамонона курашлари ижобий шахсларда тўла мужассамлаштирилганда

асар, шубҳасиз, ютган бўлар эди»¹. Бундай қарапшлар бошқа танқидчилар томонидан қўллаб-қувватлангани йўқ. Айтиш керакки, сўнғги 25 йил ичида «Сароб» романни ўзбек танқидчиларининг диққатини муттасил жалб қилиб келди. М. Қўшжонов, Л. Қаюмов, У. Норматов ва бошқа танқидчилар роман ҳақида йирик-йирик тадқиқотлар яратиб, унинг адабиётимиз ривожидаги ўрнини тўғри баҳоладилар.

3

Кўрдикки, узоқ йиллар давомида «Сароб» ҳақидаги фикр билдирганларнинг кўпчилиги асар марказига Саидий образи қўйилганини танқид қилишган, уни иккинчи ўринга суриб, Эҳсонга ўхшаш ижобий қаҳрамонни биринчи ўринга олиб чиқишини таклиф қилишган. Уларнинг фикрича, шунда даврнинг ижобий кучлари тўлақонлироқ бўлади, совет воқелиги ўзининг жаъмики афзалликлари билан очилади, роман ҳар жиҳатдан ютади. Дарҳақиқат, нега шундай қилинмаган? Нега Абдулла Қаҳҳор даврнинг илғор революцион кучларини марказга қўймаган? Е шундай қилиш кераклигини тушунмаганми? Тушунган, албатта. Халқимиз тарихининг энг мураккаб давридан шундай катта бир роман ёзган одам ишга киришишдан аввал ҳам, бевосита романни ёзиш давомида ҳам ҳамма нарсани атрофлича ўйлаб кўрган бўлиши керак. Ҳарҳолда, «Сароб» романнинг марказига Саидийнинг туриши, романдаги ҳамма сюжет чизиқлари Саидийга келиб бир-бири билан туташиши, 20-йиллар воқелигининг турли қирралари Саидий тақдирни орқали намоён бўлиши, мутлақо тасодифий эмас, албатта. Роман марказига Эҳсонни ёхуд Шафринни, Кенжани ёки Иўлчибойни қўйиб бўлмасди. Шундай қилинса, конфликтлари бошқа, сюжет чизиқлари бошқа, ечими бошқа, гоявий мазмуни бошқа бутунлай янги бир роман майдонга келарди. Адабиётда шундай фактлар маълумки, қаҳрамоннинг ўзгариши, бошқа қаҳрамон билан алмаштирилиши эмас, қаҳрамон характеридаги бирон бир етакчи белгининг ўзгариши ҳам бутун асар бошдан-оёқ янгиланишига сабаб бўлган. Асар марказига кимни қўйиш, қандай одамни

¹ Ҳ. Абдулсааматов. Абдулла Қаҳҳор. Т., 1960, 93- бет.

бош қаҳрамон қилиб олиш адабиётда , шу жумладан социалистик реализм адабиётида тўлалигича ёзувчининг ихтиёридадир. Янада аниқроқ айтганда, ёзувчи қаҳрамонни ўзининг ғоявий ниятига мос тарзда, шу ниятдан келиб чиқиб танлайди. Хўш, ундоқ бўладиган бўлса «Сароб» романида ёзувчи қандай ғоявий ниятни кўзлаб қалам тебратган? Бу асарнинг ғоявий проблематикасини қандай белгилаш керак? «Сароб» романи шунчаки буржуа миллатчилигининг идеологиясини фош қилувчи, буржуа миллатчиларининг разил башараларини очиб ташловчи асар эмас. Юқорида айтганимиздек, бу масала ҳар қанча муҳим бўлмасин, ҳар қанча долзарб бўлмасин, йирик бир романнинг ғоявий мундарижаси учун асос бўладиган қудратга эга эмас. Агар ёзувчи ўзининг ғоявий ниятини фақат шу мақсад билан чеклаб олганида китобхонга бирон салмоқли гап айта олмай қолиши мумкин эди, асари ҳам том маънодаги бадиий асар даражасига кўтарилимай, маълум ҳақиқатларнинг иллюстрациясига айланарди. «Сароб» романида миллатчилик идеологияси фош қилинади, миллатчилар фош қилинади, лекин буларнинг бари бошқа бир муҳим музаммонинг ҳосиласи сифатида қаралади. Гап шундаки, «Сароб» романининг асосини ташкил қилувчи ғоявий ният худбинликни ёхуд индивидуализм иллатини бадиий тадқиқ қилишдир. Маълумки, худбинлик инсоният тарихидаги энг қадимий ва энг хавфли иллатдир. Фақат ибтидоий жамоа тузуми шаротидагина, ҳали айрим шахс жамоадан алоҳида ажралиб чиқмаган, ҳали айрим одамнинг манфаати кўпчилик манфаатидан ташқари идрок этилмаган бир вазиятда худбинлик ҳам йўқ эди. Бироқ синфлар шакллана бошлиши билан, манфатлар фарқлана бошлиши билан худбинлик ҳам шаклланаади ва у ривожлана бора-бора инсон шахсиятини ич-ичидан емирувчи даҳшатли кучга айланади. Айниқса, буржуа жамиятида, яъни пул, молу-дунё, бойлик ҳамма нарсанинг қадрини белгиловчи бирдан-бир меъёрга айланган бир шароитда худбинлик ҳам ўзининг жаъмики разил моҳияти билан намоён бўлади. Энди у шунчаки инсон характерининг бирон белгиси эмас, балки яшаш тарзига, яшаш принципига айланади. Ўз кўмачининг устига кул тортиш, ўзининг манфаати ҳақида гап кетганда бошқаларнинг манфаатини эзиб, янчиб, мажақлаб ўтиш, кун туғса ҳам менга туғсин, ой туғса ҳам менга туғсин, оламга ўт кетганда ҳам фақат менинг

қозоним қайнаса бас деб билиш, ўз бахтини ўзгаларнинг бахтсизлигига, кўз ёшлирига, кулфатига қуриш — буларнинг бари худбинлик авж олган шароитда тирикликтининг, яшашининг қонуний принциплари бўлиб қолади. Жаҳон адабиётининг буюк намоёндалари жўп асрлар мобайнида бу иллатнинг гайри инсоний ёхуд аксилийнин моҳиятини фош қилувчи, унинг анатомиясини икир-чикиригача тадқиқ қилиб шармандасини чиқарган юзлаб асарлар яратишган. Бундай асарларнинг «Сароб» ёзилган кезларда пайдо бўлган сўнгги намуналаридан бирни буюк пролетар ёзувчиси А. М. Горькийнинг «Клим Самгиннинг ҳаёти» эпопеяси эди. Абдулла Қаҳҳор ҳам инсоният маънавиятининг ана шу азалий душманига қарши қалам яланғочлаб, жангга киришган. Фақат «Сароб»да муаллиф, умуман, худбинликни тадқиқ этмайди, балки унинг конкрет кўринишини, XX аср бошида революция ғалаба қилган, зулм дунёси парчаланган, янгича ижтимоий ва иқтисодий муносабатлар энди шаклланиб келаётган бир шароитда худбинлик қай тарзда намоён бўлишини текширади. Романинг асосий ғояси шундаки, муаллиф колективистик психология тантана қилган жойда худбинликнинг ҳалокати муқаррар эканини тасдиқлади. Бу ғоя романинг бош қаҳрамони Саидий характерида, унинг фожиали тақдирида мукаммал очиб берилган.

Китобхон Саидий билан рўманнинг бошидаёқ кўришади — асар Саидий билан Мунисхоннинг университетдаги тасодифий учрашуви тасвиридан бошланади. Кейин адаб икки ёш ўртасидаги муносабатлар тарихими батафсил кўрсатади. Шу жараёнда Саидий кўз ўнгимизда характерининг жаъмики муҳим ва номуҳим, жозибадор ва жирканч сифатлари билан гавдаланади. Асар давомида биз Саидийни совет ҳукуматига қарши кураш олиб борувчи синфий душман сифатидагина эмас, жонли одам сифатида ҳам, ҳар қандай инсонда ҳам учрайдиган айрим ижобий сифатларга эга шахс сифатида ҳам кўрамиз. У фаросатли, зийрак, фаҳми ўткир, серандиша, ҳушёр, ўз хатти-ҳаракатларини ақл тарозусига солиб таҳлил қилиб кўра оладиган йигит. У ҳис қилувчан одам, ҳамма нарсадан тез таъсиранади, ҳиссиятга осонгина берилади. Айни чоқда, Саидий жисмоний жиҳатдан ҳам ҳеч кимдан кам эмас — анча-мунча қизларнинг кўнглига ғулгула соладиган ҳусни, қаддижомати, мускулдор қўллари бор. Тўғри, бу сифатларнинг

ҳаммаси биринчанды ҳам Саидийни том маънодаги ижобий шахс даражасига кўттармайди, аммо шу сифатлар туфайли Саидийнинг ҳамма хатти-ҳаракати, гап-сўзлари, қилиқлари, ишлари жонли одамларнига ўхшаган характер касб этади. Буларнинг бари жуда муҳим, чунки реалистик адабиётда қаҳрамон ижобий бўладими, салбийми — бари бир, биринчи навбатда тўлақонли инсон бўлиши керак, унинг ҳар бир ҳаракати, қилиғи, гапнорадиган гапи бақувват ички мантиқа эга бўлмоғи, китобхонни ҳеч қандай гап-сўзсиз ишонтирмоғи керак. Агар ёзувчи ижобий образ яратаяпман деб, уни мақтаб, кўкларга кўттарса, фақат ажойиб фазилатлар-у, нодир сифатларнинг эгаси қилиб тасвирласа, образ эмас чучмал сиропдай меъдага тегадиган фариштаможоз схема тұғылади, холос. Айни чоқда, ёзувчи салбий образни фақат қора бўёқлар ёрдамида чизса, оламдаги жамики салбий сифатларни унга тўнкаса, ҳар қадамда унинг фақат нафратга сазовор эканини таъкидласа, бу ҳолда ҳам яна кишини ишонтирмайдиган схема майдонга келади, холос. Ижобий қаҳрамон ҳам, салбий қаҳрамон ҳам шунстарак бадният қонунлари асосида яратилмоғи керак. Кўлига қалам олиб, ўзини ижодкор ҳисоблайдиган ҳар бир одам бугун бу ҳақиқатни жуда яхши ўзлантириб олган ва унга амал қиласди. Аммо ўз вактида бу ҳақиқатни кашф этиши учун, уни бадий ижоддаги устивор принциплардан бирига айлантириш учун анча-мунчашаша қишига тўғри келганди. Абдулла Қаҳҳор Саидийни муайян инсоний жозибадан маҳрум қилиб кўрсатмаган экан, бу билан ўша йиллардаги ўзбек просасида реалистик иринципларнинг шаклланишига катта ҳисса қўшиди. Тўғри, Саидийнинг муайян инсоний жозибаси еабаб бўлиб, адаб юқорида эслатилган мунозараларда, мақолаларда «синифий душманга ачиниш түғдиди» деган таъна эшигиди. Бироқ худди шу жозиба туфайли биз Саидийнинг кўз ўнгимизда аста-еекин намоён бўла борадиган салбий моҳиятига астойдил ишонализ. Хўш, бу салбий моҳият нимада кўринади?

Саидий университетда ўқий бошлагандан кейин курдошларини назар-писанд қилмайди: у фақат Мунисиюнни таи олади, бошқалар эса университетда ўқишига арзийдиган одамлар эмас. Группадаги студентлар ўртасида, «қўпол, минг йил ўқитганда ҳам нам ўтмайдиган, аслила гўё жисмоний меҳнат учун яратилгандири ҳам бор».

«Буларни кўрганда Саидий афсусланар эди: «Шу-
лар ҳам студент!».. Саидий кўпдан бери айтмоқчи бў-
либ, айтишдан ҳайиқиб юрган бир гапни бир куни дарс
вақтида кекса, ранги заҳил, лунжлари осилган бир про-
фессор айтди:

— Сиз университетга муносиб эмассиз,— деди у,
Саидий «тўнгак» деб ном қўйган йигитга,— бориб кет-
монингизни чопинг!..

Шунда Саидий тор оёқ кийимини ечиб ташлагандай
яйради ва шу профессорни яхши кўрди».

Эҳтимол, Саидийнинг курсдошларига бундай муо-
маласи тасодифдир, ундаги ёшлик фурурининг, фўрлик-
нинг оқибатидир? Эҳтимол, кейинчалик турмушнинг
паст-баландликларини кўриб; тажрибаси ортиб, ўзини
ўнглаб олар, хатосини тушуниб, одамларга бошқача
муносабатда бўла бошлар? Иёқ, аксинча. Унинг яқин
дўсти Эҳсон Саидийга дашном беради: «Сизнинг бир
ёмон одатингиз бор — одамга қўшилмайсиз». Романда
Саидийнинг Шафринни ёмон кўриши ҳам таъкидлан-
ган. Саидий Эҳсонни кузатишга вокзалга чиққанида,
поезд кетиши биланоқ бошқа шерикларини ташлаб жў-
наб қолади. Романнинг яна бир жойида Саидий «янги
доирада ўзини мусоффирдай» сезиши эслатилади. Кўри-
надики, одамовилик, теварак-атрофдагиларни ёқтири-
маслик, улар билан ҳисоблашмаслик Саидий характери-
даги барқарор, турғун белгидир. Бу унинг тортиночкоқ-
лиги ёхуд камсуқумлигининг оқибати эмас, балки
худбинлигидан туғилган хусусият.

Романда Саидийнинг биографияси берилган, лекин
унинг худбинлиги илк бор қаҷон ва қандай намоён бўл-
гани, қайси шароитда қандай омиллар таъсирида авж
олгани кўрсатилмайди. Биз бу тўғрида тахминий фикр-
лар айтишимиз мумкин, холос.

Саидий ўзига тўқ, бадавлатгина оиласдан чиққан.
Унинг отаси «катта бир корхона очмоқчи бўлиб анча-
гина темирчиларни тўплади, бу ишга талай сармоя ҳам
сарфлади-да, иш бошланмасдан синиб ер билан яксон
бўлди ва ўзини осди». Шундан кейин Саидий болалар
уйида тарбияланади, елкасига жилд осиб, «Урфон»
мактабига қатнайди. Мактабда илк бор унинг шеърга
ҳаваси, адабиётга қобилияти намоён бўлади. Унинг
шеърлари деворий газетада босилади, тилга тушади,
ҳатто мактабга келган таниқли шоир улардан бирини
кўчириб ҳам олади. Бора-бора Саидий мактабда чиқа-

диган «Изчи» деворий газетасининг муҳаррири бўлади. Бу ўринда таҳмин қилиш мумкинки, ўтмишдаги ҳаёти, давлатманд оиласидаги муҳит оз вақт ичидан уни заҳарлаб уягурган — у ўзига бино қўйиб, бошқаларни менсимай, одам ўрнида кўрмай ўсган. Тўғрироғи, камбағалларни, дэҳқонларни, ишчиларни менсимасликка ўрганган. Мактабдаги шароит эса уни заҳарлашни давом эттирган. Уша кезларда — 20 йилларнинг бошида ибтидоий мактабларнинг бázзиларида турк зобитлари муаллимлик қиласиди. Улар биринчи жаҳон уруши даврида асирикка олинган, асирикни Туркистонда ўтаган соғиқ офицерлар эди. Совет ҳокимияти уларни асирикдан озод қилиб, уйларига кетишга рухсат берди. Аммо уларнинг бир қисми Туркистонда қолиб, советларга қарши контролреволюцион фаолият билан шуғулланишган. «Сароб»да кўрсатилишича, Сайдий ўқиган «Урфон» мактабида ҳам турк зобитлари уя қурганлар. Улар бошқалар қатори Сайдийга ҳам миллатчилик руҳидаги шарқийлар ўргатишади, унинг қулогига пантуркизм ғояларини қўйишади. Кейинчалик, Сайдийнинг Мунисхонга жавобсиз муҳаббати, бу тенгсиз малакка нима қилиб бўлса-да, яқинлашиш истаги, унинг хайриҳоҳлигини қозониш иштиёқи унда оламшумул адид бўлиб етишиш орзусини туғдиради, бу орзу эса, ўз навбатида, ундаги худбинликни энг юқори даражага кўтаради. Худбинлик — ўз шахсиятига ҳаддан ташқари ортиқча баҳо бериш, унга чексиз маҳлиё бўлиш, ўз шахсини бутун оламнинг маркази деб ҳисоблашдир. Бу шундай бир марказдирки, дунёдаги ҳамма нарса унинг теварагида айланади, ҳамма ўнинг хизматини қиласи, қўлига сув қўйиб, оёқлари остига пояндоз ёзади. Шу ўринда андак масалани ойдинлаштиришга эҳтиёж бор: Сайдий учун-ку ҳамма теварагида гирди-капалак бўлса яхши эди-я, аммо бунинг иложи йўқ. Чунки, тўғрисини айтганда, одамлар икки тоифага ажралади. Уларнинг биринчи гуруҳи қўпол, тўнгакка ўхшаган, беўхшов, қобилицисиз одамлар — улардан фақат ижирганиш мумкин: «Қаерга борса озми-кўпми вақтдан кейин у ердан факультетнинг ҳиди келади: бошқа тешалар, шахтёрлар, факультетда «тўнгак» деб ном бергани сингари кишилар, оқибат, кенжалар пайдо бўлади. Булар ҳамма вақт Сайдий «одамзоднинг паст навлиси, инсониятнинг фан ва санъат хазинасига ҳеч қандай хайри тегмайдиган» деб ҳисоблагани кишилардан чиқади». Уларнинг

кўпи Саидийнинг назарида ҳасадгўй одамлар — Саидийда бор қобилият уларда йўқ, шунинг учун улар нима қилиб бўлса-да, Саидий йўлига ғов солишига уринишади. «Менинг асарларим босилишига ярамаганлигидан эмас, яраганлигидан шундай жавоблар олдим. Кўролмаганлар бор... Шундай кишилардан бирни Кенжа юмли бир мунофиқ шуҳратпарааст шоир», — дейди Саидий. Яна бир жойда у Кенжа ва унинг дўстларига янада кескин баҳо беради: «Саидий сўзлайди, ишонтиришга ҳаракат қиласди, фикрига қўшилмаган одамни мия механизмасидан бирон винти тушиб қолган гумон қиласди. Кенжа, Теша, Барат сингари кишиларнинг эса мия механизмасидан бир винти эмас, бутун бошлик бир парраги тушиб қолган ҳисобларди». Шунинг учун у «ер юзида иккита ақлли одам бор — бирни мен, иккинчиси Илҳом» деган тўхтамга келади.

Худбинлик, ўзининг алоҳидалигига, фавқулоддалигига ишониш, ўзини доҳий, бошқаларни оми ҳисоблаш, ўз шахсига маҳлиё бўлиб, бутун оламни шунга мослаштиришга интилиш Саидийда яна бир хавфли касални — шуҳратпараастликни авж олдиради. Абдулла Қаҳдор Саидийдаги бу иллат қандай куртак ёза бошлаганини ҳаётий деталларда, психологик жиҳатдан асосли лавдаларда тасвирлайди. Саидийнинг «Қаландар» деган ҳикояси босилади. Биринчи ҳикояси босилган Саидийнинг аҳволи-руҳиясини адаб шундай тасвирлайди: «Кўчага чиқса худди бирор муборакбод қилаётгандай, Саидий шу куни овқатга ҳам бормади. Ҳолбуки, эртасига факультетда ҳам ҳеч ким, ҳатто Муниссон ҳам бу ҳақда индамади. Ким қараса, Саидийнинг кўзига дарҳол журнал келар, қаерда икки киши гаплашиб турган бўлса, худди «Қаландар» ҳақида гаплашаётгандай бўлар; «С» ҳарфи бўлмаган сўзлар ҳам қулоғига «Саидий» бўлиб эшитилар эди». Саидийнинг ҳар қандай меъёр чегарасидан чиқиб кетган шуҳратпараастлиги, шунга олиб келадики, у хушомадни ёқтириб қолади, мақтov эшитиш иштиёқида, ўзининг алоҳидалигига бошқаларнинг тан беришини кўриш иштиёқи енгиб бўлмас хирсга айланади. Шунинг учун Муҳаммаджон домла Саидийни ўзи Туркияда кўрган адилларга тақкослаб, «бошқа қобилият эгаларининг бир йилда босадиган йўлини бир ҳафтада босади» деса, Саидий бу гапга чиппа-чин ишонади. Аббосхон, Салимхон, Муродхўжа домлалар оғизларидан бол томиб Саидийни мақтасалар, бу мақ-

тovларга эриб, ҳалим қаби юмшайдики, кейин ундан истаган нарса ясаш, уни истаган кўйга солиш мумкин бўлиб қолади. Миллатчилар мақтов ва хушомаддан арқон эшиб, Саидийнинг қўл-оёғига тушов солишади, кейин уни ўз ногораларига истаганча ўйнатишади.

Худбийлик Саидийда ўқишга ҳам, дўстларига ҳам, атрофидаги ҳаётга ҳам лоқайдлик билан қараш ҳиссини туғдиради ва уни ҳаётда катта мақсаддан, сликаноб эзгу ниятдан маҳрум қилиб қўяди. Фақат Мунисхонни севиб қолганидан кейингина унда муайян ният уйғонади, ҳаёти маъно касб этгандай туюлади. Бироқ бу ният ҳам ўта худбинона эди — у ҳар қандай йўл билан Мунисхондай қизга муносиб бўлиш, унинг кўнглидан ўрин олиш, унга эришишга интилади. Бунга эса «оламшумул» адаблик даражасига кўтарилиб Мунисхоннинг ҳар бир истагини бажаришга кучи етадиган бойвачча бўлиб эришиш мумкин. Шуңдан сўнг оламга адаб сифатида танилиш истаги унинг жамики хатти-ҳаракатига йўналиш беради, аммо ҳадеганда бундан натижа чиқавермайди. Иши юришмаган, омади чопмаган Саидий бунинг учун ўзидан ўпкалашни хаёлига ҳам келтирмайди, балки ҳаётидан, совет тузумидан норози бўлади. Шундай вазиятда Саидий бир гурӯҳ миллатчиларнинг қўлига тушади. Миллатчилар Саидийнинг худбилигидан усталик билан фойдаланишади. Мустақил фикрлаш қобилияти заиф Саидий, секин-аста бу чиркин ботқоққа бота бошлайди. Саидийнинг тубсиз ҷоҳга қулаб бориши, шу аснода ундаги маънавиятнинг емирилиши, руҳий дунёсининг қашшоқланниб, торайиб бориши романда яхши кўрсатилган. Саидий адабиёт даргоҳига ўз ижоди билан киролмагач, ўз қуввати билан «оламшумул» адаб бўлолмагач, унинг бутун қобилияти «Қаландар» ва «Оламнинг ёш ҷоқлари» деган иккита ҳикоя ёзишдан нарига ўтмағач, бошқа йўл билан шуҳрат ортиришга киришади. «Энди куни-туни китоб ўқиши, ўрганиш керак эмас, фақат улуғларнинг кўзига тез-тез кўриниб турса кифоя. Буни эса кўпроқ шиша осонлаштиради. Ўз ўрида бўшатилган икки жуфт шиша унга йигирма жуфт китобдан ортиқроқ фойда-етказар эди». Саидийнинг қуршови, ошна-оғайнилари унинг ўзига ўҳшаган жамият итқитиб ташлаган қаланги-қасанғи пиёниста кимсалар бўлиб қолади. Бора-бора ижода ҳам мустақиллик йўқолади — энди у Аббосхон берган мавзулар, сюжетлар асосида асарлар ёзиб, Аббосхонга

керакли ғояларни тарғиб қилади. Сайдийнинг ҳаётидан кутган мақсади, идеали ҳам ўзгаради — энди у машҳур ёзувчиликдан ҳам кўпроқ зодагонларча майшатни қўмсайди. Унинг идеалини ёзувчи шундай кўрсатади: америкалик машҳур муҳаррир сингари ҳар куни бир устунлик нарса ёзиб, йилига ўн икки минг олтин маош олади; турли мамлакатлардан франк, доллар, рупиялар келиб туради: шундан сўнг бу серғовға, серазият шаҳардан кетиб, Шимолий Америка адиби Торо сингари табиат қучоғига киради; водийнинг энг баҳаво, энг гўзал ерига солган қасрида ўтириб, хотини Ариадианинг роялда қилган машқига қулоқ берар экан, бутун водий ва ундаги ўтлаб юрган қўй-қўзилар, йилқилар, тоғ ёнбағирларида ўсган писта, арча, кўм-кўк ўланлар ва уларнинг орасидан илонизи бўлиб оқсан ариқ ва ариқчалар кўриниб туради. Унинг қасри орқасида ер юзидағи ҳамма мевалардан топиладиган катта боғ бўлади. Сайдий олтиннинг кучи билан бу боғда нилӯфар гуллари, хурмо ва апельсин дарахтлари ўстиради...»

Бу орзу Сайдийнинг нечоғлик мешчанлик ботқогига ботганини, унинг худбинлиги энг сўнгги нуқтага бориб етганини яққол кўрсатади. Бу орзумни рўёбга чиқариш учун, қаср қуриш, боғ-роғлар барпо этиш учун қуллар, чўрилар, хизматкорлар керак. Совет тузуми эса чўрию қул ишлатишга йўл қўймайди. Шунинг учун тузумни, ҳаёт оқимини ўзгартириш керак. Шу тариқа мешчанлик ва индивидуализм Сайдийни аксилинқилоб лагерига олиб келади. У аксилинқилобий ташкилотда жонбозлик кўрсата бошлайди. Бироқ унинг идеалида, мақсадларида шахсий манфаатдан бошқа бирон олижаноб нарса йўқ эди. У ёзувчи сифатида бирон марта халқга хизмат қилишни ўйламайди; миллий маданият ривожига ҳисса қўшишни хаёлига келтирмайди. Натижада, бора-бора ҳаёт ҳақида оддий бир савдогардек фикрлайди. Бутун фаолиятини кўпроқ пул топишга, молудунё орттиришга йўналтиради, бу борада у ҳатто қайнотасига ҳам дарс берга бошлайди: «Мен бир ўйга келдим,— деди Сайдий бир куни домлага,— гарчи материаллар кундан-кун қимматлашади деб ўйласангиз ҳам, ҳеч нарсани олдин олиб қўйиш керак эмас, чунки пул бекор банд бўлиб, ўлик ҳолда ётади. Нима шу бугунга зарур бўлса, шуни олиш керак-да, бор пулни айлантириб туриш зарур. Айлантирилганда ойида энг ками ўн процент фойда чиқади. Агар ўн минг сўм бир айланса,

минг сўм деган сўз. Сиз ўн минг сўмлик материал олиб қўяр экансиз, материал қанча қиммат бўлса ҳам ойниг охирида фарқ минг сўмга етмайди». Бу мулоҳазалар мутлақо ёзувчи одамнинг мулоҳазаси эмас. Улар ҳар бир тийин устида минг ўлиб тириладиган, даромад қилиш йўлларини ипидан игнасигача пухта ўйлаб қўйган омилкор савдогарнинг мулоҳазалари. Шундай қилиб, бир вақтлар ўзига бино қўйган, ўзини осмоннинг устуни ҳисоблаб юрган, доҳийлик даъвосида бўлган Сайдий оддий бир хашаки савдогар, судхўрга айланади, ҳатто бирорвларнинг қалам ҳақини ўғирлаб кун кўради. Унинг чинакам баҳосини Эҳсон беради: «Билишимча, таланти ширадан тозаланган Раҳимжон ҳозир шалағи чиқкан аравадай Муродхўжа домланинг томорқасида ағанаб ётилти».

Абдулла Қаҳҳор роман охирида Сайдийнинг ўз-ўзини ўлдиришини, яъни жисмоний ҳалокатини кўрсатади, бироқ ундан аввал роман воқеаларининг ривожи давомида унинг аллақачонлар маънавий ҳалок бўлганини кўрсатади. Адид ўз қаҳрамонининг маънавий фожиасини чўқур очади. Сайдий инқирози анча аввал бошланган — у асарлари босилиб, ўзи Аббосхонлар даврасига кирган, яъни катта орзуси ўйлида дастлабки қадамини қўйган бўлса ҳам, нимадандир кўнгли тўлмай, доимо ғашланиб юради. Муродхўжага ичкуёв бўлиб, мўмай пул топадиган бўлганда ҳам, дангиlluma ҳовлилару катта рўзгор эгасига айланганда ҳам унга «бу кун кўриш тариқаси мустаҳкам эмас, ваъдага асосланган иш, муз устига солинган уйдай» кўринади. Яна бир ўринда Сайдий ўзининг «олам китобини янгиш ўқигани» ҳақида гапиради. Хўш, бу янгилиши нимада кўринади? Муҳаббатдами? Мунисхон Сайдий севгисига жавоб берганда, улар турмуш қуришганда Сайдий баҳтли бўлармиди? Унинг фожиаси рўй бермай қолармиди? Албатта, Сайдий Мунисхоннинг висолига етишса, романда бир қатор сюжет линиялари ўзгариб кетарди, унга қандайдир янги боблар қўшилиши мумкин эди, қандайдир персонажлар ортиқча бўлиб чиқиб кетармиди. Лекин моҳият эътибори билан ҳеч нарса ўзгармас эди, чунки Сайдийнинг яшаш тариқаси, ҳаёт йўлларида дастуриламал деб танлаган принциплари янги революцион воқелик шароитида муқаррар тарзла ҳалокатга олиб борарди — Сайдий ҳаётнинг қудратли оқимига қарши боради, халқ манфаатига зид йўллар-

дан юради, яна унинг тили билан, айтадиган бўлсақ, Саидий «қоронғи кечада оқсоқ от билан тойғоқ йўллардан белгисиз сафарга чиқсан». Шунинг учун унинг маънавий инқирозида теран бир қонуният борки, ҳатто Мунисхоннинг висоли ҳам уни ҳалокатдан сақлаб қолмасди. Саидий билан революцион воқелик ўртасида зиддият бор, бу зиддият ички ҳаёти билан ташқи ҳаёти ўртасида кундан-кун ўсиб борадиган қарама-қаршилик Саидийни ҳаловатдан маҳрум қиласди, тинч яшашга имкон бермайди ва охири уни ўз жонига қасд қилиш даражасига етказади. У борган сари ўзининг яшашга иқтидорсизлигини, кун сайин гуркираб ривож топаётган ҳаёт тўлқинлари қаршисида иочор-иставон эканини чуқурроқ ҳис этади. Бора-бора ўзининг мешчанлик идеали пуч-сохта эканини, бу дунёга келиб анча йил яшашган бўлса-да, бирон арзирлик иш қилиш кўлидан келмаганини тушунади. Унинг яшаш тарзи, тирикчилиги, ҳаёт оқимида инон-ихтиёrsиз бир сомон парчасидек оқиб бориши мантиқан шундай холосага олиб келади: «Бас энди, ҳаёт бозоридан харид қилиб бўлдинг, энди бемаҳалга қолмасдан қайт! Бемаҳалга қолсанг қувғин ейсан. Асалдан тортиб майгача ҳаммасини татиб кўргансан, ҳаммасидан тўйгансан. Шу томонигидан бир култум май ўтди нима бўлди-ю, миллион ишша май ўтди, нима бўлди? Шундай экан, нима қилиб ўтишибсан, тур тезроқ!»

Романда Саидий фожиасини туғдирган асосий сабаб янги социалистик ҳаёт экани яхши очилган. Саидий шу ҳаётга қарши бўрди, унинг оқимини орқага қайтармоқчи бўлди; аммо ҳаёт қудратли кучи билан уши бир чеккага улоқтириб ташлади.

«Сароб» романнда турли қиёфадаги буржуа миллиатчиларнинг жирканч башараси, уларнинг совет ҳокимиятига қарши хуфёна кураш методлари тарихий конкрет, ҳаққоний очиб ташланган. Ёзувчи уларнинг ҳаммаси учун муштарак бўлган белгиларни ҳам, ҳар қайсисини ўзига хос индивидуал сифатларини ҳам маҳорат билан кўрсатиб берган. Улар ичида ҳар жиҳатдан шукаммал ишлангани, чинакам адабий тип даражасига кўтарилигани Муродхўжа домладир. Романда бу образ унинг хатти-ҳаракатлари, амалий ишлари орқали очилган, айни чоқда ёзувчи бу образни тавсифлайдиган жуда ўринли характеристикалар ҳам беради. Адаб Муродхўжа домлани китобхон билан биринчи марта

учраштиргандаёқ унинг моҳиятини ифодаловчи тавсиф беради: «Домла — Муродхўжа ўзининг юриши билан гина эмас, бошқа яна бир мунҷа сифатлари билан ҳам ўрдакка ўхшайди. Ўрдакнинг уч хислати бор: ҳавода учади, ерда — юради, сувда — сузади. Домла мактабда — муаллим, қишлоқда — ер эгаси, меҳмонхонасида, гарчи ошқора бўлмаса ҳамки, савдогар. Аммо шаҳардаги бир қисм зиёлилар уни фақат она тили муаллими,— тилчи деб қарайдилар. Бир қисми эса, хусусан, ёшлар уни бурунги тараққийпарвар — жадид, муҳофизакор, ўзининг инқилобдан бурунги назаридан қайтмаган киши ҳисоблайди».

Революциядан аввал ношир ва муҳаррир бўлган, энди — ёши элликдан ошганда турли мактабларда дарс бериш билан шуғулланадиган, газетада ишлайдиган, бекор қолганда «Ўзбек халқининг тарихи» деган китоб ёзадиган Муродхўжа домла, айни чоқда, махфий ташкилотнинг бошлиғи, бир гурӯҳ аксилинқилобчилар хорининг дирижёри. Гарчи у ўзини «қизил» қилиб кўрсатишга кўп ҳам уринмаса-да, сиёсий арбоб қилиб кўрсатишдан қочмайди. Ҳар ҳолда у ўзини, биринчи навбатда, ғоявий курашчи сифатида тақдим этишга ҳарараткат қиласди. Бироқ воқеалар давомида унинг фаолияти «ғоявий курашга» мутлақо алоқасиз экани очила боради. Биз Муродхўжани шунчаки нарса бандаси, молдунё қули эканига амин бўламиз. У «инқилобдан ютказган» одам — инқилоб унинг бойликларини тортиб олди. Энди эса совет ҳокимияти амалга ошираётган ҳар бир янги тадбир унинг қолган-кутган давлатини ҳам йўққа чиқаради. Муродхўжа домла ҳаётда амал қиласдиган муайян эътиқод бор, албатта, бироқ бу эътиқод ҳар қандай сиёсий йўналишдан маҳрум-у, бошдан-оёқ молу-дунё орттириш мақсадига қаратилган. «Менинг отам йигитлигига хоннинг катта бир амалдори бўлган экан,— деди у Сайдий бир келганида,— бобом унга насиҳат қилас экан: Ҳай болам, давлат орттири, ерни кўпайтири, иморат сол, тилла йиғ...» шундай деса, отам: «Ҳа, бу давлат камми, қачон хоҳласам давлат орттиравераман-да»,— деб парво қилмас экан. Лоп этиб, ўрис келади-ю, отам амалдан тушади; давлатини чўтлаб қараса, бобомдан қолган давлатга ҳеч нарса қўшмабди... Мана шундай, Раҳимжон, йигитликда шундай бир вақт бўладики, кишини давлат қувлаб юради... Пулни ушдаш керак. Давлат бир боқади...» Яна бир жойда Му-

родхўжа домла ўзининг яшаш принципини янада кескинроқ шаклда, янада яланғочроқ айтади: «...Мулк керак! Бойлик! Ота-она, ёр-дўст, шуҳрат, фазилат — ҳаммаси бир чақа. Бойлик, мулк-амлок орттириш керак». Хўш, молу-дунёни ота-она-ю, ёру дўстдан афзал билиб, бутун умрини сарф этиб, бу йўлда ҳар қандай ҳўрлик ва таҳқирларга чидаб, ҳеч қанақа пастлик ва разилликдан қайтмай бойлик орттиришдан мақсад нима? Муродхўжанинг бутун турмуш тарзи бу саволга бир сўз билан «шахсий манфаат» деб жавоб беришга ундейди. Муродхўжа домланинг ақидасига кўра пул, мол-дунё, бойлик унинг шахсий ҳузур-ҳаловатини таъминлайди, дастини узун қиласи, хоҳишини фармонга, фармонини ҳукмга айлантиради. Домла Саидий билан суҳбатда бу қарашларига назарий пойдевор қуришга уринади: «Одам, Раҳимжон, дунёга бир келади. Қўриш керак. Киши ўрта ҳисобда эллик ёшга кириб ўлса, бунинг ярими уйқу, ўн саккиз йили болалик, ўндан қолгани турли ғам-ташвиш билан ўтади. Мана шу ташвиш ўз ҳузур-ҳаловатингиз йўлидаги ташвиш бўлмаса ва бунинг кетидан бир роҳат кўрмасангиз дунёга келдингиз нима бўлди-ю, келмадингиз нима бўлди?»

Қўриниб туриптики, бу чиркин «фалсафа» ўз ҳузур-ҳаловати йўлида ҳар қандай разилликни ҳам оқлади. Агар шу принципга амал қилиб яшалса, романда айтилганидек, «ресторан очиб, савдо қилишлик билан адиблик, даллоллик билан нақошлик орасида фарқ қолмайди. Буларнинг ҳаммаси ҳам сабаби тирикчилик, касб; уч кунлик умрда роҳат кўриш учун танланган йўл бўлиб чиқади».

Мана шу маслаксиз одам маҳфий аксилинқилобий ташкилотнинг бошлиги. Бироқ у ташкилотдан ҳам ғоят усталик билан ўз шахсий манфаатлари йўлида фойдаланади. Умуман, Муродхўжа домла характери ҳақида гапиргаんだ, унинг яна иккита муҳим сифати ҳақида алоҳида тўхташ керак. Бу сифатларнинг биринчиси шуки, у илоннинг ёғини ялаган одам, ўта даражада маккор, қалтис ишларни бироннинг қўли билан қиласидиган, ўзи мўлтанилик билан ҳамиша сувдан қуруқ чиқишга уринадиган одам. Муродхўжа домла турли йўллар билан совет ҳокимияти амалга ошираётган йирик-йирик революцион тадбирларга қарши чиқади. У ер-сув ислоҳотини қоралайди, маданий инқилобни ёқтирамайди, хотин-қизларни озод қилишга тиш-тирноғи билан қарши,

колхозлаштириш сиёсатининг ашаддий душмани. Бирор ҳар гал шу тадбирларга душманлигини ошкора қилганда чекинишга ҳам, ўзини қўйдай юввош, бегунөҳ қилиб кўрсатишга ҳам имкон қолдиради. У, масалан, ер-сув ислоҳотига қарши мақола ёзди, бироқ бу мақола кўпчилик томонидан заарли деб топилгандан кейин, «мен ер-сув ислоҳоти бўлмасин демадим, балки уни зиёлиларнинг мададисиз амалга ошириш қийин деганман», деб ўзини оқлади. Ёхуд: «Хотин-қизлар озод бўлса, уларнинг аёллик нафосати камаяди, бинобарин, оиласдан файз кетади»— деб, бу муҳим тадбирни ҳам қоралайди. Унинг мўлтонилиги, бениҳоя айёрги Саидийга муносабатида ҳам яққол кўринади. Аслида, олдидан йўлтўсралар чиқиб, «жонми, ҳамёни?» деса, ҳамёнини танлайдиган Муродхўжа Саидийни уйига кўчириб олиб боради, уни ҳашаматли кабинетлар қилиб беради, ҳатто «сўраш, ўрисча знаком бўлинглар» деб қизини рўпара қилади, кейинчалик эса, Саидийни куёвликка танлаб, буларнинг баридан жуда катта мақсадларни кўзлади: Муродхўжа домлага Саидийнинг номи, қобилияти, ижоди, меҳнати керак эди, Саидий мабодо оламшумул адаб бўлиб кетадиган бўлса, унинг шуҳратининг шуъласи биринчи навбатда Муродхўжа домлага тушар эди. Ундан ташқари, алдаб-сулдаб Саидийни ишлатиш, унинг кучидан фойдаланиш мумкин эди. Нимаики қилса барини Муродхўжа домла Саидийга хайри-карам тарзида амалга оширади. Муродхўжа домла характеридаги яна бир сифат — унинг разиллигидир. Домла разиллигини пинҳона сақлайди, лекин зарур бўлиб қолганда ундан ўта моҳирлик билан фойдаланади. У Саидийдан оладиганини олиб бўлганидан кейин, «унинг шарбатини сўриб бўлиб, пўчоғини пуфлаб ташлаш зарур бўлганда» Саидийнинг уйини ажратиш режасини қуради. Кейин ундан қизини чиқариб олиш мумкин. Бунинг учун у ўз қизини жиннинг чиқаришга ҳам тайёр. Айни чоқда Саидийга «ёзувчи бўлиш учун Мунисхондай хотин зарур» эканини уқдириб, ўз куёвини унга қўшиб қўйишдан ҳам тоймайди.

Хуллас, Абдулла Қаҳҳор миллатчиларнинг энг йирик намояндларидан бири Муродхўжа домла образини шундай яратганки, китобхон ундан нафрат қилади, унинг тутган йўли нечоғлик ифлос йўл эканига амин бўлади.

«Сароб» романида тасвириланган миллатчиларнинг

яна бир вәкіли Салимхондир. Романдаги воқеалар ривожида Салимхон Муродхўжа домладай кенг ўрин тут маса-да, ёзувчи бу образнинг ҳам фоят ҳаётий ва тўла қонли чиқишига эришган. Муродхўжа домладан фарқ қиласроқ, ўзининг ҳақиқий башарасини жуда ўсталик билан ниқоблайдиган, ҳамиша тилида бир гапни айтиб, дилида бошқа нарсани ўйлайдиган Салимхон Уфада мадрасаси Олиядада таҳсил кўрган, қарашлари ўша ердаги татар жадидлари ва пантуркистларининг таъсирида шаклланган. Шунинг учун у 1917 йилдаги февраль инцилобини қувонч билан кутиб олади ва Туркистонга келади. Бироқ инцилоб у тилаган нарсани бермайди, Октябрь эса унинг тилакларини барбод қиласди. Молу дунёсидан ажралган Салимхон совет ҳокимиятига қарши хуфёна кураш йўлига киради. У аввал босмачилик ҳаракатини қўллаб-қувватлайди, аммо бу ҳаракат мағлубиятга учрагач, совет ташкилотларига суқилиб кириб олади-да, революция бешигини ичдан кемиришга киришади. Салимхон ҳам Муродхўжа домла сингари ўта маккор, тадбиркор одам, у халқа, советларга қарши ҳар бир жиноятни минг марта ўйлаб, пухталик билан амалга оширади. Бироқ бу маккорликлар, зеҳннинг ўткирлиги, зукколик, бари бир, Салимхоннинг разиллигини, иккюзламачилигини яширолмайди, ўрни келганди Салимхон ҳам Муродхўжа домла сингари ўз мақсади, ўз манфаати йўлида ҳамма нарсани сотишга, энг яқин одамини ҳам қурбон қилишга тайёр. Буни лоақал бир мисолда аниқ кўриш мумкин: Салимхон ўзи тўғрисида ҳам, оила аъзолари ҳақида ҳам жуда юқори фикрда, ўта такаббур одам, табиийки, у бошқаларга, айниқса, Саидийга ўхшаш номаълум нотаниш одамларга менсимай қарайди. Шунинг учун ҳам «каламуш билан кўмир конда бўладиган ҳалокат, мушук билан беда, Британиянинг мустамлака сиёсати билан Ҳиндистоннинг оқ сигири, ер магнити билан шимолдаги камалак, ҳатто тиш оғриғи билан кўз оғриғи орасида ҳам бир муносабат — боғланиш бор эканига Салимхон ишонади, аммо олижаноб синглиси Мунисхон билан жўн бир студент Саидий орасида қандай муносабат бўлуви мумкин эканига бошини қотирап эди». Аммо Саидийда қобилият борлигини билгач, дарҳол унга муносабатини ўзгартириб, уни хушомад тўрларига ўрай бошлайди. У ўзини ўта маданиятли, замонавий одам қилиб кўрсатиш мақсадида Мунисхон билан Саидий дарс тайёрлаб

утирган хонанинг эшигини чертиб, ижозат сўраб киради, лекин пайти келганда, шахсий манфаатлари тақозо қилганда «маданийлиги»ни буткул йифиштириб қўядида, Мунисхонни кўнгли, ихтиёрини ҳисобга олмай, ундан йигирма ёш катта Мухторхонга эрга бериб юборади. Муҳаббатсиз, кўнгил яқинлигисиз, зўрлик билан қурилган оила носоз бўлишини, кескин фожиалар тудириши мумкинлигини ўйлаб ҳам ўтиrmайди. Шундай қилиб, романда Салимхон қобиги жимжимадор бўлса ҳам, аслида ўта бағритош, иккисизламачи одам сифатида кўрсатилган.

Абдулла Қаҳҳор романдаги Аббосхон образи орқали буржуа миллатчиларининг яна бир тоифасини фош қиласиди. Аббосхон, бир вақтлар мактабда адабиётдан дарс берган ва ўша пайтлардаёқ ёлғончилиги, юзи қоралиги билан ном чиқарган. У, айниқса, ёш талабаларнинг онгини заҳарлашга кўп уринган, уларни совет ҳокимиятига душманлик руҳида тарбиялаган. Ҳозир эса Аббосхон машҳур танқидчи. Аммо у танқидчилик фаолиятидан ҳам, матбуот органларидан ҳам ўзининг қора ниятларида — миллатчилик манфаатлари йўлида фойдаланаади. У бевосита ҳаёт билан боғлиқ асарларни, дехқонлар турмушини акс эттирган ҳикоя ва достонларни менисимайди, уларни бадниятдан маҳрум деб ҳисоблэйди, уларнинг муаллифларини эса, «тегирмончи» шоир деб камситади, совет воқелигини қораловчи асарларни эса мақтаб кўкларга кўтаради. Аббосхон танқидчи сифатида адабиёт соҳасидаги зараркунандалик ишларини демагогик гаплар қобигига ўраб ниқоблашга ҳаракат қиласиди. Масалан, хотин-қизларни озод қилиш учун кураш масаласида адабиётнинг роли тўғрисида гапирап экан, у шундай мулоҳазаларни олға суради: «У паранжи ташлаган хотин-қизларни саноатга чақиради. Озодлик паранжи ташлашдангина иборат эмас, демоқчи бўлади. Буни айтишга ҳали эрта. Бу — бу куннинг гали эмас. Менимча, аввал очилган хотин-қизларнинг ахлоқини сақлаш керак. Уларни саноатга эмас, бузилмасликка чақириш зарур. Бузилмасликка чақириш бузук хотинларни ёмон кўрсатиш билан бўлади». Кўриниб туриптики, Аббосхоннинг бу сафсатаси замирида фақат бир нарса — адабиётни катта йўлдан қайтариб, унинг ҳаётини муаммолар билан шуғулланишини чеклаб, боши берк кўчага киритиб қўйишидир. Бу боши берк кўчада санъат ҳаётийликдан маҳрум бўлиб, «санъат санъат

учун» деган байроқ остида ҳаракат қила бошлайди. Аббосхон ўзини доҳий ҳисоблайди, миллатчилик ҳаракатининг байроқдори — ғоявий раҳномаси бўлишини даъво қиласиди. Аммо аслида эса бу «раҳнамо» ҳам фаят ўз манфаатини ўйлайдиган, майший бузук, пиёниста одам. Амалда, унинг қўлидан ҳеч иш келмайди, у гапиради, халос; айниқса, ичган пайтларида ҳеч кимга гап бермай, ўзини ўзи мақтайди ёки бошқаларга насиҳат қиласиди. Яна шуниси ҳам борки, бу «ғоявий раҳнамо» ҳам молу дунёга ўчликда бошқа шерикларидан қолишмайди, унинг томирларида ҳам оддий, хашаки савдо-гарнинг қони оқади. Шунинг учун турли савдо комбинацияларига қўл уради. Ҳайдархожи билан Муҳаммадражабни бирга иш олиб боришга кўндиради, ҳатто маълум фойда эвазига уларга дастмоя бериб туришга кўнади.

«Сароб» романида душманлар тўдасининг яна бир қатор вакиллари бор — улар сюжет ривожида катта ўрин тутмайдиган эпизодик образлар. Лекин улар миллатчилар башарасини мукаммалроқ очишда муҳим роль ўйнайди. Бундай образлардан бири — марғилонлик Мухторхон. У Салимхоннинг энг яқин, энг эътиборлик дўстларидан бири. У ҳар сафар келганида, Аббосхон, Муродхўжа домлалар билан тонготар ўтиришлар қиласиди. Романда Мухторхоннинг қиёфаси икки марта берилади. Биринчи марта адид уни Мунисхон кўзи билан кўриб тасвирлайди: «Мухторхон эркакка ўҳшамайди. Мухторхон сергап.» Иккинчи марта эса биз Мухторхонни унинг рақиби Саидийнинг кўзи билан кўрамиз: «Бунинг нимаси бор? Бир бедаво-ку! Қаншари паст, икки кўзи лой устига тушган мунчоққа ўҳшайди. Бет суяклири чиққан. Қулоқлари елпуғичдай. Яна соч-соқолига оқ тушган». Бу тасвирида муайян муболаға бор, албатта — аламзада Саидийга Мухторхон бошқача кўриниши қийин эди. Мухторхоннинг ички дунёси унинг ташқи қиёфасидан ҳам хунукроқ — босмачиларга қурол-яроғ етказиб бериш билан шуғулланадиган бу одам сири очилиб қоладиган бўлганда, қотиллик қилиб, ҳатто яқинларини гумдон қилишдан ҳам тоймайди.

Ўзига «Улфат» деб тахаллус қўйиб, шоирлик даъвосида юрган, ўзини «маданий юришнинг фидокори» деб эълон қилган Жамол Каримий аслида майший бузук, пиёниста, одамлардан насияга пул олиб, бермай кетадиган муттаҳам. Илҳом эса хотинбоз, ҳар муюлишда оғиз

кўпиртириб, ишқий саргузаштларни айтиб мақтанадиган бир пасткаш. Ёқубжон ташкил қилган махфий тўгараклардан бирининг аъзоси Бадалжон эса «гап мажлисларида ким нима дейишидан кўра шишада яна қанча конъяк қолганига кўпроқ қизиқади». Терговчি Мирза Муҳиддин эса Аббосхон ва Салимхонлар қўлида қурол, уларнинг буйруғидан бир қадам ҳам четга чиқмайди. Айни чоқда, ўз амалини сурбетларча сустеъмол қиласидиган бу кимса порахӯр, пиёниста ва майший бузук одам. Буларнинг ҳаммаси романда аянчли тақдирга эга — совет ҳукумати охир-пировардида уларни қилмишига яраша жазолайди, янги ҳаёт тўлқини уларни кузги ҳазондек чирпирак қилиб учирив юборади.

«Сароб» романида миллатчилар тасвиридан муҳим ижтимоий хуносалар чиқариш мумкин. Биринчидан, ўзини миллатчи атаб, совет ҳокимиятига қарши кураш йўлига кирган одамларнинг ҳеч қайсиси ғоявий курашчи эмас. Улар орасида чинакамига халқ манфаатини ўйладиган бирор кимса йўқ. Уларнинг ҳаммаси қай бир даражада «инқилобдан ютқазган» одамлар, ўтмишдаги бойликларини қайтариш, имтиёзларини, нуфузларини, мартабаларини яна әгаллаш умидида совет ҳукуматига қарши кураш йўлига кирган. Иккинчидан, улар мутлақо халқдан ажраган, халққа қарши борувчи одамлар. Улар бирор ишлари, қилмишларида кўпчилик мададига, қўллаб-қувватлашига эриша олмайдилар. Уларнинг ўзи озчиликни ташкил қиласиди. Саидий гап мажлисини кенгайтиromoқчи бўлиб, ҳарчанд янги одам изламасин, биронта кимсани тополмайди. Тарих итқитиб ташлаган, халқ рад этган бир ҳовуч миллатчиларнинг мағлубиятга учраши муқаррар эди. Ниҳоят, учинчидан, аксилиниқилобчи миллатчилар орасида биронта ҳам жозибадор одам йўқ — уларнинг ҳаммаси тубанлиknинг энг охирги нуқтасига етган, бир-бирини кўролмайдиган, бир-бирининг тагига сув қуядиган, майший бузук, маслаксиз, бебурд одамлар. Бундай одамлардан фақат ижирғаниш, ҳазар қилиш мумкин, холос.

Шу тариқа, Абдулла Қаҳҳор жуда зўр бадиий қувват билан буржуа миллатчилигини қоралади, унинг бадбашара анатомиясини очиб ташлади, уларнинг ўлимга маҳкум кучлар эканини кўрсатиб берди. **Ўз вақтида** тарих миллатчиларни супуриб ташлаб, уларнинг устидан қатъий ҳукм чиқарган эди. «Сароб»да мана шу ҳукм тўғри эканини тасдиқлади. «Сароб» —

буржӯа миљлатчилигиниң ҳалокати қонуний эканини тасдиқловчи бадиий хукм бўлди.

Биз шу пайтга қадар романнинг салбий қаҳрамонлари ҳақида гапирганда, Мунисхон образига тўхтамадик. Бунинг бойси бор, албатта. Мунисхон нимаси биландир бошқа салбий қаҳрамонлардан ажralиб туради. Унинг инсоний жозибаси кучлироқ. Айтиш мумкини, Абдулла Қаҳҳор бу образни алоҳида бир маҳорат билан яратган. Шунинг учун китобхон унинг қарашларини, яшаш тарзини, эътиқодини рад этган ҳолда, унинг фожиали тақдирига ачиниш билан қарайди. Унинг ўлимидан кейин китобхон қалбida алланечук маъюслик қолади. Мунисхон образи моҳият эътибори билан Саидий образини тўлдиради. Мунисхон ва Саидий — бир олманинг икки палласи. Гап шундаки, адаб Саидий образи орқали худбинлик муаммосини тадқиқ қилса, Мунисхон тақдири орқали ҳам худбинликнинг янги қирраларини намоён этади.

Мунисхон биринчи кўринишдаёқ ўзининг ҳусни-таважжуҳи билангина эмас, қизларга хос ажойиб латофати билан ҳам китобхонни мафтун этади. У Саидий билан бирйнчи учрашиб, танишиб олгач, Саидий деканатга кириб чиқишга ундағач, Мунисхон «Кирайми, а? Кетмай туринг», — дейди. Орадан кўп ўтмай, Саидий: «Жодугар бўлсам, ҳовлингизни минг чақирим нарига сурар эдим» деса, Мунисхон: «Ёмон экансиз-а..» — дейди. Ҳали дурустроқ танимаган йигитга «кетмай туринг» деганида, ёки «ёмон экансиз-а,» дейишида алланечук эркаланиш, ўзига ишонган қизларнинг нози-карошмаси борки, бу Мунисхонга муайян жозиба бағишлиди. Бироқ унинг «Дорилфунун ҳам масхара бўлди, шекилли», «Мен... мен энг олдинги курсида ўтириб дарс эшитаман» — деган сўzlари бизни сергаклантиради. Мунисхоннинг ички дунёсига синчилаброқ назар ташлашга ундейди. Орадан кўп ўтмасдан Мунисхон улғайган шароит билан танишамиз, унинг болаликданоқ бадавлат хона-донда ўсганини, шу хонадондаги жамики хурофот ва бидъатларни ўзига сингдириб, фикрлаш тарзини синфий манфаатлар қолипига жойлаб улғайганини кўрамиз: «У кичкина қизча эди. У ўсган баҳорнинг кунлари узун, у ўсган боғларнинг гуллари бошқача очилар эди. У ўсган боғ тинч, холи, асалариларнинг ғўнғиллаши, ҳовузга оқаётган сувнинг шилдираши, қушларнинг сайрашигина унинг сукунатини бузар эди. Боғнинг ўртаси-

да — ҳовуз бўйига солинган шоҳона шийлоннинг олди-
га боргани Мунисхондан бошқа ҳеч кимнинг ҳадди
йўқ». Мунисхонни болалигидан эрка ва тантиқ қилган
нарса фақат ана шу афсонавий боягу шоҳона шийлон
эмас, отасининг муносабати ҳам гўдак Мунисхонда ўзун-
нинг алоҳидалиги, ҳаммадан юқори туриши ҳақида
дастлабки фикрларни уйғотган бўлиши керак:

«Мунисхон ҳар замон отаси билан извошга тушшиб
ўзларининг магазинларига боради. Узундан узоқ кет-
ган магазиннинг ичидаги отаси билан айланниб юриб чар-
чайди. Отасининг ҳар қадамда аллақандай кишилар
билан узоқ-узоқ сўзлашувидан зерикади. Кейин отаси-
нинг бриллиант кўзли узук тақсан бармоғидан ушлаб
«кетамиз» деб тортади. Шундай бўлса ҳам отаси Мас-
ков ёки бошқа шаҳарга сафарга кетганда извошга ту-
шиб магазинига боришни соғинарди».

Шубҳа йўқки, болалигидан зебн-зийнат ичидаги, ҳашамат ичидаги ўсган Мунисхон бошқа одамларга менси-
май қарайдиган бўлади. Отаси эрка қизини европача
руҳда тарбиялашни ният қилган. Дарҳақиқат, Мунис-
хон европача маданийликнинг муайян белгиларидан
маҳрум эмас — у бинойидек рояль чалади, чет тилини
бир оз бўлса-да билади, энг муҳими — фикрлай олади;
унда воқеа ва ҳодисаларни таҳлил қилиш, муайян ху-
лосалар чиқара олиш қобилияти бор. Мунисхон эркалар
билан тенгма-тенг муомала қилади, ҳатто эр, тур-
муш масалаларидаги қарашларни акасига бемалол
айта олади. Унинг Саидийга муомаласида, у билан ҳар
хил муаммоларда тортиша олувида бу хусусиятлар аниқ
кўринади. Бироқ бу хусусиятлар ташқи белгилар, хо-
лос. Уларнинг остида Мунисхоннинг қалби борки, бу
қалб болалигиданоқ худбинлик микроблари билан за-
ҳарланган ва Мунисхон улғайган сари қалби кибру-ҳа-
во, манманлик билан заҳарланаверади. Шунинг учун
Мунисхон ҳам Саидий каби ўз шахсиятини ҳамма нар-
санинг марказига қўяди-ю, бутун курраи замин ўз шах-
си теварагида айланишини истайди. Унинг қатъий
эътиқоди йўқ, шунинг учун у ҳаётнинг маъносини ҳу-
зур-ҳаловат ичидаги — роҳат-фароғатда яшашда деб би-
лади. Мунисхоннинг эрга тегиш тарихини эсланг. У Са-
идий билан узоқ вақт давомида дўстона алоқаларда
бўлган, лекин оила қурищ масаласи қўзғалгандага уни
бирон марта эсламайди, чунки у ҳеч қачон Саидийни
ўзига teng кўрмаган, истаган вақтда уни ишлатиб бў-

линган буюмдай бир чеккага улоқтириб юборишига шубҳа қилмаган. Мана, энди тақдир унга Мухторхонни — ёши ўтган, ўзи эркакка ўхшамайдиган, сергап бир кимсанираво кўряпти. Эрка ўсган, ҳур фикрлидай бўлиб улғайған Мунисхон бир зумда ўзинг тасалли то-пади — Мухторхон ёши ўтган бўлса-да, бадавлат одам. Унинг бойлиги билан нималар қилиш мумкин! Мунисхон порлоқ келажак ҳақида орзу қиласди, аммо бу орзу ҳаётга келиб, еб-ичиб, урчиб ўтиб кетадиган истеъмол-чиларнинг орзусидан бошқа нарса эмас. Мунисхоннинг орзуси ҳам худди Саидийникидек: «Иккى кундан сўнг онасидан Мухторхоннинг бойлигини эшишиб, хаёл сурди. Мухторхон чинакам эркак бўлади. У қаср сингари бир бино солади. Бунинг орқасида кичкина боғча — истироҳат ва хаёл суриш ўрни бўлади. Боғчанинг ўртасидаги мармардан ишланган ҳовузда олтин балиқлар сувизб юради. Шабада эсганда дараҳтлардан музика товуши чиқади. Бу боғнинг атрофи баланд деворлар билан ўралган бўлади...» Тўғри, бу Мунисхоннинг хаёллари, холос. У буларни рўёбга чиқариш учун бирон амалий иш қилмайди. Шундай бўлса-да, Мунисхоннинг жами орзулари, ўйлаган ўйлари сароб бўлиб чиқади, у тила-ган яшаш тарзи реал ҳаёт синовига дош беролмай кун-паякун бўлади. Бу эса Мунисхоннинг инқирози, маънавий емирилишини тезлаштиради. У муҳаббатини бой беради, Мухторхондан ҳам кўзлаган умиди ушалмайди. Никоҳдан кейин Мунисхон Мухторхондан бирон қидирган нарсасини тополмайди. Ҳатто аксинча: «...энди ундан офтобда қолган чўмичнинг ҳиди келади. У ўп-ганда худди калтакесакнинг чирқиллашига ўхшаган товуш чиқади...» Орзуларнинг ушалмагани, кимсан — Мунисхоннинг жўн бир жувондай хор бўлиши унинг қалбида узлуксиз изтиробларни аламли пинҳоний дардларни туғдиради. Эътиқодсизлик, маънавий қашшоқлик, ғаразли ниятларда қурилган ва кўп ўтмай барбод бўлган оила — буларнинг бари ёш Мунисхоннинг иродасини синдириб, тубанлик қаърига отиш учун кифоя эди. Хуллас, «унинг гўзаллиги ҳар кимнинг қучогида бир қатрадан қола-қола битаёзди. У қонуний муҳаббатдан кўра, файри-қонуний муҳаббатга кўпроқ интилар эди».

Романда Мунисхоннинг инқирози, ўз жонига суиқасд қилиши психологик жиҳатдан жуда чуқур далилланган. Мунисхон ҳаётда боши берк кўчага кириб қол-

гандан сўнг, уидан қутулишнинг бирдан-бир иложини Саидий, гарчи уни севишда давом этса да, Мунисхонни чоҳдан тортиб чиқарадиган аҳволда эмас эди. Умуман, романда Саидий билан Мунисхоннинг сўнгги учрашуви тасвирланган саҳифалар бадиий жиҳатдан жуда юksак даражада ёзилган. Бу саҳифаларда адабнинг қалами жуда равон югуради, у қаҳрамонларнинг ҳар бир ҳаракатини, ҳар бир имо-ишорасини, ҳар жумла, ҳар сўзи-ни шундай тасвирлайдики, биз буларнинг барига ишонамиз, юрагимизни ҳовучлаб, энтикиб, нима бўлишини кутамиз. Бу саҳифаларда ёзувчи осон йўлдан кетиб қолиши — узоқ вақт давомида бир-бирини севган икки ёшнинг висол қучогига ташланишини бутун тафсилоти билан тасвирлаб бериши мумкин эди. Бироқ ҳаёт ҳақиқатини, характерлар руҳий дунёсини жуда теран ҳис қиласиган адаб воқеани тамом бошқа йўлга буриб юборади. Яна бир нарсага диққатингизни жалб қиласман — бу саҳифаларда Мунисхон бутунлай ўзгарган ҳолда намоён бўлади. Адаб Мунисхондаги ўзгаришни ҳам унинг хатти-ҳаракатида, айниқса нутқида жуда аниқ ифодалайди. Ҳаёт зарбаларидан қаноти қайрилган, лекин Саидий ҳузурида ҳамон узангидан тушишни истамаган Мунисхон дейди:

«Яқинда марказга бордим. Комиссарлардан кўпини биласман. Кўпи мени: «Қизим» — дейди. Мен ҳам: «Ота» — дейман. Ота бўлмай ўлгурлардан биттаси: «Менга тегмайсанми», — деди. «Эй, ўлинг, ота бўлмай», — дедим. Шунаقا дегандан бери ўша билан гаплашмайман».

Бу гапларнинг оҳангига эътибор беринг — уларда бир вақтлардаги Мунисга хос бўлган иффат ҳам, ишва ҳам қолмаган. Бунақа гапларни юзидан ҳаё пардасини бутунлай сидириб ташлаган аёл айтади. Кейинроқ адаб берган характеристикада бу янада тасдиқланади: «Мунисхон илгариғи Мунисхон эмас, илгари кишини мафтун қиласиган кўзлар энди маст кишининг кўзидай қизил ва қисилган, худди ёшланиб тургандай кўринади. Хусусан, кишига қараганда атайлаб сузиб қарайди ва шу қарааши билан гўё «мени яхши кўрмайсанми?» дегандай қиласди». Мунисхон шу аҳволга тушган бўлса, узил-кесил бузуқлик кўчасига кирган бўлса, нима учун Саидий уни сўнгги дақиқаларгача севаверади? Ёзувчи бу саволнинг ҳам ишонарли жавобини топган — Саидий, аслида, Мунисхонга муҳаббати орқали ўзининг

ўтмишини, ёшлиқ онларидаги бахтиёр дақиқаларини севади.

Мунисхоннинг фожиаси китобхонда чинакамига ачи-ниш ҳисларини туғдиради — бу қиз бошқа шароитда бўлганида эҳтимол ҳаёти ҳам бошқача бўлиши, «олам тўла бахт»дан унга ҳам бир бўллаги насиб қилиши мумкин эди. Бироқ аксилиниқилобчи миллатчилар гуруҳининг чиркин, диққинафас муҳити, шўнингдек, Мунисхоннинг болалигидан суюк-сугига сингиб кетган синфий маҳдудлик, худбиялик, мешчанлик психологияси уни ҳалокат соҳига ағдаради. Романда Мунисхоннинг фожиали тақдирни орқали яна бир бор буржуа дунёсининг гайриинсоний моҳияти, миллатчилар идеологиясининг чиркинлиги аёвсиз фош қилингаи.

«Сароб» — совет воқелиги ҳақида ўзбек адабиётида яратилган бириичи роман. Ундаги воқеалар таҳминан 1923—29 йиллар давомида содир бўлади. Маълумки, бу йиллар бизнинг мамлакатимизда совет ҳокимиятини мустаҳкамлаш бобида жуда муҳим ўрин тутади. Худди шу даврда — мамлакатда гражданлар уруши тугагандан кейин совет ҳукуматининг Октябрь тояларини бевосита ҳаётда жорий қилиш учун бир қатор муҳим ижтимоий-сиёсий тадбирларни амалга оширганини кўрамиз. Ерсув ислоҳоти, маданий революция, хотин-қизлар озодлиги учун кураш, қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш шундай тадбирлардан эди. Улар туфайди мамлакат экономикаси, ҳалқ хўжалиги теран кризисдан чиқиб, тикланиш йўлига кирди. Ҳалқ хўжалиги соҳасидаги, ижтимоий ҳаётдаги улкан ўзгаришлар турли-туман кўринишдаги аксилиниқилобий қарашларни, советларга қарши зидан кураш олиб борган ёт унсурларни, шу жумладан, буржуа миллатчилиги идеологиясини узилкесил тор-мор келтириш учун мустаҳкам замин бўлиб ҳизмат қилди. Айни чоқда, бу ўзгаришлар аста-секин одамлар онгода ҳам жiddий ўзгаришларни вужудга келтиради, ишчилар ва деҳқонларнинг оламга муносабатида, дунёни тушунишида янги қирралар майдонга келди, уларнинг ижтимоий активлиги бекиёс ўди. 20-йиллар ҳаётидан бадиий асар ёзадиган адаб, агар у чиндан ҳам реалист ёзувчи бўлса, агар ҳаққонийлик принципи унинг учун ҳамма нарсадан юқори турадиган ягона принцип бўлса, агар у ўз асари билан ҳалқига, дунёни қайта қураётган революцион ишчилар синfiga, меҳнаткаш деҳқонлар оммасига ҳизмат қилишни ўзи-

нинг муқаддас мақсади деб билса, албатта, мамлакат ҳаётидаги ана шу мухим ижтимоий-сиёсий ҳодисаларни акс эттираслиги мумкин эмас әди.

«Сароб» романинг юксак гоявийлиги, том маънодаги партиявилиги шундаки, унинг саҳифаларидан китобхон сайдилар, салимхонлар, муродхўжа домлаларни ҳалокат ёқасига олиб борган қудратли кучни — янги ҳаёт оқимини сезиб туради.

Романинг ижобий қаҳрамонлари шу қудратли ҳаёт оқимиning ёрқин вакиллари сифатида тасвирланган. Тўғри, «Сароб» романинг шанига айтилган баъзи таъналарда жон бор — ижобий қаҳрамонлар романда салбий қаҳрамонларчалик кенг ўрин тутмайди. Бироқ бу ҳали асарни гоявий жиҳатдан кемтиқ дейиш учун, адабининг гоявий позициясига шубҳа билан қараш учун мутлақо асос бўлолмайди. Бадиий адабиётдан образнинг салмоғи ҳеч қачон унга ажратилган саҳифаларнинг миқдори билан ўлчаммайди, балки шу образнинг психологик чуқурлиги билан, характеристининг тўлақонлиги билан белгиланади. Иккинчидан, асарда қайси образнинг қандай ўрин тутиши ёзувчининг бадиий ниятига ва услубининг хусусиятларига боғлиқ. Абдулла Қаҳҳор услубининг дастлаб «Сароб» романнада намоён бўлған, кейинчалик кўпгина ҳикояларида ҳам, қиссаларида ҳам кўринган характерли хусусиятларидан бири шундаки, у ҳаётдаги бирор жиддий, улкан воқеани «холис» туриб, аслидай тасвирлайди-ю, бу воқеанинг сабабларини, ривожи ва инқизорини туғдирадиган омилларни «билинтирмай», иккинчи планда սув ости оқими дай кўзга чалинмайдиган қилиб қўяди. Романда ижобий қаҳрамонлар марказий сюжет линияларида қатнашмайдилар, салбий қаҳрамонлар билан бевосита тўқнашувга киришмайдилар, лекин шунга қарамай, улар ўз тақдирларига, ўз қиёфаларига, ўз характерларига эга. Уларсиз тасвирланаётган тарихий даврнинг етакчи тенденцияларини ҳам, романнинг асосий гоявий йўналишини ҳам тўғри белгилаб бўлмайди.

Шундай қаҳрамонлардан бири — Эҳсон.

Эҳсон — 20-йилларда энди шаклланиб келаётган янги ўзбек зиёлиларининг вакили. Бу зиёлиларнинг кўпчилиги бевосита ҳалқ ичидан чиққан ва шунинг учун ҳалқ ҳаётини ҳам, дардларини ҳам яхши билади. Бу зиёлилар бутун вужуди билан Октябрь гояларига содиқ, уларнинг энг муқаддас орзузи ҳалққа хизмат қи-

лиш ва шу йўл билан ҳалқ ҳаётини яхшилашга ҳисса қўшиш. Синфий онги юксак, бу кишилар ғоявий душманлар ва миллатчиларнинг кирдикорларини кескин фош қилишади. Улар — том маънодаги интернационалистлар. Шу сифатларнинг ҳаммаси Эҳсон характеристида яхши ифодаланган. Эҳсон Сайдийнинг энг яқин дўстти, жонажон ўртоғи. Адиб бу дўстлик сабабларини кўрсатган. Уларнинг оталари ўртоқ бўлишган, Эҳсоннинг отаси кўп ҳолларда Сайдийнинг отасига ёрдамлашган, унинг устахонасида дам босиб, босқон уриб кўмаклашган. Эҳсон Сайдий билан бирга бўйнига жилд осиб мактабга борган. Бироқ мактабдаёқ Сайдий билан Эҳсоннинг ҳаёт йўли айри тушади — Эҳсоннинг отаси қизил аскарларга қўшилиб босмачиларга қарши курашади ва бу курашда ҳалок бўлади. Мактабга уя қурган аксилиниқилобчилар Эҳсонни мактабдан ҳайдашади.

Эҳсон болалигиданоқ тақдир зарбаларига қарши курашда чиниқиб ўсади. Шунинг учун унинг ҳаётга қарашларида баландпарвозлик йўқ — у ҳаётдан нима исташини, мақсад йўлида қандай ҳаракат қилишини яхши билади ва йўлда изчил ҳаракат қиласди. Унинг қарашлари қанчалик теранлиги ва тўғрилигини, синфий туйғуси ғоят ўткир эканини Москвадан Сайдийга юборган мактубидан ҳам аниқ қўриш мумкин. Эҳсон Москвага қандай келгани, ўқишига қандай жойлашгани ҳақида дўстига ҳисоб бергандан кейин, Ўзбекистондан ўқишига келган, бироқ ўқиши қолиб кетиб, майшат билан шуғулланувчи бойвачаларни нафрат билан тилга олади: «Ўзбекистондан келган ўқувчилар орасида бир тўда бетамизларни учратдим... Бир кеча шулар билан бўлдим. Бири ўзининг Берлинда қилган майшатларини, бири фабрикант қизи қандай унга ошиқ бўлиб, отасидан яширинча автомобилда келгацларини сўзлаб, бутун икки соат вақтни олди. Бошқалари — ҳар қайсиси ўзининг хотини билан қандай муомала қилишини, қандай базмларда нима ишлар қилганини, қандай қилганда киши кўп ичса ҳам маст бўлмаслигини сўзлашди». Эҳсон улар эски муллабаччаларга ўхшашини нафрат билан ёзади ва мактубида давом этиб: «Москвада шарқ ҳалқларига бўлган шундай кенг имкониятлардан шунаقا кишиларнинг фойдаланишига ачинаман» — деб таассуф билдиради. Эҳсон, Москвадан ўқишини битириб, врач бўлиб қайтиб келганида унинг сиёсий онги жуда ўсганини, синфий туйғуси ўткирлашганини, дўст билан душманини

яхши фарқ қилишини кўрамиз. Бунга амин бўлиш учун унинг Саидий билан Салимхон тўғрисида, у тарғиб қиласиган ирқий назария ҳақида қилган баҳсидан бир парчани эслаш кифоя. Эҳсон миллатчиларнинг «Россия моли чўнтакларига зарар етказгани ҳамон» турк миллити, унинг манфаатлари ҳақида сафсата сота бошлаганини қоралаб, Саидийга объектив ҳақиқатни айтади: «Шундай, Саидий, бизга ҳар жиҳатдан зулм қилган русни, дўкондорни Октябрь йўқотди. Ҳозирги рус биздай мазлум бўлган русдир».

Эҳсон романда Саидий учун, уни тўғри йўлга солиш учун, ундаги худбинлик ва маҳдудликка барҳам бериш учун кураш олиб боради. Тўғри, бу кураш романнинг бошидан-охиригача изчил давом этмайди, бироқ шундай бўлса-да, Эҳсон дўстининг тақдирига бефарқ эмаслиги бизга яққол сезилади. У бир гал Москвадан таътилга келганда, Саидийдаги салбий ўзгаришларни кўриб, қаттиқ ачинади ва дўсти, район комсомол комитетининг секретари Шарифга Саидий билан яқиндан жиддий шуғулланишни тайинлади. Кейин ўзи ўқиши битириб келгач, яна бир-икки марта Саидийни ботқоқдан тортиб олишга уринади, ҳар хил фалсафий масалаларда, адабий ижоднинг характеристири ва мақсадлари тўғрисида кескин баҳслар қиласди. Масалан, унинг янги адабиёт ҳақидаги қуйидаги фикрлари эътиборга лойиқ:

«Бу асарларни зўр қилган салбий фактлар деб ўйлайсизларми? Менимча, классиклар яшаган даврда турмушнинг ўзи салбий фактларга тўла бўлган. Улар шу фактларга санъаткорлик қўли билан тартиб берганлар. Наҳот ижобий фактларга тўла бўлган бизнинг кунларда ижодий фактларга санъаткорлик қўли билан тартиб берилса, ўшандай зўр асарлар вужудга келмаса!»

Саидий Эҳсоннинг бу гапларига тузукроқ жавоб топмайди. Умуман, Эҳсон Саидийни қайта тарбиялай олмасди — у анча кечиккан, ўртадаги чоҳ ўтиб бўлмайдиган даражага етган эди. Эҳсон тили билан янги ҳаёт гапиради — миллатчилик заҳарини бутун вужудига сингдириб улгурган Саидий эса унинг ўткир мантиқли, ҳаққоний гапларига жавоб топиб беролмасди, шунинг учун Эҳсонни ёмон кўришидац, имкони борича ундан нари қочишдан ўзга иложи қолмаганди.

«Сароб»да Шариф, Шафрин, Теша, Барат, Кенжа каби яна бир қатор янги, революцион зиёлилар образлари

ҳам бор. Тўғри, уларнинг кўпчилиги эпизодик образлар — роман воқеалари ривожида ҳал қилувчи роль ўйнамайдилар. Аммо шундоқ бўлса-да, уларнинг айримлари романдаги ётакчи гоявий проблемаларни тўлароқ очишга хизмат қиласди. Масалан, шоир Кенжада образи шундай. Кенжа Саидийга бевосита қарама-қарши туради. Тўғри, улар ҳам ўзаро бевосита тўқнашувга киришмайди, бир-бираига қарши кураш олиб бормайди. Лекин шундоқ бўлса-да, уларнинг яаш тарзи ўртасида, ҳаёттий принципларида қескин зиддият бор. Абдулла Қаҳҳор Саидий — Кенжа конфликтни орқали санъат, унинг моҳияти ва тақдири, санъаткорнинг жамият ҳаётидаги ўрни масаласини кўяди. Аббосхон, Муродхўжа домлалар Кенжа «дедқон шоири», «тегирмончи шоир» деб таҳқирлашади. Кенжа эса уларга қарши санъатнинг ижтимоийлиги, замонга, ҳалққа хизмат қилиши ҳақидаги фикрларини олға суради. Ёзувчи Саидий мисолида санъаткор юксак эканига, Кенжа мисолида эса санъатнинг ҳалқ ҳаёти билан мустаҳкам алоқаси унинг ривожининг зарур шарти эканига ишонтиради. Кенжа обраziда янги революцион воқеликнинг санъат ва ҳадабиёт соҳасидаги янги тенденциялари ўз ифодасини топган.

Янги ҳаётнинг ҳар қандай тўсиқларини маҳв этишга қурби етадиган қудратли одимлари ҳақида романдағи яна бир эпизодик образ ёрдамида тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Бу — Мавлонқулова образидир. Дастраб у эри Мавлонқулов айбисиз — гумонсиз қамалган кезларда саводсиз, ҳеч нарсани билмайдиган, қўлидан ҳеч иш келмайдиган, оламга муносабатини фақат кўз ёши билан изҳор этадиган муштипар аёл сифатида гавдаланади. Виждонсиз терговчилар Эшматов ва Мирза Мұхиддин ўзларининг сувдан қуруқ чиқишлиарига, жиностлари фош бўлмаслигига мутлақо ишонган ҳолда бу аёлнинг ҳомийсизлигидан фойдаланиб, номусига тажовуз қилишади. Бир қарашда бу ифлослар ҳақиқатан ҳам бежазо қоладигандай кўринади. Аммо улар адашганди — замон ўзгариб, Мавлонқулоловалар елкасига офтоб теккан замон бошланган эди. Совет ҳокимияти Мавлонқуловани хор-зор қилиб қўймайди, уни ишга жойлади, ўқитади, кўзини очади. Мавлонқулова ҳаётдан ўз ўрнини, ўз қадрини топади, дўсти ким, душмани кимлигини ажратиб, ҳақиқат учун, адолат учун кураш бошлайди. Тўғри, унинг тақдири ҳам фожиали, бироқ унинг фожиаси билан Муни́сон фожиаси ўртасида осмон

билан ерча фарқ бор — Мунисхон худбинлик маслак-сизлик қурбони. Мавлонқурова эса ҳақиқат ва адолат йўлидаги олижаноб кураш қурбони. Мавлонқулованинг тақдири, инсон сифатида улғайиши миллатчиларнинг хотин-қизлар озодлиги йўлидаги қаршиликлари нақадар ўринсиз ва заарали бўлганини кўрсатади.

«Сароб» романидаги яна иккита ижобий ҳаҳрамон образига тўхташ лозим — улар эпизодик образлар бўлса-да, 20-йиллардаги ўзбек қишлоғида содир бўлган улкан ижтимоий-сиёсий ўзгаришларни кўрсатишда жуда катта аҳамиятга эга. Буларнинг бири — Йўлчивой, Сайдийлар бригадаси ер-сув ислоҳотини ўтказгани ёрдамлашиш учун қишлоққа борганда, дастлаб ана шу йигитга дуч келишади. Кейинчалик у Сайдийга очиқ, хушчақчақ, муғомбирликни билмайдиган, барвасталигига қарамай анча абжир, гапга ҳам уста бўлиб кўринади. Ҳақиқатан ҳам, жулдўр кийимли Йўлчивойда ўзбек дехқонига хос соддалиқ, самимият бор, айни чоқда, унинг бир оз дағалроқ гапларида, образли ифодаларидага конкрет фикрлашга ўрганган ақли яққол сезилиб туради. Йўлчивой — ерсиз бир батрак, қашшоқлик жонига теккан, кучи кўп, бироқ ери йўқ. Унинг ер ҳақидағи ҳаққоний талабларига бир мўйсафиҳ ҳамқишлоғи пичинг отади. Йўлчивой унга ўхшатиб жавоб беради: «...пешонамга чоракорлик қиласан деб битган бўлса, уни ўчириб, йигирма танобгина ер битса ҳам бўлади». Йўлчивой Охунбобеевни «мияси бутун одам экан» деб ҳисоблайди, чўнки унинг «иш бошига камбағал ўтирсин» деган гапи Йўлчивойга жуда маъқўл. Бировларнинг ерига кўз тикиш инсофдан эмаслигини, шариатга тўғри келмаслигини рўйач қилиб, Ниёзмат ҳожи Йўлчивойга: «Эй, хайф сенга... қурумсоқ... худомиз бир, пайғамбаримиз бир» деб дашном берса, Йўлчивой ўзини йўқотиб қўймайди: «Ер-сув, мол-мулкимиз ҳам бир бўлсин-да, ахир», — деб жавоб беради. Уша саҳифаларда Сайдининг Йўлчивой билан қилган қисқа бир суҳбати ҳам берилган. Сайдий «ерни олдингиз, пешонангиздан чоракорликни ўчирдингиз, борди-ю, замон тескари бўлиб кетса нима бўлади?» деб уни синамоққа савол беради. Йўлчивой шундай жавоб берадики, бу жавобининг тेरанлигига қойил қолмасдан илож йўқ:

«Ҳукуматимиз бойни ёмон кўради. Ҳар ким ўзи ишласин дер экан. Бойни ёмон кўрадиган ҳукумат билан алваттаинки бойни яхши кўрадиган пошишо уришади.

Николай ҳам бойни яхши кўрар экан. Энди алваттайнинг, ҳукуматимиз «қани, Йўлчивой» деса, «лаббай» деб милтиқ кўтариб чиқамиз-да!»

Шу воқеалар орқали Абдулла Қаҳҳор совет ҳукуматининг ер-сув соҳасидаги ислоҳоти меҳнаткаш халқ оммасининг туб манфаатларига хизмат қилган революцион тадбир бўлганини кўрсатади. Айни чоқда, адаб халқ оммасининг совет ҳукуматига ишонч ва муҳаббати зўр бўлганини, уни ўз ҳукумати деб билганини, бу ҳукуматни, унинг сиёсатини охирги томчи қони қолгунча ҳимоя қилишга тайёр эканини ҳам теран очиб беради. Мана шундай революцион кучлар қаршисида бир ҳовуч миллатчиларнинг чиранишлари, иғвогарликлари, арзимаслиги, самарасизлиги, тарихан ҳалокатга маҳкум экани ўз-ўзидан аён бўлади.

Совет ҳокимияти ва меҳнаткаш халқ оммасининг манфаатлари уйғун экани ҳақидаги тоя Саримсоқ образида ҳам, унинг тақдиди орқали ҳам яхши очилган, Абдулла Қаҳҳор Саримсоқнинг таржимаи ҳолини ҳам беради — бу, айниқса, Ниёзмат ҳожи каби қишлоқ бойларининг зўравонлигини, ўзбошимчалигини, ҳар қандай инсоний туйғудан маҳрум бир кимса эканини кўрсатиш учун зарур бўлган. Саримсоқ етти ёшида аввал онасидан, кейин отасидан ажраб етим қолади. Ниёзмат ҳожи унга раҳми келгандай етимчани сақлаб олади-да, орадан кўп ўтмай уни таҳқирлай бошлайди: «Ҳожи кечқурунлари овқатдан кейин ёнбошлаб, чой ичиб, ётиб, Саримсоқни чақиради, отаси қайтиб келса нима қилишларини сўрайди-да, бирданайга: «Э ана, отанг келди», — деб эшикни кўрсатади. Бола иргиб туриб, эшикка қарайди-да, ёлғон эканини билиб бўшашади, яна ўтиради. Унинг шу дамдаги ҳаяжони Ҳожига ёқар эди». Шундоқ ҳам ота-она илинжида эзилиб юрган етим гўдакни бу даражада руҳий азоблаш учун, кейин унинг изтиробли ҳаяжонидан завқланиш учун одам чинакамига ваҳший бўлиши керак. Ниёзмат ҳожининг хўрлашлари бу билан тугамайди — унинг уч яшар арзандаси овқатлангунча Саримсоқ икки қовоғини ағдариб: «Олабўжи» бўлиб туриши керак эди. У йиқилиб ўлгандан кейин «олабўжи» катталарнинг эрмаги бўлиб қолди. Шу тарзда Ниёзмат ҳожининг уйида, унинг тарбиясида Саримсоқ қул бўлиб етишади: «Саримсоқ йигирма ёшга етганда савдои бир йигит бўлди. Ҳожи нима берса кияди. У емайдиган овқат йўқ. Ишқилиб, чай-

наганда салмоқ бўлиб, ютиш мумкин бўлса бўлди. Тўйганини бўлмайди, аммо емасдан бир ҳафта юрса ҳам овқат талаб қилмайди. Нимани буюрилса, шуни қиласди. Сигирнинг бўйнига тушган канани териб ташлашдан тортиб, ўзи якка замбилда гўнг ташишгача унинг иши. У овқат сингари ишни ҳам бир-биридан фарқ қилмайди. Бу Ҳожига кўп ёқар эди». Ана шу сифатлари билан Саримсоқ ёдда қоладиган образ. Зоро, Чингиз Айтматовнинг «Асрга татигулик кун» романида келтирилган ривоятдаги манқурт унга ўшамасмийин? Ниёзмат Ҳожи Саримсоқни болалигидан бошлаб шундай тарбиялайдики, бунинг оқибатида Саримсоқдаги шахс, инсон маҳв этилади, унда ўйлаётмайдиган, ҳар қандай бўйруқни мулоҳаза юритмай ижро этадиган мутеъ қул рўёбга чиқади. Саримсоқнинг баҳтига совет ҳокимияти уни Ниёзматҳожининг чангалидан тортиб олиб, ҳаётга қайтаради, қисқа муддат ичиди у ўзлигини қайта топади, ундан инсоний сифатлар уйғонади ва вояга етади, у колхоз ҳаракатининг ташкилотчиларидан бири даражасига кўтарилади.

Ёзувчи Саримсоқ тақдирни орқали ҳам янги тузумнинг чинакам гуманистик моҳиятини меҳнаткаш инсондаги ички имконийтларнинг рўёбга чиқиши учун ҳамма шароитни яратиб берадиган тузум эканини кўрсатади.

Шундай қилиб, Эҳсон, Мавлонқулова, Кенжа, Йўлчевой, Саримсоқ каби образларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, «Сароб» романида ижобий қаҳрамонлар заиф чиққан, улар мустақил характер даражасига кўтарилимаган, адаб ўз асарида 20-йиллардаги совет воқелигининг характерли жиҳатларини акс эттира олмаган деган даъво ҳақиқатдан узоқ. Аксинча, ёзувчи буларнинг ҳаммасига эришган, фақат буни ўзининг ғоявий-бадиий ниятидан келиб чиқиб, услубининг ўзига хос томонларига амал қилиб рўёбга чиқарган. Бунинг оқибатида биз «Сароб» романида 20-йиллардаги революцион воқелини, меҳнаткаш халқа баҳт-саодат ва мамнуният баҳш этиб, тобора кенгайиб бораётган янги ҳаёт тўлқинини, шу тўлқин туфайли хўрлик ва тубанлик, зўлмат ва нодонлик қаъридан чиқиб, қадди-қоматини ростлаётган, эркин ҳаволардан тўйиб-тўйиб нафас олаётган, ўзининг инсоний қадр-қимматини чуқур ҳис қила бошлаган одамларни кўрамиз. Улар қутбнинг бир томонини ташкил қиласди. Қутбнинг иккинчи томонида

эса саидийлар, мунисхонлар, салимхонлар, Муродхўжа домлалар... Улар нураб, ичдан чириб бораётган кучлар. Уларнинг фожиасини, муқаррар ҳалокатини тұғдирган нарса шуки — улар халқдан ажраган, ўзларини халқдан устун қўйган, ўз халқига қарши борган одамлар, улар тарих ғилдирагини ортга бурмоқчи бўлдилар, аммо бунга ожизлик қилиб, унинг остида қолдилар.

«Сароб» ҳақидаги мулоҳазаларимизга якун ясар эканмиз, бундан эллик йилча аввал роман мунозарасида айтилган бир гап эсга тушади. Шокир Сулаймон «Сароб»ни атрофлича таҳлил қилиб, уни юксак баҳолаб, «романинг чинакам баҳосини келажак беради» деган эди. Ҳақиқатан шундай бўлиб чиқди: фақат ўзбек мұнаққидлари ва ўзбек ёзувчиларигина эмас, кўп миллатли совет адабиётининг бир қатор атоқли намояндалари ҳам «Сароб» романини совет адабиётининг жиддий ютуғи сифатида баҳолашди. Фикримизнинг далили сифатида фақат бир мисол келтириш билан чекланамиз. Атоқли совет ёзувчиси Константин Симонов 1970 йилда бир мақоласида роман ҳақида шуларни ёзганди: «Абдулла Қаҳҳорнинг илк романи «Сароб»ни ўқиши менга ўттизинчи йиллардаёқ насиб бўлган эди. Роман, асосан, зиёлилар тақдирига багишланган асар эди. Бутун ҳаёт йўли ва ижодий фаолияти давомида Абдулла Қаҳҳорга хос бўлган хислатлар шу илк романдаёқ намоён бўлганди. Булас — ҳаётнинг энг ўткир муаммоларини кўтариб чиқишидаги жасорат ва Ленин йўлига қадам қўйган халқнинг ҳар қандай қийинчиликларни енгиги чиқишига далил ишонч, эскилиқ ҳар қанча кучли бўлмасин ва ҳақиқатан шундай бўлмасин, бари бир, янгилик унинг устидан ғалаба қозонишига комил ишончdir»¹.

«Сароб» романни 20-йиллардаги ўзбек воқелигини сиртдангина эмас, ичдан ҳам теран акс эттирган, том маънода юксак ғоявийлик билан суғорилган, психологик характеристикаларнинг мукаммаллиги билан, бадиий баркамоллиги билан ажralиб туради. Бу роман ўзбек адабиётida реалистик методнинг шаклланишида катта роль ўйнади. Уни Абдулла Қодирийнинг «Ўтган кунлар» романидан кейин ўзбек прозаси забт этган иккинчи чўққи деса бўлади.

¹ К. Симонов. Сегодня и давно. «Сов. писатель». М., 1974, стр. 161.

ШИЧИК ЖАНРНИНГ КАТТА ОЛАМИ

1

Республика конкурсида «Сароб» романига берилган мукофотга Совет Иттифоқи бўйлаб саёҳат ҳам кирап эди. Шундай қилиб, Абдулла Қаҳҳор 1935 йилда биринчи марта Марказий Россияга йўл олди. Саёҳати Ленинграддан бошланди. Ҳақиқатан ҳам, Ленинград ҳар қанча кутганидан ортиқ экан. Уқдай тўғри, кенг, озода кўчалар, анвойи гулларга кўмилган хиёбонлар, ҳар қандай ақлини лол қолдирадиган майдонлар...

Бу шаҳарнинг ҳар бир кўчаси — бир тарих. Абдулла Қаҳҳор, айниқса, Қишки саройни, Эрмитажни, Смольнийни қизиқиб томоша қиласди, буюк Ленин билан боғлиқ жойларни ихлөс билан зиёрат қилди. У Нева соҳиларида сайр этаркан, суюқ қўроғинидай чайқалиб оқувчи дарё шаҳарга бошқача бир жозиба бахш этишини кўрди. Петропавловск крепостида бўлганда чоризм истибоди туфайли унинг зах ва қоронги камераларида йиллаб азоб чеккан ўнлаб буюк одамлар сиймоси кўз ўнгидан ўтди. Қишки сарой рўпарасида лаингар ташлаб турган афсонавий «Аврора» крейсери абадул-абад унинг хотирасига муҳрланиб қолди.

Саёҳат давомида бир неча кун Москвани айланишиди. Табиийки, бу шаҳар ҳам ўзининг улуғворлиги, бағри кенглиги билан ўзбек адабини мафтун этди.

Сўнгра Москвадан Волга бўйлаб кемада сафарга чиқишиди. Йўл-йўлакай Горький, Қозон, Куйбишев, Сталинград каби шаҳарларни кўришиди. Ҳа, дунё кенг, бепоён экан. Дунё ранг-баранг ва гўзал экан. Инсон ўз умрини шу дунёни кўришга, ўрганишга, сирларини кашф этишга сарфласа арзир экан.

Абдулла Қаҳҳор бир ойлик саёҳатдан фикри ёришиб, ўзи улғайгандай бўлиб, бир жаҳон таассуротлар билан қайтди. Энди янгича яшаб, янгича ёзиш керак. Шу пайтгача ёзганларининг довруғи Тўйтепадан нарига ўтмаган бўлса ҳам, ўзига маҳлиё бўлиб юраверган экан. Ҳолбуки, ёзувчи бўлганингдан кейин асарларинг ўз юртингдан ташқарига ҳам чиқиши, бошқа халқларга ҳам етиб бориб, уларнинг кўнглини ром қилиши керак. Аммо бунга эришиш осон эмас — бунга эришмоқ учун ёзган асарларинг жуда юксак фазилатларга эга бўлмоғи щарт.

Абдулла Қаҳҳор сафардан катта бойлик орттириб қайтди — у Тошкент вокзалида Москва поездидан тушар экан, иккита ҳаммол унинг купесидан бири-биридан оғир олтита яшчик олиб тушди. Булар — китоб эди. Абдулла Қаҳҳорнинг ўзига сўз берайлик: «Москвадаги эски китоблар магазинини хўп айланаб, шу кунгача қайси бир ёзувчини татиб кўрган бўлсанм, тўла асарлар тўпламини сотиб олишга ҳаракат қилдим. Бунга қисман эришиб, Толстой, Чехов, Гоголь, Тургенев, Лермонтов, Достоевский, Писарев, Белинский, Горький, Ж. Лондонларнинг асарларидан иборат олти яшчик китоб билан қайтдим. Шундан кейин рус адабиёти дарёсига шўнғиб кетдим. Бу вақтларда мен ҳар бир ёзувчини чуқурроқ ўрганишга, унинг мартабасини улуғ, асарларини гўзал қилган сирлардан воқиф бўлишга киришдим. Шу мақсад билан ишни Чеховдан бошладим... Чеховдан кейин Толстой билан жиҳдий шуғулландим. Рус классикларини ҳазм қилганимдан кейин Фарб адабиёти билан шуғулландим»¹.

Ҳа, бу ёзувчиларнинг ҳар бири бир олам, бири-биридан теран, бири биридан доно! Үларнинг асарлари эски қазига ўхшайди — чайнаганинг сари мазаси чиқади. Лекин шундоқ бўлса-да, бу ёзувчиларнинг биттаси Абдулла Қаҳҳорга жуда бошқача манзур бўлди. Унинг асарларини ўқир экан, уларнинг кўп томони ўзига яқин эканини ҳис қилди. Гёё бу ёзувчининг юраги Абдулла Қаҳҳорникига ҳамоҳанг уради. У — Чехов эди.

Буюк санъат асари ҳамиша бир нусхада мавжуд бўлади. Буюк рус мунаққиди В. Г. Белинский бир санъаткорнинг иккинчисига таъсирини қуёш нурларининг ерга таъсирига ўхшатган эди — қуёшнинг тафти билан ерга тушган уруғ кўкариб-униб чиққандек, адабий таъсир туфайли ёзувчининг онгига мудраб ётган ички имкониятлар уйғонади ва қанот ёзади. Абдулла Қаҳҳор ҳам адабий таъсирни талқин қилишда Белинскийга яқин турди. У ҳам адигба хос образли тафаккур ёрдамида Чеховнинг «муборак кўзойнаги» тўғрисида гапиради. Адид Чехов асарларини синчиклаб ўқиб чиққандан кейин галати ҳодиса юз беради: «Шунда аломат бир ҳодиса юз берди: шу билан муҳтарам устод менга муборак кўзойнакларини бердилару, «Мана буни тақиб ўз халқинг-нинг ўтмишига назар сол» — дедилар. Устоднинг мубо-

¹ Адабиётимиз автобиографияси, 194- бет.

оак кўзойнакларини тақиб халқимнинг ўтмишига қарашим. Бир томонда темир йўл гайкаларини бураб олган «Ёвуз ниятли киши» — Денис, иккинчи томонда — отқозовул юр деса юрган, тур деса турган, устидан ошириб ўқ узганда киприк қоқмаган «баттол ўғри» — Бабар! Булар замона дараҳтида етишган бир олманинг икки талласи эди. Шундай қилиб болалигимда зеҳнимга чўзиб қолган хотиралар уйғонди, юзага чиқди, ўша вақтдаги халқ ҳаётини кўз олдимга келди. Мана шунинг натижаси бўлиб, ўттизинчи йилларнинг ўрталарида зам-ғуссага тўла «Ўғри», «Томошабоғ», «Бемор», «Анор», «Миллатчилар» вужудга келди¹.

Устоднинг «муборак кўзойнаги ўзбек адибининг кўзини равшанроқ қилиб, зеҳнида чўкиб ётган хотираларни қайта тирилтириб қўя қолгани йўқ. Айни чоқда, асарни, айниқса, ҳикояни қандай ёзиш кераклигини, нима қисса «кафтдеккина» ҳикоя санъат даражасига кўтарилиб, умброқилик касб этиши мумкинлигини ҳам ўргатди. Абдулла Қаҳҳор услугуб бобида Чеховдан жуда кўп нарса ўрганганини эътироф этар экан, бунда услугубни фақат тил ҳодисаси сифатида қарамаслик керак. Абдулла Қаҳҳор айтиётган услугуб ҳаётга чуқурроқ назар солишдан бошлаб, унда нимани муҳим ва нимани номуҳим деб билишгача, эсда қоладиган ёрқин деталлар ёрдамида характер яратишдан бошлаб, тилни содда ва равон қилишгача ҳаммасини қамраб олади. Зотан, услугуб фақат шакл масаласи эмас, у шакл ва мазмун ўйғунлигидан туғиладиган ҳодисадир. Шунинг учун ҳам Абдулла Қаҳҳор услугубининг худди шу хусусиятига 1939 йилдаёқ эътиборини жалб қилган эди. У ёзади: «Ёвуз ниятли киши»ни минг хил қилиб ёзиш мумкин, лекин Денисни бундан равшан, бундан мукаммал тарзда гавдалантириш, бундан ўтадиган бирон услугуб топиб, китобхонга манзур қилиш мумкин эмас. Бу Чехов ижодиётига хос хусусият, Чехов яратган ва рус адабиёти тараққиёти тарихида янги саҳифа очган йўл. Мана шу билан Чехов бутун дунё адабиёти тарихига буюк ҳикоянавис бўлиб киради. У ўзининг шу яратган янги шакли билан рус, Европа ва Америка ёзувчиларига катта таъсир қилгандир.

Унинг чертма, жаранглаб турган «кафтдеккина» ҳикоялари ўзининг чиройлилиги, ҳаққонийлиги ва турмушни чуқур акс эттириши билан ўқувчини ўзига асир қила-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Олти томлик, 2- том, 8- бет.

ди. Бу ҳикояларнинг ҳар бири Чехов замонасидағай Русия ҳаётининг бир парчаси. Унинг ижодидан бутун Россияни кўриш мумкин. Унинг бутун ижоди ўтмиши қоралаб ёзилган айномадир¹.

Чехов дорилғунунининг ихлосманд шогирди бўлган Абдулла Қаҳҳор устозидан ҳам, бошқа рус классикларидан ҳам шу даражада кўп ва хўб ўргандики, натижада ўзи баркамолликнинг энг юксак поғоналарига кўтарилиди. Унинг бу даврда яратган асарлари, айниқса Зои́лларнинг иккинчи ярмida ижод қилган ҳикоялари том маънода дурдона асарлар бўлди. Улар ўзбек адабиёти хазинасини бойитиш билан чекланмай, Бутунитти-Фоқ китобхонининг мулкига айланди. Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи эса ўзбек адабиётида янги реалистик ҳикоя жанрининг асосчиси бўлиб қолди. Унинг ҳикояларини таҳсил қилган баъзи бир адабиётшунослар Абдулла Қаҳҳорни жаҳон адабиётидаги йирик новеллистлар қаторига қўйишиди².

Бироқ бу даражага етгунча адаб анча мураккаб ва машаққатли изланиш йўлини ўтди.

2

Абдулла Қаҳҳорнинг ўз таъбири билан айтганда, инсон характерига биринчи бор қўйл уриб яратган ҳикояси — «Бошсиз одам» эди. Кейинчалик адаб бу ҳикояни ўзининг олти томлик асарларига ҳам киритдикки, бу факт муаллифнинг «Бошсиз одам»га муносабати кўп йиллар давомида ижобий бўлиб қолганидан далолат беради. Дарҳақиқат, ҳикояда адаб ўз олдига қўйган мақсадга эришган — унда ўзининг бетакрор. характерига эга бўлган, эсда қоладиган индивидуал хусусиятлари билан ажралиб турадиган қаҳрамон образи яратилган. Бу — Фахриддин. Воқеа бизнинг давримизда — йигирманчи йилларнинг охирида бўлиб ўтади. Аниқроғи, ҳикояда айтарлик воқеа йўқ, лекин шунга қарамай, Фахриддин бизда муйянэм эмоционал муносабат уйғотган ҳолда эсимизда қолади. Фахриддин — бошсиз одам, аниқроғи, унинг боши бор, кўринишидан ҳеч қандай камчиликка эга эмас, лекин шунга қарамай, у — бошсиз, яъни миясиз. Фахриддин ёши анчага бориб қолган

¹ Абдулла Қаҳҳор. Олти томлик. 6- том, 239-240- бетлар.

² В. В. Смирнова. Современный портрет.

бўлса ҳам, мустақил фикрлай олмайди. У ҳаётдаги энг оддий ҳақиқатларни ҳам бир-бирига ҷақиб, таҳлил қилиш қобилиятидан, кўрган, кузатганларидан ҳулоса чиқариш қобилиятидан мутлақо маҳрум. Унинг ҳаётда ўрни йўқ, у ўзини шахс сифатида идрок ҳам этолмайди, бутун оламга, одамларга, улар ўртасидаги муносабатларга отасининг кўзи билан қарайди, ҳамма нарсани отасининг қаричи билан ўлчаб, отасининг диди билан баҳолайди. Унинг ношудлиги, иотавонлиги, шаклигини одамга ўхшашлиги, айниқса, туғруқхонада ётган Мехрини кўргани боргани тасвирланган эпизодда ёрқин очилган.

Бу ҳикояда ёзувчи халқ ижодига хос приёмлардан ҳам, рус классик адабиёти тажрибасидан ҳам самарали фойдалангани кўриниб турибди.

«Бошсиз одам» ҳикоясининг яна бир жиҳати бор — бу жиҳат Абдулла Қаҳҳор услубининг ўзига хос томонларидан бирини намоён қиласди. «Бошсиз одам» — реал ҳаётий фактлар асосида, ёзувчи ўзи ҳаётда кўрган, кузатган ҳодисалар заминида яратилган. Фахриддин ҳаётда ўз прототипига эга. Бу — Абдулла Қаҳҳорнинг амакивачасиFaффор. Унинг отаси, Абдулла Қаҳҳорнинг амакиси эса ҳикояга ўзининг ҳаётдаги номи билан — уста Абдураҳмон бўлиб кирган. Адаб кейинчалик «Ўтмишдан эртаклар»да амакисини ҳам, Faффорни ҳам анча кенг тасвирлаган, уларга муносабати совуқ бўлганини ҳикоя қиласган. Табиийки, адаб ҳикояга ҳаётдаги воқеаларни қайта ишлаган ҳолда, саралаб киритган, шу туфайли ҳам феодал психологиясининг аксилисоний моҳиятини дуруст очиб берган.

Абдулла Қаҳҳор «Бошсиз одам»дан кейин ҳам ҳикоялар ёзишда давом этади. Табиийки, кейинти ҳикояларида ҳам социалистик воқеликдаги ҳодисаларни акс эттиришга ҳаракат қиласди, бу ҳикояларнинг марказига ўзига хос характерга эга бўлган қаҳрамонларни қўйишга интилади. Бироқ ҳар хил сабабларга кўра ҳаммавақт ҳам бунга муваффақ бўлавермайди. Унинг биринчи ҳикоялар тўплами 1933 йилда «Олам яшаради» деган ном билан нашр қилинган.

Бу тўплам ҳақида адабиётшуносликда умумий тарзда мушоҳада юритиб, уни салбий баҳолаб ўтиб кетавериш одат тусини олган. Ҳақиқатан ҳам, бу тўпламга кирган ҳикояларнинг баъзилари чинакам бадиийликдан бутунлай маҳрум. Улар «ҳикоя» деган номга мұносиб

эмас. Бу қаторга биринчи навбатда «Олам яшаради», «Афлотун мұҳаббати», «Икки қонун» каби ҳикояларни киритиш мүмкін. «Яна ой қачон куяди», «Рақиб», «Рӯдапо», «Гумроҳ», «Тангрининг кулгиси», «Қотилнинг туғилиши» каби ҳикоялар жуда аниқ ифодаланган изла-ниш мұҳри бор — ёш адіб қийналиб, адашиб бўлса-да, ўз мавзуини, ўз материалини излайди. У ҳётнинг ҳамма соҳаларида янги кучлар бошг кўтараётганини, улар ўзлари билан жуда кўп янгиликлар келтираётганини кўради; «Рақиб» ҳикоясини олайлик. Ёш адіб унда 30-йилларнинг бошларидаги ҳаётимиз учун мұхим қимматга эга зиддиятини тасвирлайди. Бу зиддиятда ҳаётдаги реал қарама-қаршиликлар ўз ифодасини топган. Ҳикоя қаҳрамони — ҳар куни «уйнинг дарчаси олдида ўтириб, кавуш ёки бошқа бирон оёқ кийими ямайдиган» етмишдан ошган чол. У аслида ямоқчи эмас, ямоқчилик — шунчаки, одамларнинг кўзигагина... Чол табиблик билан шуғулланади. Табиблик бобида ютуқлари айтарлик бўлмаса-да, элу-юрт орасида «Луқмони Ҳаким» деб ном чиқарган. Ҳикоянинг негизини ташкил қилувчи зиддият қуидагича: чолнинг Мардонқул деган ўғли бор. У Москвада ўқиб; врачлик дипломи билан қайтиб келади. Бу эса «Луқмони Ҳаким»га ёқмайди. Ота ҳар қадамда ўғлини камситишга, таҳқирлашга уринади. Охирида ота ва ўғил юз кўрмас бўлиб ажралишади. Албатта, ота ва ўғил ўртасидаги бундай конфликт ҳаётий заминга эга. Уша пайтларда совет адабиётида революцион кураш жараённада бир-бирига зид мэрраларга тушиб қолган яқин қариндош-уруглар ўртасидаги конфликтлар кўп қаламга олинган, бу зиддият ҳатто «Любовь Яровая» каби классик асарлар яратишга ҳам имкон берган. Шунинг учун ёш адіб ота ва ўғил ўртасидаги кескин тўқнашувни қаламга олганига шубҳаланмаслик керак. Фақат шуни айтиш керакки, адіб бу тўқнашувни психологик жиҳатдан етарли далиллай олмаган. Биз чолнинг ҳам, Мардонқулнинг ҳам муайян фояни ифодаловчи схема сифатидагина кўрамиз, улар бизнинг кўз ўнгимизда жонли инсон сифатида намоён бўлмайди. Иккинчидан, «Рақиб» ҳикоясида ёш адіб тажрибасизлиги туфайли ортиқча батафсилликка йўл қўяди, пейзажларни кенг тасвирлайди, образлар ҳолатини ихчам очиш ўрнига баёнчиликка берилади. Буларнинг бари ҳикоядаги динамизмни йўққа чиқаради, ҳаракатни сусайтиради ва асарни зери-карли қиласи. «Рақиб» ҳикоясида тўғри топилган ҳаётий

конфликт адибнинг тажрибасизлиги туфайли бадиий жиҳатдан очилмай қолган.

«Тангрининг кулгиси» ҳам 30-йилларнинг бошида ёш адибнинг изланишлари қандай характерда кечаетга-ни ҳақида муайян тасаввур беради. Абдулла Қаҳҳор бу ҳикояда диннинг реакцион мөҳиятини кўрсатишни маҳсад қилиб олган. Адид бу муҳим ғояни бевосита шиорлар орқали яланғоч тарзда ифодалаш мумкин эмаслиги-ни яхши тушунади, шунинг учун у ўз қаҳрамонини фавқулодда вазиятга солади-да, тангри билан бевосита тўқнашгандай қилиб кўрсатади. Шуниси муҳимки, адид ҳикояда ҳаётий деталлардан кенг фойдаланади, ҳатто биографик фактларни ҳам ҳикоя тўқимасига сингдирис юборади. Масалан: ҳикоя қаҳрамони бувайдалик Мирзаҳмад деган одам. У — косиб, қошиқчи уста. Адибнинг қошиқчилик касби ҳақида айтганлари у бу касбнинг паст-баланд томонларидан яхши хабардор эканидан да-лолат беради: «Қошиқчилик ўзи бўлмағур касб, ош бўлса уни кўтариб ҳам исча бўладир, аммо ош бўлмаса, қошиқни еб бўлмайди. Мирзаҳмад қошиқчи бозорга қошиқ олиб чиқса, одамлар сўкар эди. Чакана савдо йўқ, вофурушлар улгуржи олишади-ю, аммо тупроқ баҳоси...» Шундан кейин вофурушларнинг зулми ҳақида, Мирзаҳмаднинг турмуш мушкулотларини енгиллаштириш учун жонини жабборга бериб уринишлари ҳақида гап кетади. Ниҳоят, Мирзаҳмаднинг рўза кунлари силласи қуриб, ишга ярамай қолгани, тирикчиликни ўтказиш учун рўзасини бузиншга мажбур бўлгани ва қўлга тушиб, ўлгудай калтаклангани кўрсатилади.

Булатнинг бари ҳаётий, ғоят ишонарли. Бунинг устига характерлар Абдулла Қаҳҳорнинг энг яхши ҳикояларидаги каби жонли деталларда, аниқ образларда очилган. Автор қўллаган ўхшатишлар қаҳрамон характерини конкретлаштириш билан бирга, унинг руҳий ҳолатини очишга ҳам хизмат қиласди. Масалан, қошиқ ясаш учун Мирзаҳмаднинг бир туп ёнгоқ олгани, уни кесишига мардикор солишга кучи етмай, ўзи кесгани шундай тасвирланади: «У... эрталаб аррани бир парча шолчага ўраб, қўлтиғига қисади, болтани елкага ташлайди-да, ёнгоқ кесгани кетади, шу кетганича кечқурун совуқда қолган пашшадай ўрмалаб келади». Бунга ўхшаган тасвир адибнинг маҳорати балоғат босқичига қадам қўя бошлаганидан далолат беради. Аммо, афсуски, бу руҳ ҳикоянинг охиригача сақланмайди. Ҳикоянинг иккинчи

ярмидан ҳаётийлик ўрнини китобийлик эгаллайди. До-
вонда эшагидан айрилиб пиёда қолган Мирзааҳмад мон-
гақалдироқ қалдираб, чақмоқ чақиб, бўрон қутираётган
бир шароитда бўрилар галасига дуч келади ва ўзидан
умидини узиб қўйган қошиқчи худога исёнини шундай
ифодалайди: «Э худо, мен сендан қайтдим!.. Жанна-
тингни саҳарда кекириб рўза тутгандарга бер! Мен
қайтдим... Қирқ йил аҳмоқ бўлган эканман... Гўдаклар
қолди.. Гўдаклар йиглаб қолди! Гўдаклар увол бўлди».
Бу сўзлар кўтаринки руҳда айтилган бўлса-да, ки-
тобхонни ишонтирмайди — китобийлик ёш адигба панд
берган.

«Оlam яшаради», ва «Тангрининг кулгиси» тўплами-
га кирган ҳикоялар ҳар қанча заиф бўлмасин, уларнинг
энг яхшиларида шундай хусусиятлар мавжудки, улар
ёш адаб ижодида яқин келажакда жиiddий кўтарилиш
юз беришидан далолат берарди. Ҳақиқатан, 30-йиллар-
нинг ўрталарида шундай кўтарилиш содир бўлди. Бу-
нинг дастлабкӣ белгилари «Мастон» ва «Кўр кўзниңг
очилиши» деган ҳикояларда намоён бўлди. Ҳар иккала
ҳикояда ҳам ёш адабининг аввалги асарларида кўринма-
тан янги бир хусусият бор — ёзувчи янги социалистик
воқелик фактлари ҳақида қалам тебратар экан, уни, би-
ринчи навбатда, шу ҳаёт учун курашган қаҳрамонона
характерлар қизиқтиради.

«Мастон» ҳикояси «ичкари»нинг асрий кишланларини
парчалаб ташлаб, ўзининг инсонлиги учун ифтихорга тў-
либ-тошиб, янги ҳаётга интилган ўзбек аёлининг харак-
терини очиш асосига қурилган. Ҳикоя қаҳрамони Мас-
тон образида ёзувчи ўз ижодида биринчи марта ўлароқ
актив курашчи: фаол инсон характерига қўл урган —
фақат бунда у адабиётда кўпчилик юрган йўлдан бор-
май, ўз сўқмоғини топиб олишга интилган. Гап шунда-
ки, кўп асарларда бундай қаҳрамон характери эски дунё
кучлари билан бевосита тўқнашувда кўрсатилади, улар
очиқ майдонда бетма-бет курашиб, муросасиз жанг қи-
либ, ўз тақдирларини белгилайдилар. «Мастон» ҳикоя-
шаҳарга ўқишига боради. Ў дугонаси Турғунойни ҳам
бирга кетишига кўндиради. Турғуной отаси ўлиб, кўчада
қолмаслик учун ноиложлиқдан эрга тегишига мажбур
бўлиб кўринади. Утмишда Турғунойлар бундай вазият-
га кўниши, умрининг охиригача «пешонам шу экан» деб

тэнгсизлик, эркисизлик ичида ўтиб кетиши мүқаррар эди. Жуда нари борғанда эллик яшар дўишифуруш Абдураззоққа тушган аммасининг қизига ўхшаб, «пес бўлсан, қўйиб юборади» деб овқатига калтакесак солиб ейиши мумкин эди. Ҳозир эса қушдай эркин қанот ёзиши, катта ҳаёт бағрига чиқиши, парвоз қилишига йўл очиқ. Бу ҳаётнинг лаззатини тотган Мастон уни кеда-жакка чорлайди. Ёзувчи Турғунойнинг ҳам, Мастоннинг ҳам индивидуал белгиларини берган, характерини ёр-қин чизган. Үлар туни билан қўрқинчли дашт ваҳимаси-ни енгиб ўтишади. Турғуной янги ҳаётга илк қадамни қўяётгани учун қийинчилеклар уни чўчитади, йўлдан қайтишга ундейди. Мастон эса катта мақсад йўлида ас-тойдил ҳаракат қиласди. Унинг иродаси, қатъияти ўқув-чини мафтун этади. Ёзувчи бутун эҳтироси билан кучли, шиҷоатли Мастонни қўллаб-қувватлайди, китобхон қал-бida ҳам унга нисбатан хайриҳоҳлик туйғуларини уйғо-тади. Мастон ўзини муштипар аёл эмас, эркин инсон деб билади. «Биз ёруғ дунёни кўриш учун туғилган-миз, — дейди Мастон.— Биз товуқ эмасмизки, қандай тухум бостиrsa шуни очиб чиқарсак». Унинг бу сўзла-рида ўз қадри-қимматини чуқур тушунганди инсон ғуру-ри ифодаланган.

«Қўр кўзининг очилиши» ҳикояси ҳам қаҳрамонона характерни бадиий тадқиқ қилувчи ҳикоя. Унинг мар-казида революция туфайли уйғонган, ўзининг синфий манфаатларини чуқур англаб етган, бу йўлда босмачи-ларга қарши сўнгги нафаси қолгунча курашган Аҳмад полвон образи туради. Аввало шуни айтиш керакки, бу ҳикояда ҳам Абдулла Қаҳҳор услубининг бизга таниш қирраси намоён бўлган, яъни у ҳикояга ҳаётда содир бўл-ган воқеани асос қилиб олган. Адиб болалигига ўз кўзи билан кўрган воқеа унга турткি берган. «Бу воқеа босма-чилик даврида, ўн тўққизинчى йилларда Оққўргон қишло-рида содир бўлган эди. У пайтда биз Бувайдидан ўша қишлоққа кўчиб келган эдик. Воқеа қўрбоши қўнган уй-нинг ҳовлисида бўлиб ўтади. Унинг оти эсимда йўқ, унинг Маҳмуд деган ўғли билан катта масжиддаги мактабда бирга ўқир эдик. Уларнинг ҳовлиси мактаб билан уйи-миз ўртасида, шундоққина йўл бўйида эди».¹ Шуниси қизиқки, ёзувчи бу воқеани «Сароб» романидаги ҳам эслайди. Шунингдек, «Ўтмишдан эртаклар» қисса-

¹ Абдулла Қаҳҳор. Олти томлик. 6- том, ... бет.

сининг охирида ҳам бу воқеа яңа бир бор тилга олинган. Бироқ на романда, на қиссада у мустақил бадиий лавҳа даражасига кўтарилган эмас. Шундай қилиб, «Кўр кўзнинг очилиши» — реал ҳаётий заминга эга, бироқ шўнга қарамай, ҳикояда бадиий тўқимага жуда кенг ўрин берилган. Бу тўқима, аниқроқ айтганда, ёзувчи бадиий тафаккурининг қудрати қаҳрамон характерини психологик далиллашда яққол кўринади. «Кўр кўзнинг очилиши» худди шу жиҳати билан 30-йилларда ўзбек прозасида кўплаб пайдо бўлған ва босмачиларга қарши кураш қаҳрамонларига бағишлиланган ҳикоялардан фарқ қиласи. Уларда кўпинча қаҳрамоннинг ҳатти-ҳаракати ётарли далилланмаган ҳолда тасвирланади.

Шуниси қизиқки, муаллиф ҳикоя қаҳрамони — Аҳмад полвоннинг қандай одам экани, ёши, одатлари, ташқи қиёфаси ҳақида ҳеч нарса демайди. Биз унинг биографияси билан ҳам танишмаймиз — фақат бир ўринда Аҳмад полвон ўзининг камбағаллар тоифасидан эканини таъкидлайди. Шунингдек, унинг ўлим олдидағи нутқидан биз Аҳмад полвоннинг босмачиларни ҳам, уларнинг пинжига кириб жон сақлаётган бойларни ҳам бутун вужуди билан ёмон кўришини билиб оламиз. Аҳмад полвон китобхон кўз ўнгидаги бетакрор характерига эга бўлган тугал адабий тип сифатида намоён бўлади.

Аҳмад полвон қўрбошининг яқин одами Исоқ афандини чопиб ташлаган. Шуниси муҳимки, Исоқ афанди балки «жароҳатидан қон кета-кета ўзи ҳам ўларди». Бироқ Аҳмад полвон буни кутиб ўтиrolмайди. Хуллас, унинг гуноҳи катта, шу қадар каттаки, бунинг учун у, албатта, ўлдирилиши керак. Ҳудди шу жараёнда унинг характери очилади. У ўлимдан кўрқмайди, аксинча, ўлимидан ҳам халқ иши учун фойда чиқаришга ҳаракат қиласи. Абдулла Қаҳҳор ҳикояда Аҳмад полвоннинг қўрбошининг кўр кўзини очиш баҳонасида уни ўлдиришини шундай тасвирлаганки, бу ғайритабии ҳодиса китобхонни тўла ишонтиради. Аҳмад полвоннинг фидокорлиги, ҳақиқат йўлида мардларча жондан кечиши босмачилар орасига ғулу солади: «Тебраниб ётган шам зўр мўъжизадай ҳамманинг дикқатини жалб қилган эди. Полвон қаттиқ товуш билан «шам!» — деди ва шу билан бирга нари-бери бориб келиб турган тош учланган қирраси билан бекнинг бошига тушиб, ярмигача ўйиб кириб кетди. Қўрбошининг ўнг ёғида ўтирган ўнбоши тўппон-

чадан уч марта ўқ узиб полвонни йиқитди. Унбошининг бошига қандайдир милтиқнинг қўндоғи зарб билан тушиб қовоқдай ёрди. Шундан сўнг ўзаро отишув бошланиб кетди». Хуллас, Аҳмад полвоннинг ўлими беҳуда бўлмади — унинг фидокорлиги, халқ ишига садоқати босмачилар орасида адашиб юрган ўнлаб йигитларнинг кўр кўзини очди.

«Кўр кўзининг очилиши» ўлкамизда гражданлар уруши воқеаларини тасвиrlаган энг яхши ҳикоялардан биридир. Бу ҳикоя «Мастон» билан биргаликда Абдулла Қаҳҳорнинг давр ижобий қаҳрамонлари образини яратиш бобидаги дастлабки самарали иши бўлган эди. Бундан кейин, яъни 30-йилларнинг иккинчи ярмида адаб ўтмиш ҳақидаги асарларидан ташқари, асосан, ҳажвий ҳикоялар яратган бўлса-да, ижобий қаҳрамонлар яратиш бобида ортирган тажрибаси кейинроқ юзага келувчи катта муваффақиятлар учун замин бўлди.

30-йилларнинг ўрталарида Абдулла Қаҳҳор биринкетин «Анор», «Ўғри», «Бемор», «Томошабоғ» каби ҳикояларини эълон қилди. Орадан бир-икки йил ўтгач, «Миллатчилар» деган ҳикояси босилиб чиқди. Уларнинг ҳаммаси ўтмиш мавзууда бўлиб, оддий одамларнинг аянчли тақдирни ҳақида ҳикоя қиласди. Буларда қаламта олинган баъзи мавзулар ёзувчининг илк ижодида айрим фельетонлар ёхуд кичик ҳикояларда ҳам ёритилган эди. Бироқ ўртада осмон билан ерча фарқ бор эди. Кейинги ҳикоялар ҳажман жуда кичкина — бор-йўғи икки-уч саҳифага жой бўлса-да, таъсир кучи жуда қудратли эди. Кафтдеккина ҳикояларни ўқиган китобхон кўз ўнгидаги мөхнаткаш халқ оммасининг босидан кечган ҳақсизликлар, хўрликлар, ҳақоратлар ўзининг бутун фожиона моҳияти билан намоён бўлар эди.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўтмиш ҳақидаги ҳикоялари ўтмиш манзараларини ғоят табиний ва чинакамига ҳаётий чизади. Китобхон бу ҳикоялардан одам ҳақида, ўтмиш тўғрисида олам-жаҳон тасаввур олади. Бу тасаввур унинг онгига таъсир кўрсатади, унинг ўтмиш ҳақидаги билимини кенгайтиради ва айни чоқда, унинг ҳисларига ҳам таъсир кўрсатади, қалбида тенгсизлик ваadolатсизликка, зулм ва жаҳолатга, эрксизлик ва нодонликка қарши оташин нафрат уйғотади. Бу ҳикояларни ўқиган одам ўтмишга нисбатан, улардаги қаҳрамонларга нисбатан лоқайд қололмайди. Абдулла Қаҳҳор «Анор», «Ўғри», «Бемор», «Томошабоғ» каби ҳикояларда ўтмиш-

даги зулмга, зўравонликка асосланган тузумнинг қурбони бўлган одамларнинг типик образини чизади, ўша тузум, ижтимоий иллатлар сон-саноқсиз инсоний фожиаларни туғдирган замин экани очиб берилади.

«Бемор» ҳажм жиҳатидан жуда кичкина, «митти» ҳикоя. Ундаги воқеа ҳам ғоят оддий — Сотиболдининг хотини оғриб қолади-ю, вафот этади. Одамнинг касалга чалиниши, хасталик туфайли вафот этиши — табиий нарса, бунинг ҳайрон қоладиган жойи йўқ. Албатта, ҳар қандай тирик жоннинг ҳам ҳаётдан кўз юмиши қайгули ҳодиса, киши ачинади, афсусланади, дард чекади. Бироқ бу ҳодисада ҳали фожиа йўқ. Санъаткорнинг сехрли қалами остида мана шу жуда жўн, табиий воқеани баён қиливчи кичик ҳикоя ўтмишни қораловчи даҳшатли айбономага айланади. Сотиболди ҳам, унинг хотини ҳам ўтмишдаги ғайриинсоний тартибларнинг, ижтимоий тенгизликтининг, фақирликнинг қурбони. Ёзувчи аниқ топилган, тежаб ишлатилган деталлар орқали ўқувчини ана шу хуросага олиб келади. Эҳтимол, Сотиболдининг хотини тузукроқ даволангаида тузалиб кетиши мумкин эди. Аммо «докторхона» деганда Сотиболдининг кўз олдига извош ва оқподишонинг суврати солинган 25 сўмлик шул келади». 25 сўм! Эртадан кечгача офтобшувоқда гавранлар ичига кўмилиб, сават тўқийдиган Сотиболди эса жуда ёрлақаганда боққолдан йигирма танга қарз олиши мумкин. Унинг хўжайини Абдуғанибойга 25 сўм чўт эмас, албатта. Аммо у Сотиболдига 25 сўм бериб, хотинини докторга кўрсатишини маслаҳат бермайди. Буни хаёлига ҳам келтирмайди, аксинча, у девонаи Баҳодордин билан Гавсул аъзамга садақа аташини маслаҳат беришдан нари ўтмайди. Чор-ночор Сотиболди ҳонаки тадбирларга мурожаат қилишга мажбур бўлади: хотинини ўқитади, хипчин билан савалатади, чилесун қилдиди. Сотиболдининг «кўнғилга армон бўлмасин» маъносида қилган бу ҳаракатлари чўқаётган одамнинг сомон парчасига ёпишишини эслатади. Ёзувчи бемор атрофидаги вазиятни жуда ихчам ва аниқ тасвирлайди: «Тўрт яшар қизчаси қўлига рўмолча олиб, онасининг юзини карахт, нимжон, хира пашшалардан қўрийди, баъзан қўлида рўмол билан мукка тушиб, ухлаб қолади. Ҳаммаёқ жим. Факат пашша ғингиллайди, bemor инқиллайди; ҳар замон яқин-йироқдан гадой товуни эшиллади: «Ҳей дўст, шайдулло бноми олло, садақа радди бало, бақавли расули худо...»

Хира паишаларнинг ғинғиллаши, беморнинг инқил-
иаши, гадойнинг аҳён-аҳёндаги товушигина бузадиган
тўристон сукунатига ўхшаш бу совуқ жимлик ҳикояда
муайян ғендерилган кайфият туғдирибгина қўя қолмайди,
балки қаҳрамонлар бошига тушган мусибатнинг қан-
чалик оғирлигини янада бўрттиради. Сотиболди қаҳри
қаттиқ дунёнинг тажаввузи қаршисида ҳимоясиз, ночор,
нотавон. У фақат талвасага тушиши, бошини ҳар томон-
та уриши, йиғлаб-сиқташигина мумкин, қўлидан бошқа
ҳеч нарса келмайди. Зулмат дунёсида, тенгсизлик ола-
мида, фожиа қаршисида нотавонлик, ожизлик биргина
Сотиболдининг қисмати эмас. Ҳикояда шундай деталь
бор; талвасага тушиб, гангид қолган Сотиболди қўшни
кампирни ёрдамга чақиради: «Кампир беморнинг тўзи-
ган соchlарини тузатди, уёқ — буёғини силади, сўнgra...
ўтириб йиғлади». Бемор, Сотиболдигина эмас, шўринг
қурғур кампир ҳам тақдир зарбалари қаршисида ожиз,
нотавон. Сотиболдилар фожиасининг бутун даҳшати ҳар
куни саҳарда худодан онасининг дардига шифо сўраб,
дуо қиласидан тўрт яшар бегуноҳ гўдак орқали янада
чуқурроқ очилади. Ҳикоя финалида онасининг мурдаси
ёнида маъсума гўдакнинг уйқусираб айтган: «Худоё
аямди дайдига даво бейгин»— деган сўзларини ўқир
эканмиз, бу сўзлар бизга гўдак қалбидан чиқсан илтижо
эмас, инсонни шунчалар хор қилган, тилсиз, заиф, но-
тавон қурбонга айлантирган, уни хурофот чилчирла-
ри билан бўғовлаб ташлаган дунёга қарши юрагимиз
қаъридан кўтарилиган лаънат нидосидай туюлади.

«Анор» ҳикоясида ўтмишдаги камбағал одамнинг
фожиали ҳаёти бошқа томондан кўрсатилган. Туроб-
жоннинг хотини анорга бошқоронғи бўлиб қолади. Аёл
кишининг маълум даврдаги бу табиий ҳолати Туроб-
ジョンни ўғирлик қилишга мажбур этади. Анор туфайли
ўғирлик қилиш бемаъни нарса, аммо биз Туробжонни
қораламаймиз. Туробжон оми одам, умри бирорларнинг
эшигига ўтган. Ҳозир ҳам, «саҳаримардондан сув ташиб,
ўтин ёриб, ўт ёқиб...» тириклигигини ўтказади, қозони
зангдан қатиқ ҳам оқартиролмайдиган қора бўлса
ҳамки, гўжаси қайнаб туради. Бу серташвиш, азоб-уқу-
батли дунёда унинг бирдан-бир илинжи, кўнглига рав-
шанлик баҳш этадигани — хотини. У хотинини севади.
Бу севги китобларда битилган, эртакларда куйланган
кўтаринки севги эмас, балки одий одамлар орасида бў-
ладиган, бир оз дағал, кундалик ташвишларга кўмилиб,

Кўникмага айланиб кетган севги. У тилга чиқмайди, дилда чўкиб ётади. Туробжон хотинининг истагини бажаришдан, унинг кўнглини олишдан ҳузур қиласи, унга ширин гаплар айтгиси, бошини силагиси келади. Хотинининг ҳам дунёда бирдан-бир суюнган тоғи — Туробжон. Бироқ улар бу туйғуларини рўйи-рост ифодаламайдилар, бир-биirlарига яққол ошкор этмайдилар. Чунки туйғуларни ошкор қилиш у муҳитда расм бўлган эмас, иккинчидан, мабодо расм бўлган тақдирда ҳам, улар буни қилиша олмас эди, негаки ўша туйғуларга ном, толишдан ожиз эдилар. Туробжон билан унинг хотини яшайдиган муҳит — қаҳри қаттиқ, бағри тош, шафқатсиз муҳит. Бу муҳитда шу икки муштипар, меҳнаткаш, дасти қисқа-тодамга жиндай баҳт насиб этмайди. Хотини бир қадоқ анор учун умрининг ярмини беришга тайёр, аммо «анор — фалон пул». Туробжон хотини кўнглини олиш учун хўжайинга «билдиримасдан... ўзидан сўраб» асал келтиради. Эру хотин ўртасида гап қочади. Бу жанжал «гапни кавласа, гап чиқади» қабилида эмас, қўли қисқалигидан, муҳтоҷликдан, ноchorликдан туғилган доимий алам туғёни эди. Шу алам туфайли Туробжон хотинига «бошқоронғи бўл, эвіда бўл-да» дейди, шу алам туфайли хотини ҳали туғилмаган болани «ер юткур» дейди. Шу алам уларни бир-бирига аччиқ-аччиқ, теккан жойини жизғинак қилиб куйдирадиган гаплар айтишга мажбур қиласи. Ёзувчи нөчорлик, қашшоқлик туфайли тўлқин каби устма-уст ёпирилиб келадиган жаҳл ва зардаларни бениҳоя нозик санъат билан, ғоят табиий ва ишонарли қилиб тасвирлаган. Бу жанжал оиласидаги энг азиз нарсага — тотувликка раҳна солади, хотинининг «оламда суюнгани эри, бирдан-бир орзуси — анор эди», жанжал оқибатида «бирданига ҳар иккиси ҳам йўққа чиқади».

Бу ҳикояда ҳам адаб шундай деталлар топадики, улар ҳикоя замиридаги катта ғояни, муҳим ҳаётий ҳақиқатни тўла очишга хизмат қиласи. Эр-хотин анор жанжалини қиласи экан, Муллажон қозининг уйидан кетма-кет мушак отилади. У ерда — тўй. Мушак хотинга Муллажон қозининг боғини эслатади. У боғни кўрган эмас, таърифини эшигтган, халос; «боғ эмас, анорзор... Анор дараҳтларида анор шифил, чойнакдай-чойнакдай осилиб ётипти...» Туробжон эса мушак туфайли мураккаб ҳисоб-китобга берилади: «Битта мушак уч мири... юзта мушак отилса... биттангадан юз танга. Бир мири-

дан кам — етмиш беш танга бўлади». Туробжон бир ойда ўн саккиз танга топади. Одамлар бир кечада етмиш беш тангани осмонга совуради. Шу тарзда ёзувчи секин-аста бизни бир ҳақиқатга — Туробжон ва хотининг фожиаси, баҳтсизлигига сабаб — ижтимоий тенгсизликдир, ижтимоий адолатсизликдир деган ҳақиқатга олиб келади. Қитобхон ҳам ҳикояни ўқиб чиққач, Туробжоннинг хотини каби «камбағаллик ўлсин» деган холосага келади. Бу холоса эса тенгсизлик, адолатсизлик ҳукм сурган, меҳнаткаш одамни қашшоқ ва хор қилиб қўйган дунё устидан чиқарилган ҳукмдай туюлади.

Ўтмиш ҳақидаги ҳикоялар ичida «Ўғри» алоҳида ажralиб туради. Жуда ихчамлиги, соддалиги, психология характеристикаларининг аниқлиги, деталларининг ёрқинлиги, тилининг рангдорлиги, ғоявий умумлашмаларнинг кучи билан бу ҳикоя ҳақли равишда кичик эпик формаларда социалистик реализмнинг тантасини ифодалаган ажойиб намуна бўлиб қолди.

Ҳикояда воқеа шу қадар жонли гавдалантирилганки, ўқувчи ўтмишда деҳқон бошида синган таёқларнинг қасир-қусурини аниқ эшитаётгандай бўлади. Ҳикояда қуруқ насиҳат, энсани қотиравчи дидактика, зериктирувчи баён ўйқ, ғоя тўлалигича асарнинг тўқимасига сингиб кетган. Бунга ёзувчи характерларни психологик жиҳатдан чуқур асослаш орқали, табиийлик ва ҳаётйлик орқали эришган.

Ҳеч кутилмагандан энг қимматли, энг зарур, жонидан ортиқ кўрадиган нарсасидан, ғариб рўзғорини тебратиб турган ягона кўмакчисидан ажраган, бу фалокатнинг бутун даҳшати, аламли оқибатини ҳали охиригача англаб етмаган одамнинг ҳолати, бу ерда жуда аниқ ва табиий очилган. Унинг титраши ҳам, жавдираши ҳам, нажот излаб одамларга мўлтираши ҳам, мадорсиз тиззалари ҳам дабдурустдан қаттиқ зарба еб, қарахт бўлиб қолган одамнинг аҳволини яхши ифодалайди. Бу тасвир ўқувчидаги Қобил бобога ачиниш ҳиссини уйғотади, унинг тақдирни бизга яқин бўлиб қолади, биз ҳам энди Қобил бобо бу фожиадан қандай қилиб қутулишини кузата бошлаймиз. Ёзувчи ҳикоя воқеасининг табиий оқимини сусайтиrmайди, вазият талаб қилган энг ҳаётй деталларни киритиб, ҳаракатни кучайтиради. Воқеага бурунсиз элликбоши аралашади. Унинг биринчи қадамлариданоқ биз элликбошининг қанақа одамлигини пайқай бошлаймиз. У Қобил бобонинг

ўйига келиши ҳамон, дарҳол оғилда тафтиш ўтказади: «У оғилга кириб тешикни, ҳўқиз боғланган устунни дикқат билан кўздан кечирди, негадир устунни қимирлатиб ҳам кўрди». Унинг бу ҳаракатларида, айниқса, устунни қимирлатиб кўришида бошига фалокат тушган Қобил бобонинг тақдирига, қайғусига бефарқ қарааш, лоқайдлик сезилади. У ўзининг тафтиши билан бирон чора-кўришга, ўрини тезроқ излаб топиш тадоригини конкрет маънодан холи умумий сўзларида янада аниқроқ кўринади: «Ҳўқизинг ҳеч қаёққа кетмайди, топила-ди!» дейди элликбоши. Ҳолбуки, Қобил бобога ачинган, юрагидан куйган, унга ёрдам бермоқчи бўлган одам бунақа умумий гаплар ўрнига бирон амалий иш қилиши, темирни қизифида босиб, ўгрининг изига тушиши лозим эди. Унинг кейинги гапидан биз элликбошининг Қобил бобо тақдирига лоқайд қарашинигина эмас, уни ҳақорат қилаётганини, менсимаётганини, ерга ураётганини ҳам сезиб оламиз. «Инглама! Инглама дейман! Ҳўқизинг оқпошшо қўли остидан чиқиб кетмаган бўлса, топилади». Ҳўқизнинг топилиш шартини қаранг — «оқпошшо қўли остидан чиқиб кетмаган бўлса» эмиш. Ҳар бир соғ, эси бутун одам бу галнинг замиридаги ҳақорат ва таҳқирини пайқаб олиши қийин эмас. Аммо Қобил бобо пайқамайди. Ёзувчи унинг бу дақиқадаги руҳий ҳолатини ҳам мантиқий, изчиллик билан ғоят ҳаққоний кўрсатади — ночор, ожиз Қобил бобо нажот кутади ва унга ҳар қандай оҳангда айтилган «топилади» деган сўз «мана ҳўқизинг» дегандай бўлиб туюлади. «Ҳўкизинг топилади» деб кўнгил кўтаргани учун элликбошига, албатта, бир нима бериш керак. «Қобил бобо ҳамёнини қоқишириб, борини элликбошига берди, яна қанча дуо қилди». Нега энди элликбошига «бир нима» бериш керак? Ёзувчи бунинг сабабларини икки оғиз гап билан очади: «Текинга мушук офтобга чиқмайди. Бу одам элликбоши бўлиш учун озмунча пул сочганми? Мингбошининг бир ўзига етти юз боғ беда, бир той бергани маълум». Бундай ўйлар билан амалга минганди одам учун, табиий, элликбошилик — халқнинг хизматини қилиб, мушкулини енгиллатиш воситаси эмас, бойлик орттириш воситаси бўлади. Қобил бобонинг ҳамё-

нидагини олгандан кейин элликбошининг бутун қўлгани шу бўлдики, у «бетўхтов аминга хабар қилмоқчи бўлиб чиқиб кетади».

Шундан кейин воқеага амин кириб келади.

Абдулла Қаҳҳор амин образини ҳам зўр маҳорат билан яратган. Ёзувчи унинг портретини чизмайди, биографиясини айтмайди, фикрлари, яшаш тарзи, порахўрлиги ва ҳоказолар тўғрисида маълумот бермайди. Бироқ унинг Қобил бобога айтган уч-тўрт оғиз гапидан, у билан гаплашаётганидаги икки-уч қилифидан аминнинг бутун қиёфаси намоён бўлади-қўяди — бизнинг кўз ўнгимизда ўта разил, ифлос ва қабиҳ бир маҳлуқ пайдо бўлади. Амин образини чизишда ёзувчи драматик асарларга хос приёмдан — унинг нутқи орқали характерини кўрсатиш, кимлигини очиш приёмидан фойдаланади. Қобил бобо не-не азоблар тортиб, кўрқиб, умид қилиб аминнинг қошига келади. Амин бу шўрпешона бечора чолни кўриб... «оғзини очмасдан қаттиқ кекирди, кейин бақбақасини осилтириб кулди». Шу ўринда ҳикоядан олинган парчани шарҳлашдан аввал жиндай чекиниш қилиб, бир масала ҳақида баъзи мулоҳазаларни айтишига эҳтиёж сезилади. Гап шундаки, бир вақтлар Абдулла Қаҳҳорга бағишлиланган бир илмий асарда шу парча муносабати билан айтилган ғалати фикрларга рўпара келган эдим: «Адиб икки-уч сўз билан аминнинг ташқи қиёфасини ёрқин чизади. Аминнинг бақбақасини таъкидлаш билан семиз эканлигини изҳор қиласди. Унинг кекириши деталида тўқлигини билдиради. Этигига ургу қилиш орқали бойлигини, яхши кийинишини кўрсатади». Аввалига менга бу парчадаги айрим жумлалар эриш туюлди — ахир, «Ўғри»дай ажойиб ҳикоя тўғрисида, ҳар сатридан баркамол нафосат уфуриб турган бир асар ҳақида наҳотки «бақбақасини таъкидлаш», «кекириш детали» сингари ўта сунъий образларда мулоҳаза юритиш мумкин бўлса! Бунақа ғайритабиий иборалар, эстетик карлик оқибатида туғилган тушунчалар асарни бир зумда бадиятдан маҳрум қилиб қўяди-ку! Бадий асарга бунақа ёндашиб қассобнинг қўйни нимталашидан заррача фарқ қилмайди. Ҳа, биз — адабиётшунослар бадий асарни таҳлил қилганда унинг мазмунини саёзлаштириш, қолипларга солиш йўлидан бормай, ҳар бир асардаги бадий баркамолликни, ҳаётий теранликни тўлалигича китобхон қаршисида намоён қилиб бериш йўлидан боришимиз керак. Бунинг учун эса ҳар

бир мунаққид, ҳар бир адабиётшунос ўзи текширмоқчи бўлган асар даражасига кўтарила билмоғи, ўша юксакликдан туриб, ҳаёт ва адабиёт ҳақида фикр юритмоғи лозим. Юқорида айтганимдек, «Ўғри» ҳикояси ҳақидаги бу мулоҳазалар чорак асрча аввал айтилган эди. Бугун уларни эслаб ўтиришга ҳожат борми? Утган ишга саловат деб бошқа зарур гапларни гаплашаверган маъқул эмасми? Албатта шундай қилса ҳам бўларди. Бироқ юқоридаги мулоҳазаларнинг нуқси уларда бир-иккита иборанинг ноўрин қўлланганидагина эмас. У мулоҳазалар муаллиф, биринчи навбатда, ёзувчининг ғоявий позицияси ҳақида, ҳикояда ўтмиш, ҳаётга синфий нуқтai назардан ёндошилгани, шунга кўра ҳукмрон синф вакиллари қораланиб, эзилган синф вакили ижобий куч сифатида кўрсатилгани тўғрисида гапирияпти. Бироқ энг ёмони шундаки, вулгар социологизмнинг таъсири остида «синфийлик» категорияси анча яланғоч талқин қилингти. Бунақа талқинда истаган бадий асарда ҳаётни синфий нуқтai назардан тасвирлаш жуда жўнлашади, ҳаддан ташқари осон бўлиб қолади. Бунинг учун «бой — ёмон», «камбағал — яхши» деган фикрни айтиш кифоя. Ҳолбуки, «синфийлик» тушунчасининг ўзи анча кенг ва мураккаб тушунча, ундан ташқари, ҳаётда синфийлик бениҳоя хилма-хил шаклларда, сира кутилмаган тарзда намоён бўлиши мумкин. Ҳаёт ҳамиша ҳар қайдай қолиллардан, ҳар қандай схемалардан юқори туради — уни жўнлаштириш эса ҳаққонийликка, бинобарин, реализмга путур етказади. Ҷарҳақиқат, бир дақиқа фараз қилайлик — «Ўғри» ҳикоясидаги аминнинг бақбақаси бўлмасин, у сеъиз эмас, анча хипча, қадди-қомати келишган бўлсин. Қобил бобо ҳузурига келганда у кекирмасин — борингки, ўша куни нонушта қилмай, оч ўтирган бўлсин. Яна. Оёғида этиги бўлмасин — ўша куни маҳкамада сарпайчан ўтирган бўлсин. Ҳўш, нима бўларди? Амин унда амин бўлмай қолармиди? Унинг синфий моҳияти ўзгарармиди? Албатта, ёзувчи ҳикояда унинг кекиришини, оғиз очмай кулишини, бақбақасини тилга олган экан, буни бемақсад қилмаган, лекин улар орқали аминнинг семизлигини ёхуд тўқлигини ифодаламоқчи ҳам бўлмаган. Шу ҳаракатнинг ўзида ёзувчи аминнинг синфий моҳиятини очади, лекин унинг тўқлиги-ю, яхши кийинишини намойиш этиш билан эмас, бошқача тарзда очади. Шу ҳаракати туфайли амин бизнинг кўз ўнгимиизда Қобил боболарни оёқ учida кўрса-

тадиган разил бир кимса экани намоён бўлади. Уларнинг ташвиши, ғами, кулфати аминга осмондаги юлдузлардек узоқ. Аминда бошқалар учун қайғуриш, бирорнинг дардига шерик бўлиш, фуқаротинг бошини силаш, оғирини енгил қилиш деган нағсалар мутлақо йўқ. Аминнинг бундан кейинги сўзлари бу фикримизни тўла тасдиқлайди. «Сигир йўқолдими?» — деб сўрайди амин воқеадан хабардор бўлса-да. Ийғлаб, қалтираб, амидан нажот кутиб мўлтираб турган Қобил бобога: «Йўқолишдан олдин бормиди?.. Яхши ҳўқизмиди ё ёмон ҳўқизмиди?.. Яхши ҳўқиз бирор етакласа кета берадими? — деган бемаъни саволларни беради. Ҳатто душманнингни ҳам бундан ортиқроқ таҳқирлаш мумкин эмасdir. Бундай муомаланинг тагида оддий фуқарога, камбағал деҳқонга менсимай, бефарқ қаращ, қолаверса, ундан нафрлатаниш, ҳазар қилиш туйғуси ётади. Қобил боболар аминлар учун даромад манбаи, холос. У ақалли элликбошига ўхшаб ийманиб ҳам ўтирумайди, очиқдан-очиқ пора сўрай беради: «Суюнчиси нима бўлади? Суюнчидан чашма олиб келинмадими?» Бир ҳафтадан кейин маълум бўладики, «суюнчи» эвазига аминнинг бор-йўқ қилган иши Қобил бобога приставга арз қилишга рухсат беришдан иборат бўлади. Преставни эса «бегим» дегунча кишининг бели синар экан». Престав битта кулангир, битта фаранг товуқ, уч сўм пулни олгандан кейин Қобил бобони аминга қайтаради, амин элликбошига йўллайди. Элликбошининг жавоби инсонни масхаралаш, оёқости қилиш, ҳўрлашни касб қилиб олган амалдорларнинг моҳиятини узил-кесил фош қила-диган жавоб. У Қобил бобога ҳўқизнинг терисини кўнчиликдан қидиришни маслаҳат беради. Ҳам ҳўқиздан, ҳам бисотидаги бор-йўғидан ажраган Қобил бобо иҷор элликбошининг қайнотаси Эгамберди пахтафурушнинг бир жуфт ҳўқизини «кичкина» шарт билан ёллайди.

Ҳикоянинг бошида «Отнинг ўлими — итнинг байрами» деган мақол келтирилган. Ҳикоянинг сўнггида биз бу мақолнинг маъносини конкрет тушунамиз. Қўрамизки, Қобил бобо оғир фожиани бошидан кечирди. Бироқ асл фожиа — ҳўқизнинг ўғирланиши эмас. Қобил бобо фожиасининг асл сабабчилари — элликбоши, амин, тилмоҳ, приставлар. Улар Қобил бобо устига қузғундек ёпирилиб, унинг бир томчи қонини қолдирмай сўриб олишади. Улар бу ожиз, нотавон, муштипар одамни маҳз қилишади, ҳўрлашади, тупроққа қоришади, унинг

инсонлик қадр-қимматига тупуришади. Қобил Бобо эса буни түшуниб етмайди. Унинг асл фожиаси мана шунда: Езувчи Қобил бобонинг аячли тақдирида ўтмишдаги юз минглаб оддий одамларнинг оғир аҳволини умумлаштириб кўрсатган. Ҳикоя камбағал деҳқонни, меҳнаткаш халқни қонқора қақшатган, унинг бошида тегирмон тоши айлантирган ижтимоий тузумни қоралайди.

Абдулла Қаҳҳорнинг ўтмиш ҳақидаги ҳикоялари ҳажман кичик бўлса-да, мазмунан теранлиги, юксак ҳаққонийлиги, бадиий ўткирлиги билан ўзбек прозаси ривожида алоҳида ўрин тутади, чунки шу ҳикояларда реалистик принциплар узил-кесил шаклланиб, барқамол тарзда намоён бўлди.

30-йиллардаги адабий вазият анча мураккаб бўлса-да, танқидчилар Абдулла Қаҳҳор бошига бири-биридан өвхималироқ таҳдидларни ёёддириб турган бўлса-да, адаб бу йилларда илҳом билан жўшиб-ёниб ижод қилиди ва эллиқдан ортиқ ҳикоя яратди. Уларнинг бир қисми — юқорида кўрганимиздек, ўтмиш манзараларига бағишиланган эди. Кўпчилик ҳикоялар эса замонавий мавзуларда бўлиб, улар ҳам ғоявий мазмунга, шаклий ҳусусиятларига кўра иккига ажралади. Бу ҳикояларнинг кўпчилиги ҳажвий ҳикоялардир — уларда одамларда учраб турадиган турли-туман камчиликлар танқид қилинади. Бу ҳикоялар ўз вақтида жуда катта ижтимоий-тарбиявий қимматга эга эди. Бироқ шунга қарамай, 30-йилларда ҳам, ундан кейин 50—60-йилларда ҳам адабий танқиднинг жиддий дашномларига дуч келди. Айрим танқидчилар Абдулла Қаҳҳор ҳаётимиздаги ижобий тенденцияларни кўрмайди, салбий ҳодисалардан кўпроқ завқ олади, улар тўғрисида яйраб, ёйилиб ёзади деган таъналарни айтишиди. Баъзан эса бундай таъналардан сиёсий хулюсалар чиқаришдан ҳам тортинимади: ҳадеб салбий ҳодисаларни қаламга олавериш воқелигимизни бузиб кўрсатишга олиб келмайдими? Нахотки, фидокорлик билан социализм биносини қураётган азамат халқимиз, унинг матонатли фарзандлари ёзувчининг илиқ сўзига муносиб бўлмаса?

Бундай таъналар фикрлашдаги маҳдудлик туфайли, назарий савиянинг пастлиги, адабиётнинг моҳиятини, ёзувчининг роли ва вазифаларини бир томонлама тушуниш туфайли, социалистик реализм масалаларини бузиб талқин қилиш оқибатида туғилганди.

Уша пайтларда кенг тарқалган ва ҳозир ҳам учраб қоладиган қарапшларга кўра, бизнинг жамиятимиз ҳар жиҳатдан мукаммал бўлиб, унда нуқсон ва камчиликларга ўрин йўқ. Мабодо, бирда-ярим камчилик учраб қолса, у — ўткинчи, арезимас, аҳамиятсиз; диққатни жалб қилиб ўтиришга арзимайди. Бундай қарапшлар ашаддий метафизик характерга эга бўлса-да, материалистик диалектикага зид бўлса-да, ҳаётда анча кено тарқалган эди. Бу эса, ўз навбатида, ҳаётдаги зиддиятларни аниқлаш, уларни таҳлил билан ҳал қилиш йўлларини қидириш, тараққиёт олдинга сурган ижтимоий, маънавий-ахлоқий муаммоларни ўрганиш имкониятларини чеклар эди. Бундай шароитда танқиднинг роли амалда пасая борарди. Танқид йўқолган жойда, ҳаёт ҳақида эркин фикрлаш йўқолган жойда эса турғунлик ва таназзул юз беради.

Бундай қарапшларга мойил танқидчилар Абдулла Қаҳҳорни салбий ҳодисаларни қаламга олгани, ҳажвий асарлар яратгани учун савалашди.

Яна уша йилларда расмий тус олган қарапшларга кўра, социалистик реализм, биринчи навбатда, ҳаётнинг ёрқин, ижобий томонларини тасвирилаши керак. Социалистик реализм асарларида ижобий кучларнинг ғалабаси муқаррар экани кўрсатилади, салбий кучлар эса, албатта, ўлиб бораётган, истиқболи йўқ кучлар сифатида кўрсатилади. Бу қарапшларни биз анча ялангоч тарзда баён этяпмиз, албатта, ўз вақтида улар бежирим назарий либосларда тақдим этилган. Лекин бу либослар уларнинг замиридаги маҳдудликни, схематизмга чорлашни, стереотип таффаккурни яшира олмаган.

Абдулла Қаҳҳор ҳикоя жанрининг қонун-қоидаларини, спецификасини эгаллаш устида жиҳдий ишлаб, ҳажвий ҳикояларга кўпроқ мурожаат қилган экан, аввал таъкидлаганимиздек, бунинг муайян сабаблари бор, албатта. Биринчидан, ҳажвиёт 30-йилларда ҳам совет адабиётида эскилил сарқитларини фош қилишда, янги инсонни тарбиялашда, янгича яшаш тарзини тасдиқлади да муҳим қурол бўлиб хизмат қилишда давом этган, Гарчи назариячилар жон-жаҳдлари билан ёпиқлиқ қозонни ёпиқлигича қолдиришга, яъни ҳаётдаги салбий нарсаларни қаламга олмасликка чақирган бўлсаларда, ҳаётнинг ўзи ҳар қадамда ҳажвиётга эҳтиёж катта эҳсанни намойиш қиласарди. Халқ ҳажвиёт бобида пайдо бўлган ҳар бир истеъдодли асарни иштиёқ билан кутиб

оларди. Абдулла Қаҳҳорни 30- йилларда ҳажвиётга ун-
дагангина эмас, ҳатто мажбур қилган нарса ҳам, бирин-
чи навбатда, ана шу ҳәёттй эҳтиёж бўлган эди.

Иккинчидан эса Абдулла Қаҳҳор истеъодининг
ўзига хослиги туфайли ҳажвиёт бобида қалам тебрат-
ган.

Ҳажвга, кулгига мойиллик унга ташқаридан ёпишган
ёки ҳәёттй тажриба туфайли ортирган бисот эмас,
туғма хислатдир. Ҳажвиётга мойиллиқ унинг қонида
мавжуд, қолаверса, унинг фикрлашидаги ўзига хослик-
дан туғилган. Модомики, шундоқ экан, кулгили асарлар
ёзгани ва кулги орқали ҳар хил иллатларни, камчилик-
ларни қоралашга мойиллиги учун ёзувидан таъна қи-
лиш одамдан: «Нега сочинг жингалак?», «Нега кўзинг
қора?», «Нега юзингда холинг бор?» деб таъна қилиш-
дек бемаънилик бўлар эди. Бундай ёзувидан бошқача
ёзишни талаб қилиш ҳам мумкин эмас, бари бир беҳуда
кетади, чунки истеъодд пўстин эмаски, баҳор кириши
 билан ечиб, енгилроқ кийимга ўтилса...

Абдулла Қаҳҳор ҳажвий ҳикояларида юксак комму-
нистик идеалдан келиб чиқиб, янги ҳәётга доғ бўлаёт-
ган ҳар қандай иллатни, кишилар онгидаги эскилик сар-
қитларини фош қиласди. Бу ҳикоялар совет халқининг
социалистик ҳәёти, янги ахлоқи, янгича яшаш тарзи,
янги савияси учун ифтихор туйғуси билан сугорилган.
Адиб халқимиз эришган ютуқларни янада кўркамроқ
кўриши, одамларнинг янада гўзалроқ бўлишини истай-
ди. Шунинг учун ҳам уларни коммунистик руҳда тарбия-
лаш, совет кишиларининг маънавий ўсиши масаласи
ҳикояларнинг асосий проблематикасини ташкил қиласди.

Абдулла Қаҳҳор ҳажвиётида ижодининг илк даври-
даги каби дин пешволарини, олам ҳақидаги диний та-
саввурларни фош қилиш кенг ўрин тутади. Аммо энди
адиб антиклерикал мавзуни батамом янги аспектда оча-
ди. Илк фельетонларда, сатирик шеърларда эътибор
марказига бирор руҳоний ёки дин пешвоси қўйиларди-
да, воқеа унинг тилидан баён қилинарди. Эшон, дуохон,
домла, имом, ё бошқа бирон персонаж бутун кирдикор-
ларини гапириб бериб, ўзини ўзи фош қиласди. Бундай
асарларда киноя асосий танқидий восита сифатида
амал қиласди. 30- йиллардаги ҳикояларда эшону дом-
лалар ортиқ кўринмайди — бу ҳәёттй ҳақиқатга тўғри
келади, чунки 30- йилларда руҳонийлар ҳәётдаги етакчи
мавқеини йўқотиб бўлган, меҳнаткаш халқ оммаси ул-

кан ижтимоий-иктисодий силжишлар таъсирида, партия амалга оширган жуда катта гоявий-тарбиявий ишлар таъсирида дин пешволарининг реакцион мөҳиятини англаб етган эди. Аммо ҳаётда ҳали диний расм-русумларнинг қолдиқлари бутунлай йўқолиб кетмаган эди. Шунинг учун ўзбек ёзувчилари 30-йилларда ҳам турли-туман диний тасаввурларнинг ғайри-илмийлигини, бачканалигини, мантиқсизлигини, янги инсоннинг шаънига номуносиб эканини кўрсатувчи асарлар яратишда давом этдилар. Шу маънода Абдулла Қаҳҳорнинг «Башорат», «Қабрдан товуш», «Майиз емаган хотин» каби ҳикоялари ўзбек совет антиклерикал адабиёти хазинасига қўшилган ҳисса бўлди. Бу ҳикоялар ҳозир ҳам ўзининг қимматини йўқотгани йўқ.

«Қабрдан товуш» — адабиётда кенг тарқалган шартли прием асосида яратилган — ундаги воқеалар қаҳрамоннинг түши сифатида кўрсатилади. Колхозда аравасоз бўлиб ишлайдиган уста Турдиали қазоси етиб, гўрга қўйилади. Шундан кейин у диний тасаввурларда таъкидланадиган воқеаларга рўпара келади: тупроғи совиб улгурмасдан, унинг гўрида гурзисини кўтарган Мункар-накир пайдо бўлиб, Турдиалини сўроққа тутади:

«— Қимсан; раббинг ким? — сўради Мункар-накир.

— Уста Турдиали бўламан. Колхозда аравасоз...»

Мункар-накир вазифасининг тақозосига кўра анъанавий саволлар беришда давом этади, бироқ Турдиали эса ҳамма бандаларига ўхшаб, қўл қовуштириб, мутеълик кўрсатиш ўрнига, «бўлар-бўлмас» саволлар бериб, Мункар-накирнинг гап-сўзларидаги мантиқсизликни ошкор қиласди.

«— Нима учун у дунёда намоз ўқимадинг? Рўза тутмадинг?

— Қаёқдан биласан?

— Мункар-накир бўлганимдан кейин биламан-да..

— Бекор айтибсан, отимни ўзимдан сўраб билдинг-у, намоз ўқимаганимни, рўза тутмаганимни биласанми?»

Албатта, Мункар-накир бу қонуний саволга жавоб тополмай, гангид қолади-да, ҳар галгидай мантиқ етишмаган жойларни куч билан хас-пўшлашга киришади — гурзиси зарбидан уста Турдиали тариқдай сочилиб кетади-да, фоний дунё ҳисоби билан бир неча минг йилдан кейин ўзига келади. Албатта, Мункар-накир гурзига зўр бериши, ҳар қандай фикрни куч ёрдамида тан олдириши мумкин, лекин бандаси томонидан берилган лаънати

савол жавобсиз ҳам қолмаслиги керак-да. Хуллас, Турдиалига гап топиб беролмаган Мункар-накир уни худоға рўпара қиласди, бироқ худо ҳам бу шаккок бандасига бас келолмай, у билан муроса йўлига ўтишга мажбур бўлади:

«— Э, азиз бандам, ахир, мен биламан... Нима учун ибодат қилмаганингни ҳам биламан, лекин қонди шундек — ҳаммадан сўралади. Ҳамма жавоб берса-ю, сен шунаقا қилиб ўтирсанг яхши бўлмайди-да».

Худонинг паст тушганини кўриб, Турдиали ўзини қўйиб юборади. Энди у шундай хулосалар чиқарадики, бу хулосалар худонинг кўп ишлари ҳаддан ташқари тутуриқсиз эканини очади:

«— Сенинг ишинг колхозимизнинг секретари мулла Муқимнинг анкета тўлдиришига ўхшайди: қачон анкета тўлдирса, «эркакмисиз, хотинмисиз?» деб сўрайди, кўрмисан десам, «анкетада шунаقا савол бўлса мен нима қилай!» дейди... Йўқ, мен у дунёдаги ишларинг бетутуроқ деб юрсам, охиратдаги ишларингда ҳам тутуруқ иўқ экан...»

Шундай қилиб, ҳикояда худонинг охиратдаги ишларидаги тутуруқ иўқлиги, диний тасаввурларнинг мантиқсизлиги очилади ва, айни чоқда, бизнинг кўз ўнгимизда колхознинг аравасозлик — оддий меҳнаткаш ҳунарманд оdam фикрлайдиган, ҳар нарсанинг тагига етишга уринадиган синчков, фикри очиқ одам сифатида намоён бўлади. Шу ўринда бир савол туғилиши мумкин — Абдулла Қаҳҳор 30-йиллардаги оддий бир косибни худога қаршি исен кўтарадиган, уни сўроққа тута оладиган ва ҳатто мот қила оладиган одам сифатида кўрсатиб, ҳақиқатга хилоф иш қилмадимикин? Тўғри, ҳикоя шартли формада ёзилган, воқеалар тушда содир бўлади, қаҳрамон ҳар қандай ишни қилиши, фантастик гапларни гапириши мумкин... Лекин шундай бўлса ҳам...

Айтиш керакки, бундай хавотирликка мутлақо ўрин иўқ — у қаҳрамон ҳарактеридаги ички мантиқни таъминлашга алоҳида эътибор беради. Ҳикоянинг бошида ёқ уста Турдиали билан худонинг муносабатлари мурракаб бўлганини, улар ўртасидаги низо анча аввал бошланганини кўрсатади: «Уста Турдиали худо билан илгари дуруст эди, уч ярим яшар қизчаси ўлди-ю, ораси бузилиди. Оламда ҳар нарса эсдан чиқиши, ҳар қандай ранж-кулфат кўнгилдан кўтарилиши мумкин, лекин уч ярим яшар бўлиб ўлган фарзанд доди... Йўқ!» Мана шу

адолатсизлик, тенгсиз алам, оғир мусибат Турдиалини тангрига қарши исёнга ундейди, унинг ишларини чўтлаб кўришни, мантиқ тарозисидан ўтказишни тақозо этади. Худонинг бундай бағри тошлигига сабаб нима эканини ўйлаб тополмаган уста Турдиали унга қаҳрли сўзлар билан мурожаат қиласди: «Қайси дўзоҳингга солсанг, сол, кўзимдан аланга чиқиб турганда ҳам айтаман: бу қилмишинг аҳмоқлик!»

Бу ўринда яна бир масалага эътиборни жалб қиласлик: уста Турдиалининг ҳаётда прототипи борми-йўқми — бу бизга маълум эмас. Сирасини айтганда бунинг унча аҳамияти ҳам йўқ. Аҳамиятлиси шундаки, адаб Турдиали характерини яратишида биографик материалдан фойдаланган: «Ўтмишдан эртаклар»да у указси Умаралининг вафоти туфайли отасининг талвасага тушганини, алам ичидаги қуръонни ерга уриб; тепкилаганини, худонинг шаънига ғазабли сўзлар айтганини ҳикоя қиласди, «Қабрдан товуш» ҳикоясида шу воқеа уста Турдиалига нисбат берилган. Бу эса уста Турдиалининг ҳикоя давомида Мункар-накир ва худо билан қиласидан муомаласини далиллайдиган психологик иқлимини вужудга келтирган. Адаб маҳоратининг ошганлиги шунда кўринадики, у ҳаётда реал одамлар характерида пайдо бўлаётган янги сифатларни, дунёни янгича қабул қилишни пайқаш билан, уларни асарга олиб кириш билан чекланмай, асар қаҳрамонининг хатти-ҳаракатлари жамики деталлари билан ишонарли чиқишини ҳам ўйлаган, бунинг учун зарур чораларни кўрган. Шунинг учун «Қабрдан товуш» ҳам қувноқлиги, ҳам зукколиги, ҳам ҳаққонийлиги билан адабиётимиздаги энг яхши ҳикоялардан бири бўлди.

«Майиз емаган хотин» ҳикояси ҳам мавзуи ва ғоявий йўналиши жиҳатидан «Қабрдан товуш», «Башорат» каби ҳикояларга уланиб кетади. Унинг қаҳрамони — мулла Норқўзи. Ёзувчи бу одамнинг портретини чизмайди, қиёфасини тасвирламайди, биографиясини кўрсатмайди. Биз ҳатто унинг нима иш билан шугулланиши, касби-кори қандайлигини ҳам батафсилоқ билмаймиз. Адаб фақат бир ўринда унинг «ҳар куни бозордан қайтиб, са-моварга чиқиши» ҳақида гапиради. Шунга қараб ҳукм қиласида, мулла Норқўзи чайқовчилик билан тириклиқ қиласидан чорбозорчи. Бироқ касби-кори мулла Норқўзининг характерини очища етакчи аҳамиятга эга эмас — адаб унинг характерини хотин-қизлар масала-

сига муносабати орқали очади. Мулла Норқўзи — хотин-қизларнинг паранжи ташлашига, кўча-кўйларда очик, эркин юришига, фойдали ижтимоий меҳнат билан шугулланишига тиш-тирноги билан қарши. Негаки, унинг эътиқодича, очилган аёлларнинг ҳаммаси бузук. Аёл ҳаёсини дахлсиз сақлайдиган бирдан-бир нарса паранжи. Бироқ ҳаёт мулла Норқўзи бичиб-тўқиган қолипларни тан олмаган ҳолда олға ҳаракат қилишда давом этади. Унинг қудрати қархисида ожиз қолган мулла Норқўзи паранжи ташлаган аёлларни рийбат қилиб, ёмон отлиқ қилишдан бошқага ярамайди: «Сотиболдининг хотини дорихонада ишлайди, ҳар куни мингта одам билан жавоб-муомала қиласди: ахир, биттаси бўлмаса, биттаси кўз қисади-да! Мелиқўзининг хотини автобусда кондуктор, баъзан ярим кечада келади, иши эрта тугаган куни ҳам ярим кечагача юрса — айшини қилса, эри билиб ўтириптими? Иzzатилланинг синглиси бўлса артист — ҳалойикқа қараб муқом қиласди. Норбўтанинг қизи докторликка ўқиди, мингта ошинаси бор десанг-чи! Эркакларнинг ичидаги юргандан кейин нима бўлар эди! Бўйи етиб қолган қизларни мактабга юборган оталарга ҳайронман...»

Бу сўзлардан мулла Норқўзининг қанақа одамлиги, маданий савияси, фикрлаш дараҷаси «мана мен» деб қўриниб турипти. У ўзини «авлиё» фаҳмлайди, «ҳаё», «споклик», «ҳалоллик», деб оғиз кўпиртириб вайсади, ўзини «ахлоқ мухиби» деб билади. Аслида, эса ўз хотинини эплолмайдиган, қалтабин, бефаросат, ландовур бир кимса... Ўзбек адабиётида мулла Норқўзига ўшайдиган адабий типлар илгари ҳам яратилган. Бу жиҳатдан Абдулла Қодирийнинг 20-йилларда яратилган «Калвак маҳдумнинг хотира дафтаридан» деган ҳикоялар туркуми диққатга сазовор. Ундаги Калвак маҳдум билан мулла Норқўзи ўртасида анча-мунча яқинлик бор. Калвак маҳдум муккасидан динга берилган одам, шунинг учун у ҳаётдаги ҳар қандай янгиликни душманлик билан кутиб олади, совет ҳокимиятининг ҳар бир тадбирини таҳқирлашга, элу-юрт олдида обрўсизлантиришга ҳаракат қиласди. У ҳам мулла Норқўзи каби хотин-қизлар озодлигини қоралайди, маданий инқилобни, ер-сув ислоҳотини рад этади ва одамлар ўртасида зўр бериб иғво тарқатади. 20-йилларда ҳали одамларнинг кўп қисми жаҳолат ва нодонлик исканжаларидан бутунлай ҳоли бўлиб улгурмаганлари учун, Калвак маҳдумнинг

Гап-сўзлари маънилидай кўринади. Бироқ, 30- йилларда аҳвол батамом ўзгача эди — бу давр шароитида мулла Норқўзи ўзининг эски қарашлари билан ўта даражада бачкана ва кулгули бўлиб қолган эди. Ҳикояда мулла Норқўзининг «ҳаёпарварлиги» нақадар аянчли экани конкрет воқеа ёрдамида жуда ёрқин очилади. Маълум бўладики, мулла Норқўзи астойдил сифинган паранжи ҳаёпардаси эмас, ҳаёсизлик, бузуқлик пардаси экан — унинг хотини паранжидан фойдаланиб бегона бир эркак билан айшини сурниб юрар экан. Ҳикояда мулла Норқўзининг хотини ҳам ёрқин сатирик тип даражасига кўтарилиган. Тўғри, мулла Норқўзи каби унинг ҳам на номи айтилади, на портрети чизилади; на биографияси берилади. Лекин шунга қарамай, у бизнинг кўз ўнгимизда шаҳвониятга берилган, мулла Норқўзидай лақма одамнинг олдига похол солишга уста, уни ариққа олиб бориб, суғормай олиб келоладиган хотин сифатида на-моён бўлади. Унинг уддабурролиги шу даражадаки, ўзини мулла Норқўзига ҳақиқий фаришта сифатида кўрсатган ва бунга шўринг қурғур лақма эрни чиппа-чин ишонтирган.

Ҳикояда мулла Норқўзи характерининг яна бир томони яхши очилган — у отдан тушса ҳам, узангидан тушмайдиганлар тоифасидан — шармандаси чиқиб, маҳалла аҳли олдида сири фош бўлса ҳам гапини бермаслика, ўзиникини маъқуллашга ҳаракат қиласди. Бу эса унинг кўлгили моҳиятини, бачканалигини янада яхшироқ очган. Ҳикоянинг ечими маҳорат билан ишланган:

«Девор устида турган ўн икки ёшлардаги бир қиз девордан кесак кўчириб олиб, мулла Норқўзига ўқталди:

— Ху ўл, турқинг қурсин! Бошингга солайми шу билан. Маҳаллада сасиб, ўқувчи қизларга кун бермайсану, ўзинг нотўғри иш қиласан...»

Бу аччиқ таънага нима жавоб бериш мумкин? Эслироқ одам бўлса хижолат ичидан индамай қўя қолиши мумкин эди. Аммо мулла Норқўзи ундан эмас. «У девор устидаги қизга қараб, бўғиқ товуш билан ўшқирди:

— Сен гапирма! Сенга ким қўйибди гапиришни! Уста Мавлоннинг ўғлидан бир ҳовуч майиз олганингни ўз кўзим билан кўрганман».

Ўн икки яшар қиз бола билан мулла Норқўзи ўртасидаги бу «даҳанаки жанг» шунчаки ҳикоянинг асосий ғоявий мазмунини очиш учунгина ёхуд ҳикоя ечимини чиройли қилиш учунгина киритилмаган. Бу «жангда»

халқ ижодининг руҳи, айниқса, Хўжа Насриддин ҳақидаги латифаларнинг руҳи яққол сезилиб турипти. Афанди бироннинг боғига ўғриликка тушиб, қўлга тушиб қолганда, боғ эгасининг «бу ерда нима қилиб юрибсан?» деган саволига «нега хотинингга кавуш олиб бермадинг?» деб жавоб беради. Бундай жавоб латифада, эҳтимол, кулги туғдириш учунгина хизмат қилас. Аммо шу руҳдаги диалог «Майиз емаган хотин» ҳикоясида қаҳрамоннинг салбий моҳиятини чуқурроқ очишта ёрдам берган. Шу тариқа, 30-йиллар учун муҳим аҳамият касб этган, кейинчалик ўз ўрнини бошқа жиддий мавзуларга бўшатиб берган масалага бағишлиланган бўлса-да, қаҳрамонлар характеристи маҳорат билан яратилгани учун бу ҳикоя умрбоқийлик касб этди.

Абдулла Қаҳҳорнинг 30-йиллардаги ҳажвий ҳикояларида инсоннинг қадр-қимматини пастига урадиган турли-туман нуқсонлар, ҳар хил иллатлар бадиий жиҳатдан теранлик билан атрофлича тадқиқ қилинган.

Масалан, «Бек», «Оғайнилар», «Икки ёрти бир бутун», «Мунофиқ» каби ҳикояларда Абдулла Қаҳҳор лаганбардорлик, хушомадгўйлик, мунофиқлик каби иллатларни қаттиқ қоралайди. Бу иллатлар ҳамиша жамиятга заарли, одамларнинг ўзаро муносабатларига раҳна соловчи иллатлар бўлиб келган. Аммо муайян шароитда бу иллатлар, айниқса, мунофиқлик одамлар бошига сон-саноқсиз кулфатлар ёғилишига ҳам сабаб бўлган. Абдулла Қаҳҳор «Мунофиқ» ҳикоясида шундай шахснинг кишини ижирғантирувчи образини яратган. Қаттақон кетмон нусха шапка кийган, энли камар боғлаб юрадиган Низомиддинов халқ душманларини фош қўлиш баҳонасида куракда турмайдиган далилларни рўкач қилиб ҳалол одамларга туҳмат ёғдирди, уларга сиёсий айблар қўяди. Бири шунинг учун душманки, «ўртоқ Бузруков ўғлининг отини Маркс қўйганда кулган». Иккинчиси шунинг учун душманки, «бир муштумзўрдан эчки сотиб олган». Яна бир чол «8 март кечаси бўшаган лимонад шишаларини уйига олиб кетган», Низомиддинов бошқаларга туҳмат ёғдирлиш йўли билан уларни қўрқитиб олишга интилади — ҳамма ундан чўчиса, шунда унинг ошиғи олчи, бирор муштугини пишт деёлмайди, Ҳолбуки, Низомиддиновнинг ўзи мунофиқини эмас, у ёта кетган лаганбардор — хушомадгўйлиги шу даражаси, бошлигини кулдириш учун қовунга пиёз қўшиб ёди.

Хуллас, ҳикояда мунофиқлик эътиқодсизлик билан кўшилиб кетганда жамият учун хавфли иллатга айланни яхши кўрсатилган.

Булардан ташқари маданиятсизлик, онгсизлик, нодонлик, манманлик каби қусурлар «Адабиёт муаллими», «Санъаткор», «Ўжар», «Айб кимда?» каби ҳикояларда яхши очилган. Бу ҳикоялар ўзбек совет ҳажвиётининг энг нодир намуналари бўлиб қолди.

Абдулла Қаҳҳор ҳажвиётининг энг муҳим хусусияти шундаки, автор қайси бир иллатни танқид обьекти қилиб олмасин, одамлардаги қайси бир салбий хусусиятни фош этмасин, бунинг ҳаммасини бир мақсадга — ўзбек халқининг ҳаётида социалистик тузум туфайли юз берган маънавий ўзгаришларни, ижтимоий-маданий силжишларни тасдиқлаш ва ривожланишимизга тўғаноқ бўлган доғларни йўқотиш мақсадига бўйсундиради. Янги ҳаёт, янгича маданият, янги ахлоқ ва янги психология эгалари Абдулла Қаҳҳорнинг ҳамма ҳажвий ҳикояларида салбий қаҳрамонларнинг салбийлигини яна-да чуқурроқ таъкидлайдиган фон вазифасини бажаради. Айrim ҳикояларда салбий қаҳрамонлар янги ҳаёт ва янги одамлар билан бевосита тўқнашувда фош бўлади-лар. Масалан, «Мирза» ҳикоясида «Инобатли мирзо» деб донг чиқарган, бир вақтлар — Николай замонасида ширкатларда мирзалик қилган, кейинчалик одамларга ариза, дуойи салом ёзиб бериб юриб, тирикчилигини ўтказган Боқи мирза янги ҳаёт билан тўқнашади. Турган шаҳарида мирзолик билан куни ўтмай қолгач, бошқа шаҳарга — узоқ қариндошиникига боради. Аммо маълум бўладики, бу ерда ҳам мирзодан бошқа саводсиз одам йўқ экан. Янги ҳаёт мирзоларни бир четга суриб-қўйиб, мислсиз суръат билан ўсиб кетити.

«Жонфон» билан «Қизлар» ҳикоясида ҳам ҳудди шундай манзарани кўрамиз. «Қизлар» ҳикоясидаги Нурматжоннинг отаси катта эшон ўтган. Замонлар ўзгариб, эшонларнинг қадри кетгач, Нурматжон замонга мослашиб, бир амаллаб тирикчилигини ўтказади. Фамилияси-ни домовойга «Тошхўжаев» деб эмас, «Тошев» деб ёздиради, ўзи хотин-қизларнинг очилишига, ишлашига ўлгидай қарши, лекин ишлайдиган хотин олишга рози. Негаки, замон унга боқмаяпти, ҳамма қизлар оила қуриш масалаларидан заррача хавотир олмай, бири ўқишга, яна бири ишга кириб кетяпти. Бунақа аҳволда «ишлаған хотинни олмайман» деб ўтираверса бўлмайди — га-

дой аразласа, тўрvasига заар. Шундоқ бўлгандан ке-йин Нурматжон ишлайдиган хотин олишнинг ривоятини ҳам топади — «хуссү чинни товоқ, қазиси билан бўлса яна ҳам яхши». Шуниси қизиқки, бу ривоят масалани яна Нурматжон фойдасига ҳал қилади. Хуллас; замонга мослашиб олган Нурматжон ҳаёт ҳақида, одамлар тўғрисида ҳамон эски тасаввурлар билан яшайди, тўғрироғи, у тасаввурлардан воз кечиб, ҳаётга соғлом фикр билан назар ташлашни, уйқудан уйғонишни истамайди. У бир замонлар отасига назир қилинган Қароматжон билан Адолатхонни ҳамон ўзиники ҳисоблаб, ўларга уйланиш режаларини тузади. Ҳолбуки, қизлар буни ухлаб, тушида ҳам кўрмаган. Уларнинг бири завод директори, иккинчиси — химик инженер. Янги ҳаёт Нурматжоннинг ўзини ҳам, даъволарини ҳам ўта кулгили аҳволга солиб қўйган.

«Ужар», «Адабиёт муаллими», «Санъаткор» каби ҳикояларда янги ҳаётнинг қудратли оқими ўзига хос йўл билан очилган. Масалан, «Санъаткор»да ўзини бениҳоя «Маданий» деб биладиган, аслида эса ўзи айтадиган ашууланинг маъносини тушунмайдиган чаласавод ва маданиятсиз артист фош қилинади. Ҳикояда бир эпизодик образ бор — бу санъаткорнинг уй хизматчиси. Лекин у мартабаси санъаткорникидай юқори эмаслигига, борйўғи оддий бир уй хизматчиси эканига қарамай, саводсизликни тугатиш курсида ўқиди — бинобарин, қандайдир мақсад, олижаноб ниятлар билан яшайди. Замон шу оддий одамнинг ўсиши учун, янги уфқларга интилиши учун ҳамма шароитни яратиб берган. Ҳикояда уй хизматчиси билан санъаткор бевосита таққосланмайди, аммо ўртадаги қисқагина диалогга қараб, китобхоннинг ўзи улар тўғрисида теран ҳукм чиқариб олади.

«Хизматчи дафтар-қалам келтириб, санъаткорнинг олдига қўйди: — «Ж»нинг каттаси қандай ёзилар эди? Домламиз бир куни кўрсатган эди, эсимда қолмапти.

Санъаткорнинг жаҳли чиқди:

— Энди «Ж»га келдингизми? Баржом деганда ёзилади. Кечаги баржом оғзи очиқ қолипти, гази чиқдандан кейин бир пулга қиммат. Сиз ҳам дунёга келиб культурний бўлсангиз-чи!. Бурнингиз терлади, арting, таъбир жойиз кўрилса...

Санъаткор ўрнидан туриб ётоқقا кириб кетди.

— Етасизми? — деди хизматчи нариги уйдан.

— Нима эди?

— «Ж» нинг каттасини кўрсатиб бермадигиз, эртага домла сўрайдиган эдилар. Қанақа ёзилади?

— Кичигини ёзиб, қаттиқроқ ўқинг».

Бу парчадан ўз устида ишлаётган, илмга интилаётган хизматчи қаршисида «культурнийликнийг бирдан бир белгиси деб «бўлса», «таъбир жоиз кўрилса» каби ибораларни қўллашни тушунадиган, аслида эса маънавий дунёси ўта гариб; ҳатто чаласавод санъаткорнинг қиёфаси тўла очилган.

Шу тариқа Абдулла Қаҳҳор ҳажвий ҳикояларида турли-туман ижтимоий иллатларни ишонарли сатирик типларда мужассамлаштирас экан, шу иллатларни қоралаш, қусурларни рад этиш билан чекланмайди. У, айни чоқда, янги ҳаётнинг қудратли қадамини ҳам тасдиқлади. Бу қадам ҳаётда турли шаклларда, турлича кўринишларда намоён бўлади. Адид уларни ўз ҳикояларида шундай бир омил қилиб оладики, унинг ёрдамида салбий кучларнинг замиридаги кулги тўла-тўкис ифодаланади.

Абдулла Қаҳҳорнинг ҳажвий ҳикояларида сатирик характерлар жуда ҳаётий бўлиб, ёрқин ва қабариқ чизилгандир. Тўғри, ёзувчи ҳеч қайси ҳикояда қаҳрамон характеристини бутун тарихи билан кўрсатмайди, унинг такомил жараёни билан таништирмайди. Шунингдек, қаҳрамонлар психологиясини чизганда, аниқроғи, уларнинг хатти-ҳаракатини психологик жиҳатдан далиллаганда муаллиф бирор ўринда ортиқча тафсилот, ноўрин чекланишларга йўл қўймайди. У, асосан, бирор конкретель ёрдамида ёхуд битта-иккита ҳаракат орқали характерни очади, ҳатто айрим ҳикояларда уч-тўрт ибора орқали берилган нутқ ёрдамида тугал бир қиёфага эга бўлган ҳаётий характер чизилади. Абдулла Қаҳҳор камдан-кам ҳоллардагина (масалан «Бек» ҳикоясида) қаҳрамон характеристини баён қилиш, таъриф-тавсиф ёрдамида очади, асосан эса улар бевосита ҳаракатда кўрсатилади. Адид яратган сатирик образларда портрет ҳам муҳим ўрин тутади. У, айниқса, психологик портретдан кенг фойдаланади. Биз юқорида «Мунофиқ» ҳикоясига маълум даражада тўхтаб ўтдик. Энди шу ҳикояда қаҳрамон портрети қандай чизилганига аҳамият берайлик: «У каттакон кетмон нусха шапкасини стулга қўйиб, бир қучоқ материал билан минбарга чиқди; энлик камарини тортиб боғлаб, «мана энди сўзлаш пайти келди» дегандай мажлис аҳлига бир назар ташлади-ю сўз бошлади:

— Уртоқлар! Троцкийчи — бухаринчи бандитлар, буржуа миллатчилари...

Кетди...»

Сирасини айтганда, бу парчани том маънода тұғал деб бўлмайди. У тепакалми ё сочи жингалакми, юзини ажин босганими ё ҳали силлиқ, қип-қизилми, бурни, қоши, қулоқлари қанақа, гавдаси миқтими, озғинми — ҳикояда буларнинг ҳеч қайсиси тилга олинмайди. Бундан кейин ҳикоя давомида ҳам унинг ташқи қиёфаси ҳақида бирон нарса демайди. Бироқ шунга қарамай, ўкувчи Низомиддиновнинг қиёфасини кўз олдига келтиради, унинг қанақа одамлиги ҳақида тугал тасаввур ҳосил қиласди. Ёзувчи қаҳрамон портретини тўла чизишни мақсад, қилиб қўймаган — мукаммал ва батафсил портретни ҳикоя кўтара олмас ҳам эди. Шунинг учун у китобхон диққатини Низомиддинов қиёфасидаги иккита нарсага — унинг «кетмон нусха шапкаси»-ю, «энлик камари»га жалб қиласди. Шуниси муҳимки, шапка ҳам, камар ҳам фақат образни жонлантириш учун, унинг қиёфасига конкретлик баҳш этиш учунгина хизмат қиласди. Айни чоқда бу деталлар сатирик типнинг ижтимоий моҳиятини таъкидловчи муҳим восита ҳамдир. Гап шундаки, 30-йилларнинг ўрталарида кетмон нусха шапка, кўкрагида иккита чўнтакли, қайтарма ёқалик гимнастерка, нимаси биландир галифега ўхшаб кетадиган ярми ҳарбийча шим, хром этик анча модага кирган эди. Бироқ муайян тоифадаги одамлар бу либосдан ғаразли мақсадларда фойдаланганлар. Улар бу либос ёрдамида ўзларини социалистик тузумнинг ўта жонкуяр ҳимоячиси қилиб кўрсатишига, калтабинликларини, эътиқодсизликларини, мунофиқликларини яширишга уринишган. Абдулла Қаҳдор ҳикояда Низомиддиновнинг ташқи қиёфасидаги иккита детални таъкидлаш орқали унинг характеристеридаги ана шу жиҳатларга ишора қиласпти. Шуниси эътиборга лойиқки, «Мунофиқ» ҳикоясида ҳам, бошқа ҳажвий ҳикояларда ҳам адид жаңр талабларига қатъий амал қиласди — бирон ўринда портрет чизишда батафсилликка берилмай, энг муҳим деталлар орқалигини қаҳрамоннинг қиёфасини очади. Табиийки, ёзувчи шундай ихчам портретнинг ўзи билан кифояланса, образ етарли даражада очилмай қолиши мумкин эди. Шуңинг учун у ҳикоя давомида Низомиддиновнинг нутқини ҳам берив боради. Натижада нутқий характеристика қаҳрамоннинг ким эканини тўла кўрсатади-да, унинг моҳиятини

очишда мұхим бадий воситага айланади. У баландпар-воз гапларни ёқтиради, ҳамма нарсага сиёсий тус бे-ришга ҳаракат қиласы, қызыл гаплар білан үзининг демаголигини ниқоблайды.

Сатирик характер яратышдаги бундай принцип «Адабиёт муаллими», «Ўжар», «Санъаткөр» каби ҳикояларда ҳам етакчи ўрин тутади.

Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг муваффақиятини таъминлаган мұхим омиллардан яна бири — ҳар қайси ҳикоя сюжети ва композициясини шу ҳикоянинг ғоявий мазмунига мос slab ишланганидир. Бирон ҳикояда ортиқча баён, ноўрин тафсилот, кераксиз деталь йўқ, воқеалар шитоб билан ривожланади, унинг оқимида ҳеч қандай сунъийлик, зўрма-зўракилик сезилмайди. Ҳар қайси ҳикоя икки-уч эпизоддан, ихчам лавҳадан ташкил топган бўлади.

30-йилларнинг ўрталаридан бошлаб, ҳикоялар сюжетини ишлашда Абдулла Қаҳҳор Чехов тажрибаларидан самарали фойдаланди: у ҳам кўп ҳикояларида воқеани энг кескин нуқтадан бошлайди ва бирон ўринда драматизмни сусайтирган ҳолда воқеани ниҳоясига етказади. Айни чоқда кўпгина ҳикоялар композицион қурилишида ёзувчи халқ ижодидан, биринчи навбатда, латифалардан фойдалангани кўринади. Маълумки, латифалар кўпинча бир-икки лавҳадан иборат бўлади-ю, кейин бирон жумлा�да ифодаланган ечим билан тугайди. Худди шу ечимда латифанинг асосий мағизи, ҳикмати ифодаланган бўлади. Абдулла Қаҳҳорининг кўпгина ҳажвий ҳикоялари ҳам ана шунаقا кутилмаган ечимга эга. Уларда ҳам баъзан ҳикоянинг асосий ғояси ифодаланади, баъзан қаҳрамон характерининг сўнгги белгиси берилади, баъзан эса бу ечим бениҳоя теран бир юмор билан жiddийликни яқунлайди.

Ниҳоят, Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг тили ғоят пухта ишланганини, ғоят рангдор ва ширали эканини қайд қилмоқ керак. Тўғри, бу мавзу алоҳида тадқиқ қилишга арзийдиган, батағсил таҳлил қилиб, чуқур умумлашмалар чиқариш учун етарли материал берадиган мавзу. Мавриди келганда адабининг бадий тил бебидаги маҳорати масаласига кенгроқ тўхтармиз. Ҳозирча эса ҳикояларининг тили ҳақида бир-иккита умумийроқ мулоҳаза билан чекланамиз. Маълумки, реалистик метод адабиётнинг асосий материали бўлмиш тилдан ҳам реалистик принциплар асосида фойдала-

нишни тақозо қиласди. Бошқача айтганда, халқнинг жонли тилидан узоқ, китобий, баландпарвоз ва сунъий тил билан ҳаётий-ва ҳаққоний характерлар чизиб бўлмайди, уларнинг ички дунёсини, психологиясийи аниқ ифодалаш қийин, нуқтаи характеристикалар ғайри-табиий чиқади. Абдулла Қаҳҳор 30-йиллардаги ижоди давомида, айниқса, устоз Чеховнинг мактабида таҳсил кўриб чиққандан кейин асарларида тилнинг ҳаётийлигига иштилди. Буни ижоднинг етакчи принципларидан бири даражасига кўтарди ва бу принципга изчиллик билан амал қиласди.

Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг тили содда ва табиий. Бироқ бу соддалик шунчаки жўнлик эмас, аксинча у жуда катта меҳнат ёвазига қўлга киритилади. Ҳикояларда автор нутқи худди халқнинг жонли тилидай равон оқади. Бунинг устига ҳар бир жумла фикрни ғоят тиниқ ифодалашга хизмат қиласди. Аммо тилда соддалик ва табиийлик билангина юксак бадиийликка эришиб бўлмайди. Шунинг учун адаб тилда ҳам пухта образлилика интилади. Бу образлилик бадиий тасвир восита-ларидан унумли фойдаланиш ёвазига майдонга келади. Езувчи халқ мақоллари ва материалларини ҳам, турли идеоматик бирималаридан ҳам кенг фойдаланади. Персонажлар нутқини ишлашда ҳам ёзувчи қаҳрамон айтаётган ҳар бир жумлани унинг психологик ҳолатига, маданий савиясига, билимига, характеристига мос қилиб тузади. Буларнинг ҳаммаси асар мазмунини ўқувчига етказибгина қолмайди, балки жонли, конкрет манзара-лар яратади, қаҳрамонларнинг ички дунёсини очишига ёрдам беради. Ўқувчидаги муайян эмоционал ҳолат ўйғотади ва унга ҳадсиз эстетик завқ бағишлайди.

ҚАЛАМ ЕЛҚИНИ

I

Абдулла Қаҳҳор Улуғ Ватан уруши йилларида «Қизил конверт», «Кўк конверт», «Сеп», «Қампирлар сим қоқди», «Хотиёнлар», «Асрор бобо» деган ҳикоялар яратди. Кўриниб турибдики, адабнинг бу давр ҳикоялари сон жиҳатдан у қадар кўп эмас. Бунинг устига бу ҳикояларнинг ҳаммасини бадиий жиҳатдан мукаммал, юксак савияда ёзилган деб ҳам

бўлмайди. Айниқса, «Қизил конверт» ёхуд «Сеп» дегани ҳикояларда ҳаёт ҳақиқати кўнгилдагидек теран очилмаган, қаҳрамонлар ҳам тўлақонли характер даражасига кўтарилимаган. Тўғри, бу ҳикояларда ҳам Абдулла Қаҳҳорга хос юмор бор, тилида пухта образлик киноя ва қочириқлар мавжуд, бироқ буларнинг ҳеч қайсиси ҳикоя мазмунидаги саёзлик ўрнини боса олмаган. Масалан, «Сеп» ҳикоясининг қаҳрамонлари — Шерали билан Шаҳринисо бир-бирини севади ва урушдан кейин уйлашибнишга аҳд қилишади. Бунинг учун улар бир-бирларига шарт ҳам қўйишади — Шерали Шаҳринисога қалин бериши керак, қалин эса маҳв этилган фашистлар бўлади. Шаҳринисо ҳам тўйга сепи билан келиши шарт. Унинг сепи — далада етиштирилган мўл ҳосил. Албатта, ёзувчи бу ҳикояда жангчи йигит билан фронт орқасидаги жемнаткаш қизнинг ҳамфирлигини, якдиллигини ифодаламоқчи бўлган. Ният яхши, аммо уни рўёбга чиқаришда Абдулла Қаҳҳорга хос маҳорат тўла ишга солинган эмас.

Адибнинг бошқа ҳикоялари анча юксак савияда ёзилган. Масалан, «Қўк конверт», «Кампирлар сим қоқди» ҳикояларида биз жанр сиру асрорини пухта эгаллаган, халқ тилининг жами нағисликларини пухта ўзлаштирган, қалами равон адабнинг шаклланган услубини яққол сезиб турамиз.

Абдулла Қаҳҳор ҳар иккала ҳикояда ҳам ўзига хос тарзда характер яратади. У воқеаларнинг кенг баенини бермайди, шунингдек, қаҳрамон характерини ҳам тадрижий равишда, бошидан кечганларини бағафсил ҳикоя қилиш асосида очмайди: адаб кўпроқ штрихларга мурожаат қиласи, улар ёрдамида қаҳрамон қиёфасини тугал равишда кўз ўнгимиизда гавдалантиради. «Қўк конверт» ҳикоясининг қаҳрамони Эркабой Мирзаев гвардиячи сержант; у бир неча госпиталда даволанади. Адаб ҳикоянинг бошидаёқ қаҳрамоннинг аҳволи-руҳиясини чуқур лиризм билан таъсирлайди. Госпиталь — шу ерда, Узбекистонда. Эркабой, албатта, ватанини соғинган... Аммо унинг соғинчи ҳақида бир оғиз гап айтмайди, аниқ миллий рангга эга бўлган конкрет деталлар орқали кайфиятини ифодалайди: «Гвардиячи сержант Эркабой Мирзаев госпиталнинг деразасидан кўчага қараб, хаёл суриб ўтирган эди, бирор бир сават шафтоли олиб ўтди. Ҳар шафтолики, палахмонга солиб отсанг, пахса деворни ағдаради. Қани энди шундан

тўрттасини узатиб юборса! Секин пўстини артсанг, оғзингга солиб, тилинг билан танглайнингга боссанг-у, «сувини қулт-қулт ютсанг».

Ҳикоя давомида адид бевосита жанг майдонини кўрсатмайди. Эркабой Мирзаевнинг фашистларга қарши курашда қандай қаҳрамонликлар кўрсатганини таърифламайди, фақат совға олганини, совға ичидаги «Фарбий фронт, ўнтадан ортиқ фашистни ўлдирган қора қош, қора кўз йигитта тегсин» деган ёзув борлигини айтади. Шу деталнинг ўзи билан адид Мирзаевнинг бошқа минглаб совет солдатлари каби жасур, ватанпарвар жангчи эканини кўрсатишга муваффақ бўлган.

Ҳикояда яна бир образ бор. Бу — Эркабой Мирзаевга совға жўнатган ўзбек қизи Латофатхон. Адид унинг ҳам на портретини, на таржимаи холини тасвирлайди, лекин шундай деталлар топадики, натижада кўз ўнгимизда уруш йилларида энг яхши инсоний сифатлари намоён бўлган, аввало чинакам ватанпарвар эканини кўрсатган ўзбек аёлининг ёрқин сиймоси гавдаланади. Ёзувчи Латофатхон образини чизишда ҳам ҳар қандай сохталикдан, сунъийликдан, ортиқча муболағалардан қочади, фақат иккита эпизод орқалигина унинг характерини очади. Бу деталларнинг биринчиси шуки, у фронтдаги жангчиларга совға юборган. Бу ҳаракат ўруш йилларида жуда кенг тарқалган эди. Тўғри, совғалар унчалик салмоқли, тўкин бўлмас эди. Уларда кўпинча тамаки, папирос, қофоз, қалам, туршак, майиз, дастрўмлолга ўхшаш майда-чўйда нарсалар бўларди. Бироқ ҳар бир совғада, албатта, икки энлик хат бўларди, хатда эса жангчига омонлик, омад тилаб айтилган, жасоратга ундовчи дил сўзлари... Бу содда, бир оз дагал тузилиган, самимий иборалар жуда оғир шароитда жанг қилаётган, юртини, қариндош-уруғларини соғинган қизил аскарга чексиз руҳий мадад бағишилагани шубҳасизdir. Хуллас, Латофатхон камтарона ишларч билан жангчилар қалбига аланга solaётgan қиз. Шуниси ҳам борки, у фақат Эркабой Мирзаевгагина тухфа юборган эмас. Онасининг айтишича, қизил аскарлар командирлардан юздан ортиқ хат келган. Демак, Латофатхон фронтга — қизил аскарлар ва уларнинг командирларига мунтазам равишда хатлар, совға-саломлар йўллаб турган.

Латофатхон характерини очишда катта роль ўйнайдиган иккинчи деталь — Мирзаевнинг уни қидиришидир.

Эркабой Мирзаев истиҳола билан, иккилана-иккилана қизнинг уйига боради. Эшикни бир кампир очади. Бегона одамни кўриб ўзини йўқотиб қўйган кампир бир лаҳзада унинг харбий кийимидан жангчи эканини билди, унга самимий илтифот кўрсатади: «Вой, қоматингдан онанг ўргилсин! Оёғингга нима қилди? Кир, кир тезроқ! Бу ёқقا, ўргилай... Ҳой, қизим, қаёқда қолдинг? Самовар қўй! Аканг урушдан кептилар...» Шу биргина монологнинг ўзидаёт адиб халқимизнинг уруш йилларида намоён бўлган ажойиб фазилатини яхши ифодалаган. Уша кезларда фронт орқасидагилар, айниқса, қариялар учун жангчининг бегонаси бўлмас эди — уларнинг ҳаммасини ўз ўғлидай, энг яқин одамидай кутиб олар, қўлидан келса, дастурхон ёзар, бўлмаса, яхши сўзлар билан сийларди.

Эркабой Мирзаев Латофатхонни тополмайди — ойдинлашадики, ғайрати ичига сифмайдиган, фикри-ёди урушда бўлган Латофатхон онасининг «от минолмасанг, замбарак отолмасанг, нима қиласан урушда» деб койиганига қарамай, аллақачон фронтга медсестра бўлиб кетган экан. Кўнглига анча пинҳоний тилакларни тугиб келган Мирзаев госпиталга қайтиб, хат ёзиб, Латофатхоннига ўхаш кўк конвертга солиб жўнатади «Ҳаракатдаги армия. ГП — 19640—Б Ўнтадан ортиқ ярадорни жанг майдонидан олиб чиқсан бўлса, қора қош, қуралай кўз Латофатхон Гуломовага тегсин».

Ҳикоя «бу хатнинг мазмунини бирорга айтиб бермайди» деган ибора билан тугайди. Бу ибора ҳам ҳикоя савиммийлигини чуқурлаштиради, эстетик жозибасини кучайтиради. Шу тарзда Абдулла Қаҳҳор зоҳирлан қараганда оддийгина кўринган, бирон мураккаблиги билан ажралиб турмайдиган қисқагина ҳикояда муваффақиятди топилган деталлар ёрдамида замондошларимизнинг характеристини тугал очиб бера олган, уларнинг ватанпарварлигини дабдабасиз, самимий ифодалаган. Бу қаҳрамонлар ажойиб инсоний фазилатларга эга бўлгани учун ҳам яшашда давом этмоқда.

«Кампирлар сим қоқди» ҳикояси ҳам ана шундай маҳорат билан ёзилган. Бу ҳикояда ҳам уруш йилларида ҳаётда кўп учраган оддий бир воқеа тасвирланади — аллақачон меҳнат фаолиятига якун ясаб, фарогатли ҳордиқса чиқсан беш кампир колхоз раисининг таклифи билан кўпчиликка мадад бўлсин дея тўрт қути қурт тутишади ва районда биринчи бўлиб, ҳар қути уруғдан

60 килограммдан пилла олишади. Ёзувчий мана шу оддийгина ҳаётий фактни санъат фактига айлантиради.

Айрим замондошларининг хотираларига кўра Абдулла Қаҳҳор урушнинг сўнгги йили худди шу воқеага Тошкент атрофидаги колхозлардан бирида дуч келган экан. Бу ўринда ҳам ёзувчининг ҳаёт фактига муносабати, образ яратиш принциплари эътиборга лойиқ. Адид фактни ўзгартирмайди, қаҳрамонларни ҳам аслида қандай бўлса, шундайлигича олади. Фақат уларнинг сиймосини кўрсатганда, битта деталдан фойдаланади-ю, қиёфаларини очади-қўяди. Колхоз раиси беш кампирни «ҳаммаси йифилганда битта шафтолига тиши ўтмайди» деб таърифлайди. Халқ юмори билан суғорилган ана шу образли таърифда биз кампирларнинг ёшини ҳам, куч-қудратини ҳам, ранги-рўйини ҳам кўргандай бўламиз, хаёлатимиз ёрдамида уларнинг портретидаги етишмай турган чизиқларни тасаввур қиласиз. Табиийки, кампирлар характерини яратиш учун уларнинг жисмоний қиёфаларини кўрсатиш кифоя эмас эди. Ёзувчининг ҳикоядан мақсади ҳам бошқа — у ана шу «битта шафтолига тиши ўтмайдиган» кампирларнинг маънавий қудратини, ватанпарварлигини кўрсатмоқчи, совет тузуми туфайли уларнинг онгида пайдо бўлган янги белгиларни, муҳим сифатларни очмоқчи. Бироқ бу жуда қийин иш эди, чунки меъёрнинг жиндай бузилиши, ҳаётнийлик принципидан жиндай чекиниш, қаҳрамонлар тасвирида сохталикка, ёлғон-яшиқча йўл қўйиш образни парчалаб юборар, уни ишонтириш қувватидан, таъсир кучидан маҳрум қиласиз эди. Абдулла Қаҳҳорнинг характер яратиш маҳорати худди шу нуқтада яна кўринади. Раис кампирлар ҳузурига келиб, улардан ёрдам беришни сўрайди, сўнг шу масалани муҳокама қилувчи мажлисни очади. Кампирлардан садо чиқмайди, улар «мажлис» сўзини эшишиб шошиб қолишади. Ниҳоят, «Тўхта хола рўмолининг учи билан оғзини ёниб бўзарган ҳолда аввал ўртоқларига, кейин раисга қаради.

— Энди, ўғлим, дабдурустдан мажлис дединг... асосан шу гапни ўзаро аввал жўн гаплашиб, тиниқтириб олсаг-у, кейин мажлисга солсанг бўлар эди».

Бу гапларда, албатта, юмор бор ва бу юмор кампирлар характерига муайян даражада жозиба бахш этади. Лекин гап фақат юморда эмас — кампирнинг мажлисга муносабатида уларнинг характеридаги жуда муҳим бир хислат ифодаланган. Мажлис улар учун коллектив фик-

рини ифодалайдиган ҳодиса. Қўпчилик ичидаги айтилган гап субути бўлиши керак. Ундан қайтиб бўлмайди. Сўзинг ва ишинг бир бўлсагина сен ўз уйингда, ўз колхозингда обрў-эътибор топишинг мумкин. Ахир, бу янги колективистик психологиянинг намоён бўлиши эмасми?

Тўғри, бугунги кунда мажлисларнинг аввалги бурди йўқ, кўп ўринларда у қуруқ расмиятга айланниб қолган, унда сўзлайдиганлар ҳам кўпинча коллектив фикрини ифодалашдан кўра ўзининг чечанлигини намойиш қиласди. Аммо уруш йилларида аҳвол бошқача эди. Абдулла Қаҳҳор ана шу ҳақиқатни яхши илғаган ва унинг ёрдамида кампирлар характерини ғоят ҳаққоний ифодалаган.

Абдулла Қаҳҳорнинг бу ҳикояси гарчи адабиётимизда батамом янги бир боб очмаган бўлса-да, катта ҳақиқатларни содда шаклларда ифодалагани, қаҳрамонлар характерини тўлақонли яратгани билан бугун ҳам қимматини йўқотмаган.

Абдулла Қаҳҳорнинг уруш йилларида прозасида алоҳида ўрин тутувчи асар «Асрор бобо» ҳикоясидир. Ҳикоя ўша кунларнинг энг долзарб мавзусида ёзилган бўлиб, мана, қирқ беш йилдирки, ҳамон тароватини йўқотгани йўқ. Ҳозир ҳам китобхонда худди кеча ёзилган асадай чинакамига замонавий муаммоларга бағишиланган ҳикоядай таассурот қолдиради. Адаб «Асрор бобо» ҳикоясида том маънодаги ҳалқ характерини яратган.

Адаб 1952 йилда улуғ рус ёзувчиси Гоголь ҳақида ёзган мақоласида унинг ижодидан кўп нарса ўрганганини, хусусан, Асрор бобо образини яратишида унинг ижодий тажрибасига таянганини таъкидлайди: «Гоголининг зеҳнимда умрбод қолиб кетган образларидан бирга Тарас Бульбадир. Барваста, буқувват, иродаси темир, ўртоқларига меҳрибон, душманга беомон бўлган бу чол кўз олдимидан сира кетмайди, ҳаммавақт худди яқинингнада кўрганга ўхшаб тураман. 1941 йилда немис босқинчилари Украина тупроғига бостириб кирган куни, назаримда, Тарас Бульба бақириб, сўқиниб хиёнаткор ўғлини ўз қўли билан ўлдириб, икки ёнидан иягигача осилиб тушган мўйлови хиёл титраган ҳолда, қўлига қурол олиб, душманга қарши чиқиб кетаётгандай бўлди. Ватан уруши йилларида чиқсан «Асрор бобо» ҳикоясини ёзишда Тарас Бульба образи менга илҳом бер-

ди. Асрор бобо кампирига қалбини ўртаб турган оғир мусибат — ўғлининг жангда ҳалок бўлганлиги хабарини айтмай, яшириб юради, бу мусибатнинг ҳамма дард-аламига ўз қалбини тутиб беради. Бунда Асрор бобога Тарас Бульба чизиқларидан бирини беришга уринганлигимни кўриш мумкин».¹ Ҳақиқатан ҳам Асрор бобо образи билан Тарас Бульба ўртасида муайян уйғунлик бор. Адиг юқорида таъкидлаган яқинликдан ташқари, синичиклаб қаралса, Асрор бобонинг ҳам «иродаси темир, ўртоқларига меҳрибон, душманга беомон» эканини кўриш мумкин.

Абдулла Қаҳдор Тарас Бульбадан илҳомланганда фақат шу ташқи белгиларни яратибина қўяқолмаган. Менимча, бу ўринда муҳими шундаки, Абдулла Қаҳдор Гоголга эргашиб, Асрор бобо образида ўзбек халқининг энг муҳим хислатларини, энг олижаноб фазилатларини умумлаштириб берди. Бу фазилатлар замон ва макондан ташқари турувчи мавҳум фазилатлар эмас, кўпроқ совет ҳокимияти йилларида социалистик тузум таъсирида туғилган ва шаклланган сифатлардир.

Адиг қаҳрамонлар характерини миллий ўзига хос рангларда кўрсатар экан, бирон ўринда уларнинг шанига мақтov гаплар айтмайди, ёхуд уларга қора бўёқ суркамайди. У реалистик адабиётнинг энг муҳим принципларидан бирига қатъий амал қиласи — ҳамма ўринда ўзини панага олиб туриб, қаҳрамонга муносабатини ошкор этмай қалам тебратади ва қаҳрамонларнинг ўзини бевосита ҳаракатда ёхуд диалоглар орқали кўрсатади-кўяди. Шунинг учун ҳам улар ҳар бир вазитда, ҳар қайси ҳаётий коллизияда табиий ҳаракат қиласи, бирон жойда ўз характерининг мантиғига зид иш тутмайди. Хуллас, буларнинг бари бирлашиб, қаҳрамонга том маънодаги теран инсоний жозиба ато этди ва шу жозиба туфайли Асрор бобо адабиётимизнинг энг ёрқин образлари қаторидан ўрин олди.

Ҳикояда Асрор бобо самоварчиллик қилиб, ҳар куни сиёсий ташвиқот ишларини олиб бораётгани кўрсатилади. Унинг ишлари шу қадар салмоқлики, райком секретари Асрор бобога катта баҳо бериб, уни «районимиздаги энг катта агитатор... Ота шу ерда туриб, Берлинга ўт қўяётибди» дейди.

¹ А. Қаҳдор. Устоз санъаткор. «Шарқ ғулдузи», 1952, 3-сон, 46-бет.

Чиндан ҳам Асрор бобо кўкрагида ўти бор. Шу ўт туфайли у тинч туролмайди, элу юрт бошига иш тушганда қарилигига қарамасдан қўлидан келганча оғирни енгил қилишга кўмаклашади: «Раис енгил ишларга ярайдиган қарияларни рўйхат қилганда отани ёзмаган экан, ота рўйхатга кирмай қолган чолларни йигиб мажлис қилди. Ота мажлисда биринчи сўзга чиқиши экан. Гапни нимадан бошлади денг? «Хозирги вақтда анчайин бир тракторнинг ғилдираги томорқада занг босиб ётса ҳам одамнинг ғаши келади. Раис ҳеч ишга ярамайсан, деса, ярамас эканман деб, курк товуққа ўхшаб юраверасанми ҳамманг?» Шу мажлисдаёқ ҳалиги чоллар фронтча ишлайдиган комсомол бригадаларига бирикиб олди. Отанинг ўзи самоварни жўнаштириб юборганидан кейин кўп иш қилди».

Бу ўринда Асрор бобо характеридаги жуда муҳим бир миллий хусусият ифодаланган — у ўта андишали одам. У табиатан колективист одам — элу юртдан ташқарида қолишни ор деб билади, кўпчилик жиддий ишлар билан банд бўлганда бир чеккада томошабин бўлиб туришни уят ҳисоблайди. Мулоҳазакорлик, андиша — ўзбекларнинг миллий хусусияти. Худди шу хусусият туфайли кўп одам ҳузур-ҳаловатдан кечиб ишнинг оғирини зиммасига олади, сафнинг биринчи қаторига ўтади, қийинчиликлар бўғин-бўғинларини зирқиратса ҳам, уларни мардона ёнишга ҳаракат қилади. Бироқ Асрор бобони ҳаракатга ундалган нарса фақат андиша эмас. Биз, айни чоқда, унинг жуда юксак онг эгаси эканини, совет ҳокимиятини, социалистик тузумни дилдилидан яхши кўришини, чинакамига ватанпарвар инсон эканини ҳам кўрамиз.

Умуман ҳикояда Асрор бобо ғоят донишманд одам сифатида тасвирланади — у воқеаларни бир-бирига таққослаб, уларнинг ички моҳиятини аниқлашга ҳам мөҳир. Буларнинг бари ўзбек қарияларининг характерли сифатини ташкил қилади. Асрор бобо бутун мамлакат фашистларга қарши ҳаёт-мамот жангни олиб бораётган бир шароитда одамнинг ўз дарди билан андармон бўлиб, кўпчиликдан ажralиб қолишни қоралайди, ақл-идрокни ишга солмай, фақат ҳис-ҳаяжонга берилиб иш тутишни маъқулламайди. У ўғлининг дардидага ҳархаша қиладиган хотинига дашином бериб, «кўнгли яримта бўлса, миёси ҳам яримтами?» дейди ва уни эл қатори йиғлашга ундаиди. Яъни «ҳамма қўли бўшаганда

Йиғлайди, сен йигидан бўшамайсан». Асрор бобо хотини ва дўсти Ҳайдарга газетада босилган хабарни таҳлил қилиб берар экан, китобхон яна бир карра унинг ақли ўткирлигига қойил қолади.

У икки йил ичида СССР 35 минг замбарак, 30 минг танк, 23 минг самолёт йўқотганини ўқиб берар экан хотининг мурожаат қилиб, «нобуд бўлгани шунча бўлса, ҳаммаси қанча экан» деб савол беради ва шунча қурол-аслаҳани жангчиларнинг ота-оналари, ака-укалари, опа-сингиллари, хотинлари етказиб бераётганини айтади. Худди шу суҳбатнинг охирида, шундай фикр олдинга суриладики, бу фикр Асрор бобо мулоҳазаларининг мантиқий хулосаси бўлиб, унинг эътиқоди сифатида жараганглайди; «Дуруст, сен самолёт ясолмайсан, кетмон чополмайсан... Лекин қиласман десанг, қўлингдан иш келади. Сенинг кўкрагингда ўт бор, соч шу ўтни, ҳўлу қуруқ баравар ёнсин».

Асрор бобо хотинини даъват қилиш билан чекланмайди, у аввало ўз сўзларига ўзи амал қиласди — унинг очган самовари, шу самоварда урушга бориб келган йигитларнинг жангномаларини эшитиш — буларнинг бари Асрор бобо «кўкрагида ёнган ўтдан бино бўлган». Шу ўринда яна бир foят муҳим савол кўндаланг бўлади — ҳўш, олтмишдан ошган бир қария кўкрагидаги бу ўтнинг ўзи қаердан пайдо бўлган? Эъзозлаётган ватанпарварликнинг моҳияти нимада? Нима боисдан у элу юртини севади, нима учун унинг истиқболи, озодлиги учун курашга ҳиссасини қўшади? «Асрор бобо» ҳикоясининг асосий гоявий мазмуни худди шу саволларга жавобидир.

Асрор бобо характеристидаги энг муҳим томонларидан бири шундаки, унинг учун «Ватан» тушунчалик чекланган, мавҳум тушунча эмас; унинг ватанпарварлиги тарихан конкрет ижтимоий мазмунга эга. Худди шу хусусият Асрор бобони социалистик тузум шароитида шаклланган янги инсон деб таърифлашга асос беради. Ҳикояда адид Асрор бободаги ватанпарварлик қандай қилиб социалистик мазмун касб этганини ҳаққоний очади.

Абдулла Қаҳҳор қаҳрамоннинг ҳаёт йўлини батафсил тасвирламайди, унинг таржимаи ҳолини мукаммал кўрсатиш йўлидан бормайди. Аксинча, унинг ўтмишдаги ҳаётини бир-икки белги орқали жуда ихчам лавҳаларда чизади. Бироқ шунга қарамай, биз Асрор бобо ҳаё-

тидаги энг мұқим воқеалар ҳақида тасаввур ҳосил қи-
ламиз ва унинг ўтмиши билан бугунги ҳәётини таққос-
лаш имконига эга бўламиз. Асрорқул асли ўлтармалик,
умрининг кўп қисми бирорлар эшигида ўтган Нихоят, те-
гирмончилик касбини эгаллаб, қўл учиди тириклик қи-
лади. Асрорқул суюги меҳнатда қотган бўлса-да, таби-
атан мутеликни ёқтирилмайди. Оқпошшо мардикор олган
йили «оқ пошшонинг девори йиқилган бўлса, ўзининг
юртидан мардикор олсин, биз бормаймиз» деб элга ғу-
лу солган. Кейин шаҳардан солдат келиб, анча одамни
ҳайдаб кетгач, Асрорқул бошқа қишлоққа қочиб, жон
сақлаб қолади. Қочгани сабаб бўлиб тегирмондан айри-
лади. Оқпошшо таҳтдан тушгандан кейин ҳам Асрорқул-
нинг куни туғмайди — тегирмонни қайтариб олиш уми-
дида Ултармага борган Асрорқул бўшашиб қайтиб
келади: «Оқпошшо таҳтдан тушгани биланоқ амин амин-
лигидан тушманти». Шундай қилиб, у ижтимоий тенг-
сизлик ва адолатсизлик туфайли ўз юртига сифмай
«қоқоқ» бўлади, ватансиз қолади. Фақат совет ҳокимия-
ти ғалаба қозонгандан кейингина у яна қайтиб Ултар-
мага боради, бузилган тегирмонини тузатади ва шу теги-
рмон билан колхозга киради.

Абдулла Қаҳҳор Асрорқулнинг совет ҳокимияти йил-
ларида нақадар тўқ, фаровон ва бахтли ҳаёт кечирга-
нини, бошидан қандай шодиёна воқеалар кечганини ва
ҳоказоларни гапириб ўтирилмайди. Биз фақат унинг 35
ёшда бир бева аёлга уйланганини, ундан ўғил кўргани,
«ўз юртида қоқоқ бўлиб юрган кунлардан ёдгор бўл-
син» деб исмини Ёдгор қўйгани ҳақида маълумот ола-
миз, холос. Аммо ҳикояда шундай бир эпизод борки, у
бизга Асрор бобонинг совет ҳокимияти йилларида маъ-
навий жиҳатдан бекиёс ўсганини, батамом янги одам
бўлиб етишганини кўрсатади. Мана, ўша эпизод:

«Кампир йиғлаб юборган эди. Асрорқулнинг аччиғи
келди.

— Тағин!... Аммо-лекин, хўп калтабоп хотин бўлиб-
сан-да! Бурунги замон бўлса, биронта қовурғангни бу-
тун қўймас эдим!..

— Мана, уринг, синдиринг қовурғамни! Қўрқмай
қўяқолинг, арз қилмайман.

— Арз қилишингдан кўрқмайман, хотин ургани но-
мус қиласман».

Буни қаранг — яқин-яқинларда — бор-йўғи 25—30
йилча аввал шу Асрор бобо ҳам бошқа минглаб ўз-

бек эркаклари каби «қамчисидан қон теммаган эркак эркакми!» деб юрган эмасмиди? Унинг учун хотин киши тил-забонсиз, эрксиз, ҳуқуқсиз, умр бўйи эрнинг қовқ-тумшуғига қараб, унинг ҳар қандай хоҳишини сўзсиз ижро этиб, қўл қовуштириб яшашга мажбур муштавар, мунгли маҳлук эмасмиди? Энди эса Асрор бобо хотин ургани номус қиласди! Шу биргина жумлада унинг ички дунёсида содир бўлган жуда катта ўзгариш мана мен деб кўриниб туради. Хотин уришга номус қиласдиган одам, демак, ўз қадр-қимматини яхши билади, эл юрт ичида ўз номининг пок бўлишини, номусига доғ туширмасликни ўйлади. Ўз қадр-қимматини билиш эса жамиятда ўз ўрнига эга бўлиш демакдир. Хуллас, ёзувчи Асрор бобонинг совет ҳокимияти йилларидаги ҳаётини кенг тасвирламаса ҳам, ана шундай чизгилар ёрдамида унинг характерида содир бўлган ўзгаришларни яққол кўрсатади.

Абдулла Қаҳдор санъаткорлиги шундаки, у ҳикояда Асрор бобо характеристининг ижтимоий моҳиятини унинг инсоний табиати билан чамбарчас боғлиқ ҳолда очади. Адаб қаҳрамоннинг инсоний сифатларини очиш учун, уни кўз ўнгимизда бетакрор ҳусусиятларга эга бўлган жонли инсон сифатида гавдалантириш учун ҳамма имкониятдан фойдаланади. Баъзи эпизодларда Асрор бобо китобхон кўз ўнгига ҳаётда кўпни кўрган. Яхши ёмонни бошидан кечирган, кўрган нарсаларидан теран ҳулосалар чиқариб олувчи, пок, ҳалол, виждони тоза, донишманд одам тарзида намоён бўлади. Баъзи эпизодларда эса унинг тиниб-тинчимаслиги, ҳаракатчалиги очилади. Башқа саҳифаларда эса биз Асрор бобони чинакам шоирона дидга эга бўлган тарзда кўрамиз. **Маълумки**, Абдулла Қаҳдор кўп асарларида табиат манзараларини тасвирлашга учча ўрин бермайди. Аммо «Асрор бобо» да самоварнинг тасвирига алоҳида эътибор беради: «Асрорқул самоварни жуда баҳово жойга қилган эди. Икки том бўйи настда Шўхсой шопуллайди. Тегирмонни кўмиб ётган дарахтзор настда худди самоварнинг саҳнидаги гулзорга ўхшар эди. Тепаликдаги чинор, икки туп сада қайрағоч, тўрт-беш кишилик талай супаларга соя солиб турарди. Супаларнинг ораларига, атрофига анвойи гуллар экилган».

Адаб бу гўзал манзарани беҳуда келтираётгани йўқ — унинг ёрдамида ҳамқишлоқларининг қалбида

гўзаллик туйғусини алангалантиришни истаган Асрор бобонинг юксак дидини, нозик табиатини таъкидламоқчи. Адиб буни Ҳайдар ота тилидан ифодалайди:

— «Аммо лекин, Асрорқул, барака топ! — деди Ҳайдар ота райҳонни чеккасига тақиб,— умрингда самоварнинг жўмрагини ушламаган бўлсанг ҳам, кўп тўқим табиат самоварчиларга ибрат бўладиган иш қилибсан».

Абдулла Қаҳҳорга бағишланган илмий ишларнинг ҳаммасида «Асрор бобо» ҳақида гап кетаркан, чолу кампир бир-бирига ғоят меҳрибонлиги таъкидланади, Ёдгорнинг ўлимини бир-бирларидан яширишлари эслатиб ўтилади. Бу — тўғри, ҳақиқатан ҳам, чолу кампирнинг шу муносабатлари орқали уларнинг инсонлиги, қалби меҳру шафқатга тўлалиги яхши очилган. Бироқ шу билан бирга ҳикояда яна шундай штрихлар борки, улар ҳам чолу кампирнинг ўзаро муносабатларини очишида катта роль ўйнайди. Ҳўш, бу муносабатлар қандай? Асрор бобо ва унинг кампири бир-бирини севадими? Албатта, олтмишдан ошган одамларга нисбатан масалани бу тарзда қўйиш бир оз эришроқ туюлади. Езуви ҳам ҳикоянинг бирон нуқтасида уларнинг ўзаро муҳаббати ҳақида оғиз очмайди. Бироқ шундай бўлсада биз бир қатор эпизодларда бу икки қариянинг оиласи ғоят мустаҳкам эканига, улар бир-бирига суюниб қолганига, бир-бирини ҳаддан зиёд ҳурмат қилишига амин бўламиз. Асрор бобо хотинига айтган қўйидаги сўзларга эътибор қилинг: «Қани кел энди, ошингни суз! Ўзим сузиб бера қолайми? Ўтиришингдан ошни оғзингга солиб, жағингни қимирлатиб қўймасам, чайнамайдиганга ўхшайсан...» Бу парчадаги самимиятга қаранг — фақат бир-бирига хадди сиғадиган одамларгина, кўп йиллик бирга ўтказилган турмуш туфайли табиатлари бир-бирига сингишиб кетган кишиларгина бир-бирига шундай муомала қилиши мумкин. Албатта, бу оиласа ҳам орада гап қочиши мумкин, бироқ бундай ҳолларда ҳам уларнинг орасидаги меҳр қочмайди. Ҳикояда яна бир эпизод бор — Абдулла Қаҳҳорнинг психологик тасвир бобида маҳорат чўққиларини нақадар эгаллаганини кўрсатади. Чолу кампир ва уларнинг меҳмони Ҳайдар ота ўтириб ош ейишяпти. Гап яна ийғи тўғрисида кетади. Асрорқул ҳам, кампир ҳам асл кайфиятини яширишга уринади. Аммо бунга эришавермайди. Айниқса, кампир ўзини қўлга ололмайди. Шунинг учун ичидан

йиги тўлқинланиб келганда ўзини тутиш учун Асрор-кулга хархаша қиласди:

- Мунча курт-курт қилиб чайнайсиз!
- Турп шунаقا бўлади-да, жонидан.
- Қаёқда, юмшоқ нон есангиз ҳам беда еган отга ўхшаб чайнайсиз.
- Юрагингни кенг қил.
- Нима қилибди юрагимга? Менга ўхшаб эртадан кечгача уйда ўтириңг-чи!»

Бу диалогда халқ тилининг бекиёс ранглари товланиб турганини айтмаёқ қўяқолайлик. Унинг асосий хусусияти бошқа. Бу диалог орқали ёзувчи ўз қаҳрамонларининг шу дақиқадаги кайфиятини ошкор қиляпти, қаҳрамонлар эса худди шу иборалар билан кайфиятларини бир-бирларидан яширияпти. Хуллас, шунга ўхшаш мисоллар ҳикоянинг юксак санъат билан яратилганидан далолат бериб турибди. Теран гоявийлик, том маънодаги ҳаққонийлик, қаҳрамонлар характеристерини очишдаги психологизм, миллий ўзига хос рангларни муваффақият билан қўллаш «Асрор бобо» ҳикоясини адабиётимизнинг энг баркамол асарлари даражасига кўтарди. Асрор бобо — том маънодаги халқ характеристидир, унда ўзбек халқининг совет ҳокимияти йилларида шаклланиб улғайган энг муҳим хусусиятлари, ватанпарварликнинг анъанавий манбалари яхши ифодаланган. Шу туфайли бу ҳикоя ҳамон китобхонларнинг онгига ҳам, қалбига ҳам озиқ бериб келмоқда.

2

Улуғ Ватан уруши йилларида адабиётимиз олдида кўндаланг бўлган энг муҳим вазифалардан бири — совет жангчиларининг ёрқин образларини яратиш, уларнинг жанговар фаолиятини кўрсатиш ва бу орқали совет халқини ватанпарварлик руҳида тарбиялаб, фашист босқинчиларига қарши курашга янада сафарбар қилиш эди. Уруш йилларида адабиёт воқеликни теран акс этириб, унинг ривожланиш тенденцияларини бадиий таҳлил қилиш вазифасини бевосита ўша кунларнинг дол зарб эҳтиёжларидан келиб чиқиб, жанговар тарғибот ва ташвиқот ишлари билан боғлаб берарди. Шу туфайли кўп миллатли совет адабиёти гоявийлик, халқчиллик, ҳаётийлик каби етакчи принципларни янада такомиллаштириш билан бирга ҳозиржавоблик, оперативлик

каби фазилатларни ҳам касб этди. Совет ёзувчилари тўрт йил давомида адабиётнинг ҳамма жанрларида шундай асарлар яратдиларки, улар ҳам актуаллиги, ҳам гоявий-бадний баркамоллиги билан адабиётимизнинг дурдона асарлари бўлиб қолдилар.

Масалан, уруш йилларида Алексей Толстойнинг «Рус характери», М. Шолоховнинг «Нафрат илми», Н. Тихоновнинг «Ленинград ҳикоялари», Б. Горбатовнинг «Алексей Куликов — жангчи» каби бениҳоя юксак жанговарлик руҳи билан сугорилган асарлар яратилди. Уларнинг ёнига Александр Корнейчукнинг «Фронт», Леонид Леоновнинг «Истило», Константин Симоновнинг «Рус кишилари» каби асарларини қўйиш мумкин. Бу асарларнинг ҳеч қайсисини камситмаган ҳолда айтиш керакки, атоқли совет шоири А. Т. Твардовскийнинг «Жангчи ҳақида китоб» асари уруш даври адабиётининг шоҳ асари бўлди. Бу асар кенг китобхонлар ўртасида «Василий Теркин» номи билан давруғ ёди.

Шуниси муҳимки, совет жангчисининг тўлақонли образини яратиш, унинг жасоратини, фашист босқинчиларига қарши мардона курашини ёрқин акс эттириш соҳасида ўзбекистонлик қаламкашлар қардош ёзувчилар билан ва айниқса, рус ёзувчилари билан қўлни-қўлга бериб, яқин ижодий ҳамкорликда иш олиб бордилар. Худди шу масалада адабиётларимиз ўртасидаги дўстликнинг құдратли кучи ёрқин намоён бўлди. Кўпгина атоқли рус ёзувчилари ўзбек жангчилари ва офицерларининг унтилмас образларини яратиб, ўзбек адилларига яхши намуналар кўрсатдилар. Бу ўринда Илья Эренбургнинг «Ўзбеклар» деган публицистик лавҳасини, П. Павленко, Н. Тихоновнинг ҳикоя ва очеркларини, Юрий Арбатиннинг «Йигитнинг сўзи» қиссасини эслаш мумкин. Сўнгги асар уруш йилларида мислсиз жасорат кўрсатиб, жанг майдонида мардларча ҳалок бўлган ўзбек пулемётчиси Сирожиддин Валиев ҳақида ги дастлабки жиддий бадиий асар эди. Уруш йилларида «Жанговар эпизодлар», «Жангчилар кутубхонаси» каби серияли нашрлар ҳам ташкил қилинди. «Жанговар эпизодлар» сериясида қисқа муддатда юздан ортиқ китоб нашр этилди. «Жангчилар кутубхонаси» сериясида ҳам ўнлаб китоблар босиб чиқарилди.

«Ватан учун жангларда» деган ном билан рус тилида Тошкентда 1943 йилда босилиб чиқсан тўплам адабиётимиздаги тоят ноёб китоблардан бири бўлиб қол-

ди. Бу китоб А. Толстой, Вс. Иванов, А. Эфрос, К. Зеленский, М. Нечкина, М. Яновская, Б. Северов, А. Ильченко, Е. Хазин каби ёзувчиларнинг ҳаракати билан майдонга келган, китобни яратишда ўзбек ёзувчиларидан Абдулла Қаҳҳор ҳам иштирок этган. Шуниси қизики, бу китоб юқоридаги муаллифларнинг ҳикояларидан эмас, балки Совет Армиясининг жангчи ва офицерлари асарларидан ташкил топган. Фашист босқинчиларига қарши жангларнинг иштирокчилари бошлиридан кечган жанговар эпизодларни бевосита гапириб беришади, ёзувчилар эса уларнинг гапини ёзиб олиб, унга зарур бадиий тус беришган.

Абдулла Қаҳҳор бу китобда «Қасам» деган лавҳа билан қатнашган, бироқ лавҳанинг муаллифи сифатида Совет Иттифоқи Қаҳрамони Қўчқор Турдиев кўрсатилган. Лавҳа воқеаси ҳам унинг тилидан баён қилинади — унда Қўчқор Турдиев ўз жасоратларидан бири ҳақида сўзлайди. Абдулла Қаҳҳор эса бу ҳикояни ёзиб оловучи ва тартибловчи сифатида кўрсатилади. Яна бир муҳим деталь — лавҳа сўнгида «Тошкент, сентябрь 1942 год» деган сана қўйилган. Бунга алоҳида эътибор қилаётганимизнинг сабаби бор — маълумки, Абдулла Қаҳҳорнинг «Дардақдан чиққан қаҳрамон» деган китобчаси бор. Унинг сўнгги боби «Қасам» деб аталади ва унда ҳам Қўчқор Турдиевнинг машҳур жангига тасвирланади. Фақат китобда ҳикоя Қўчқор Турдиев тилидан эмас, адаб тилидан баён қилинган.

«Дардақдан чиққан қаҳрамон»ни Абдулла Қаҳҳор 1942 йил февраль ойидаёқ ёзиб тутатган эди. Ҳикоя «Қизил Ўзбекистон» газетасининг шу йил 29 март, 19 ва 26 апрель ҳамда 17 май сонларида босилиб чиқади. Орадан кўп ўтмай, ўзбек ва рус тилларида алоҳида китоб сифатида босилади, 1943 йилда эса «Жангчилар кутубхонаси» сериясида китобнинг иккинчи нашри эълон қилинади.

«Дардақдан чиққан қаҳрамон» ўзбек жангчисининг реалистик образи яратилган биринчи прозаик асар эди. Жанр жиҳатидан уни ҳужжатли қисса деб аташ мумкин. 1942 йилнинг бошида Тошкентда Қўчқор Турдиева Совет иттифоқи қаҳрамони унвони берилгани ҳақидаги хабар тарқалиши биланоқ Абдулла Қаҳҳор унинг ҳақида материаллар тўплай бошлидай, шу мақсадда қаҳрамон туғилиб ўсан жойга — Ойим районидаги Дардақ қишлоғига боради, унинг қариндош-уруғлари билан

суҳбатлашади, колхозни ўрганади, кейин эса фронтдан Тошкентга келган қаҳрамоннинг ўзи билан учрашиб, суҳбатда бўлади. Шундай қилиб, жуда шошилинч ра-вишда иш олиб бориб, «Дардақдан чиққан қаҳрамон» қиссанинг яратади.

Албатта, қиссанинг кўпгина саҳифалари уни ижодда тажрибали одам ёзганидан далолат бериб туради. Ўзувчи қиссани традицион сюжет асосига қурган — унда қаҳрамон биографияси берилади, қариндош-уруғларининг ўтмишдаги ҳаёти кўрсатилади, у ҳаёт бугунги кун билан таққосланади ва шу тарзда қаҳрамоннинг нима учун жанг қилаётгани очилади. Бу саҳифаларда Абдулла Қаҳдор ўзбек қишлоғининг манзараларини ҳам, одамларнинг характерини ҳам жуда ихчамлик билан мөҳирона тасвирлашини намойиш этган. Масалан, қаҳрамон қишлоғининг таърифи шундай берилади:

«Дардақ деган қишлоқни кўрганмисиз? Ойим районига қарайди. Кўрмаган бўлсангиз, бориб кўринг, кўрган бўлсангиз эсланг: биридан бирин чиройли сурлар, буларнинг кетида оқаришиб турган тоғлар... Булоқлардан қайнаб чиққан тиниқ сувларнинг кўм-кўк даладан илонизи бўлиб, симобдай ярқираб оқишини айтинг! Ер-чи? Ҳай, ҳай, ер ҳам шундоқ бўладими! Минг балойи азим, агар шу ерларга араванинг гупчагини кўмсангиз қайрагоч кўкариб чиқади».

Ехуд адабнинг характер яратишдаги маҳоратидан далил берувчи яна бир мисол билан танишайлик. Қаҳрамоннинг отаси Матрайим aka ўтмишда Ҳамрабой деган одамнинг хизматини қилиб ўтган. Адиб унинг хасислигини шундай таърифлайди: «Мушукка ўхшаб ухласа-ухласа хуррак тортиб турадиган бу одам шўрвасига пашша тушса шилиб ташлайдиган даражада хасис эди. Шу қадар хасиски, хизматкорларидан ҳатто чойни ҳам дариг тутади, «одам икки пиёла чойга тўяди, ортиқчаси истроф» дерди. Ҳолбуки, ўзини чойга тўйгазиш учун чойни пақирда бериб, тепасида ҳуштак чалиб туриш керак эди».

«Дардақдан чиққан қаҳрамон»да бундай ёрқин саҳифалар, оригинал деталлар кўп. Асарнинг тили бошдан-оёқ ҳалқ тилининг бетакрор жилоларини акс эттиради. Лекин шуларга қарамасдан, қиссани том маънода муваффақиятли чиққан деб бўлмайди, чунки унда Қўчкор Турдиев жангчи сифатида очилмай қолган. Қиссанинг сўнгги бобида унинг фидокор жангчилиги,

Энг оғир вазиятларда ўзини йўқотиб қўймагани ҳақида ахборот берилади-ю, лекин бу ахборот бирон ўринда бадий тус олмайди, салмоқли умумлашма даражасига кўтарилилмайди. Лекин шунга қарамай, уруш йилларида бу кичик қисса зиммасидаги катта вазифани яхши баъжарди — у чинакам ташвиқот руҳига эга бўлгани учун китобхон сафарбарлигини оширишда ижобий роль ўйнади.

Абдулла Қаҳҳор бундан кейин ҳам ўзбек жангчилари образини яратиш устидаги ижодий изланишларини давом эттирди. У бир қанча очерклар яратди, уларнинг баъзилари вақтли матбуот саҳифаларида эълон қилинди, баъзилари эса «Саккиз ботир» деган китобга кирди. Аммо адабнинг бу борадаги энг салмоқли иши «Олтин юлдуз» қиссаси бўлди. Бу қисса ўзбек прозасида Улуғ Ватан уруши мавзусида яратилган биринчи асар эди.

«Олтин юлдуз» ҳам жанр хусусиятларига кўра «Дардақдан чиқсан қаҳрамон»га ўҳшайди — у ҳужжатли қисса бўлиб, Совет Иттифоқи Қаҳрамони Аҳмаджон Шукуронинг ҳаёт йўли ва жанговар фаолияти асосида қурилган. Адаб қиссанинг бошидан охиригача реал ҳаётни фактлар силсиласидан чиқиб кетмайди, бадний фантазиясига эрк бермайди, лекин шунга қарамай, унинг асарида фактография деган иллатдан асар ҳам йўқ. Бошқача қилиб айтганда, қиссада тасвирланган воқеаларнинг ҳаммаси чиндан ҳам ҳаётда бўлиб ўтган воқеалар — улар Аҳмаджон Шукуров таржими ҳолидан олинган, бироқ ёзувчи уларни шундай талқин қилганки, натижада бу фактлар бирлашиб, Аҳмаджон Шукуров характерини кўпгина совет кишиларининг энг муҳим жиҳатларини ифодаловчи умумлашма характер даражасига кўтарган. Бу қисса қаҳрамони характерини таҳлил қилмасдан аввал, қисқагина бўлса-да, асарнинг ёзилиши тарихи билан танишайлик.

Бу гал ҳам Абдулла Қаҳҳор Бешариқ районига қарашли Шоварди қишлоғидан чиқсан Аҳмаджон Шукуронинг Золотаревка қишлоғини эгаллашидаги жасорати учун Совет Иттифоқи Қаҳрамони деган олий унвонга сазовор бўлгани ҳақида хабарни эшлиши биланоқ у тўғрида бирон асар ёзиш ниятига келади ва қаҳрамон билан учрашиб, бўлажак қисса учун материаллар йига бошлади. Адабнинг қаҳрамон билан учрашуви Ҳаким Назирнинг хотираларида яхши баён этилган:

«Қирқ учинчи йил бўлса керак. Совинформбюородан Қизил Армиямизнинг ғолибона юришларида алоҳида жасорат кўрсатиб, Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонига сазовор бўлганлар ҳақида янги маълумотлар тараалди. Бундай ғолиблар орасида Фарғона йигити Аҳмаджон Шукуров ҳам бор эди. Узбекистон халқи бу мард ўғлонни зўр севинч-қувонч билан кутиб олди. Аҳмаджон Шукуровни биринчи навбатда радиога келтириб, микрофон орқали сўзи эшилтирилди.

Бу аснода Радиокомитет йўлагида одамлар тирбанд бўлиб тўпланиб қолишган, каттаю кичик қаҳрамоннинг чиқишини пойлаб туришарди. Солдат кийимида, кўкрагида Олтин юлдуз порлаб турган бақувват, фарғоналикларга хос хушчақчақ йигит шахдам қадам ташлаб студиядан чиқаркан, ҳамма унинг атрофини ўраб олди. Кучли ҳаяжондан терлаб-пишиб кетган қаҳрамонни оломон оғушидан аранг қутилтириб, энди редакцияда чой билан меҳмон қилинаётган пайтда эшикдан Абдулла aka кириб келди ва Аҳмаджон билан худди қариндошлардай қучоқлашиб кўришди.

— Номингизни радиода эшигандан буён кўришга муштоқ эдим,— деди ва қаҳрамон билан яқиндан танишиш учун бемалол суҳбатлашиш истаги борлигини билдириди.

Аҳмаджон aka ёнида ўтирган партия Марказий Комитетининг ходими Йўлдош Шамшаровга имо қилди-да:

— Менинг ихтиёrim шу кишида,— дейди мийифида кулиб.

Йўлдош Шамшаров бу кунлари қўп жойда Аҳмаджонни кўриш учун кутиб туришгани, учрашувлар сал товсилгандан сўнг бафуржा сўзлашиш имкони туғила жагини айтди.

Ёзувчи билан қаҳрамон гоҳ бизнинг редакцияда, гоҳ яқинимиздаги Аҳмаджон ўқишга кирган партия мактаби ётоқхонасида бот-бот кўриниб, соатларча суҳбатлашиб туришди. Аҳмаджоннинг ўзи ҳам янги дўстини кўрмаса туролмайдиган бўлиб қолди. Кейин Абдулла aka қаҳрамон билан унинг туғилган қишлоғига ҳам бориб келди».¹

Шу тарзда «Олтин юлдуз» қиссаси майдонга келди. Қисса 1944 йилда ёзиб тугалланган эди. Аммо қўл-

Ҳаким Назир. Устоз ўғитлари. «Шарқ юлдузи», 1987, 1-сон, 194-бет.

ёзма устидаги иш яна давом этгани учун биринчи марта 1945 йилда — аввал «Қизил Ўзбекистон» газетасининг июнь ва июль ойларида сонларида, сўнг «Зафар» альманахида эълон қилинди. Алоҳида китоб тарзида эса 1946 йилда босмадан чиқди. Қисса жамоатчилик томонидан илиқ кутиб олинди — янгидан чиқа бошлаган «Шарқ юлдзузи» журналиниң 1946 йил — 4—5 сонида эълон қилинган Ҳамид Ғуломнинг тақризида ҳам асар ютуқлари чуқур кўрсатиб берилди.

Ҳақиқатан ҳам, «Олтин юлдуз» кўпгина фазилатларга эга эди. Қиссанинг умумий муваффақиятини таъминлаган нарса унда бош қаҳрамон Аҳмаджон Шукуров образининг ҳаётий чиққанидир.

Аҳмаджон Шукуров образидаги эътиборни жалб қиласидиган етакчи фазилат — унинг онглилиги, ўзини ўз тақдирининг хўжайини деб билиши, чуқур инсоний ифтихори ва ватанпарварлигидир. Уруш бошланиши биланоқ у ўз ихтиёри билан фронтга жўнамоқчи бўлади. Буни у мақтаниш учун, ўзини кўрсатиш учун, бирор «ўғил бола экан» десин учун қилмайди. У уруш қуён ови эмаслигини, душманнинг юзтасининг ўлдирса, юз биринчисининг ўқидан ўзи ҳалок бўлишини яхши билади. Шуни била туриб, аскарликка ариза беради. Ёзувчи Аҳмаджондаги бундай фаолликинг сабабини тилидан шундай ифодалайди: «Мен совет даврида кўкрагимни кўтариб юришга ўрганиб қолган йигитман. Мен ўз юртимда мусоифир итдай думимни қисиб юришни хоҳламайман. Николайнинг замонида шундоқ экан, фашист келса, ундан минг ҳисса баттар бўлади. Агар ўғлимнинг пешонасида кўчадан фашист ўтганда икки букилиб туриш бўлса, фашист бу төмонга менинг ўлигимни босиб ўтади. Ундан берида ўтолмайди». Бу сўзларда ифодаланган совет кишисининг ғурури Аҳмаджон характеристидаги етакчи хусусиятни ташкил қиласиди.

Аҳмаджон жанг майдонларида чинакам «ғазаб ва нафрат мактаби»ни ўтади, у фашистларнинг ваҳшийлигини, ёндирилган қишлоқларни, қийнаб ўлдирилган болаларни, отилган партизанларни кўради. Буларнинг бари унинг қалбида нафрат оловини янада кучлироқ ловуллатади. Душманга нафрат, ватанга муҳаббат эса Аҳмаджонни фидокор ва жасур жангчи қилиб тарбиялади.

Ёзувчи Аҳмаджон образида совет кишисига хос қаҳрамонликининг моҳиятини отишга муваффақ бўлган.

Қиссада бир қатор эпизодлар борки, улар бизни «бу қаҳрамонлик фавқулодда нарса эмас, шон-шуҳрат излашнинг оқибати эмас, оммавий характердаги нарса, ҳар бир ҳақиқий совет кишисининг қонида мавжуд нарса» деган хуносага олиб келади. Шу нуқтаи назардан Аҳмаджон характерининг эволюцияси билан танишайлик. У урушгача жанг майдонида мардлик кўрсатиб, қаҳрамон бўлишни хаёлига ҳам келтирмаган. У ҳатто ҳарбий тартибларни ҳам дурустгина билмайди: рота вагондан тушгач, командирнинг «сафлан» деган буйругига ҳайрон бўлади — ярим кечада, осмон ҳамма тарновларини баравар очиб турган бир пайтда «строй бўлмай шундай кетаверса бўлмасмикин?» деб ўйлади; фронтни, жангни кўз олдига келтиромайди. Аммо шунга қарамай ажойиб жангчи бўлиб етишади. Ёзувчи қаҳрамонлик Аҳмаджоннинг бугун ҳаёти давомида тайёрланганини кўрсатади. У болалигиданоқ «кичик меҳнаткаш» бўлиб ном чиқарган, ҳалол меҳнат билан доингдор звено бошлиғи, бригадир бўлган, «юкори ҳосил» нишони олган. Аҳмаджон фронтда шуҳрат учун эмас, ватанин тезроқ озод қилиш учун, фашист босқинчиларини тезроқ тор-мор қилиш учун жанг қиласди.

Абдулла Қаҳҳор Аҳмаджоннинг ички дунёсини, психологиясини тасвирлаганда унинг қаҳрамонлиги улуевор мақсад туфайли туғилганини қайта-қайта таъкидлайди.

«Олтин юлдуз» повести жиддий бадиий нуқсонлардан ҳам ҳоли эмас. Повестдаги энг муҳим нуқсон шундаки, ёзувчи ҳарбий эпизодларни тасвирлашда реал фактлардан чекинишга тортиниб, Аҳмаджон Шукировнинг жанговар йўлини имкони борича батафсил тасвирлашга интилган. Повестда Большая Каменка, Желабуха, Золотаревка қишлоқларидағи, Орёл кўчаларидағи, Брянск ўрмонларидағи жанглар тафсилоти берилади. Табиийки, буларнинг ҳаммасини повесть рамкасига сифидириш қийин эди. Шунинг учун ёзувчи жанг эпизодларини умумий сўзлар билан, конкретлаштирумасдан тасвирлайди, айrim ўринларда эса тўғридан-тўғри баёнга кўчиб қўяқолади. Умуман, фронт воқелигини беришда ёзувчининг бошқа асарларига хос бўлган мукаммаллик ва чуқурлик етишмайди. Повестда Аҳмаджон Шукировдан бошқа кўргина образлар анча хира чиқкан. Бўтабой, Петя Ухов, Мехалицин шундай образ-

лардир. Улар асарда бирон жиддий гоявий-эмоционал вазифага эга эмас, Аҳмаджоннинг айрим сифатларини кўрсатиш учунгина асарга киритилган, натижада баддий образ учун зарур бўлган мустақилликдан маҳрум бўлиб қолган. Буларнинг барчаси повесть композиясининг занф чиқишига, кўп ўринларни тасвир эмас, риторика ва деклоративлик эгаллашига сабаб бўлган. Шунингдек, айрим ўринларда повестнинг тили ҳам қаҳҳорона жилолардан маҳрум бўлиб қолган. Баъзи жумлалар рангиз, газета ахборотларининг тилидан фарқ қиласайди: «Икки кун давом этган даҳшатли жанг натижасида қўшинларимиз аҳоли яшайдиган юздан ортиқ пунктни ишғол қилди, шу билан немисларнинг суюнган тоғи бўлмиш Орёл райони истеҳкомларига бир неча жойдан катта-катта раҳналар солди. Душман ёнбошга келган, энди уни бошдан ошириб ёнбошга уриш керак эди». Бундай камчиликлар, албатта, повестнинг баддий-гоявий қимматини анча туширади. Бироқ савол туғилади — «Олтин юлдуз» қиссасини ёзганда Абдулла Қаҳҳор ўттиз ети ёшда эди, яъни камида йигирма йиллик ижодий тажрибага эга бўлган, анча-мунча бақувват асарлар яратиб қўйган адаб эди. Хўш, нега энди ана шу кўпни кўрган тажрибали ёзувчи кўпроқ бошловчи адаблар учун характерли бўлган нуқсонларга йўл қўяди? Буни қандай изоҳлаш мумкин? Албатта, буни уруш йилларининг ўзига хос шароити билан, вақт зиқлиги билан, ҳамма нарсани шитоб бажариш зарур бўлгани билан изоҳлаш мумкин. Абдулла Қаҳҳор қаҳрамон жангчи Аҳмаджон Шукуровнинг жасоратини кенг китобхонлар оммасига тезроқ етказиши ўйлагани аниқ. Бироқ бу сабаб ҳар қанча муҳим бўлмасин, қиссадаги нуқсонларни оқлаётмайди. Баъзи бир адабиётшунослар «Олтин юлдуз»даги қусурлар адабнинг жанговар ҳаёти билан етарли таниш эмаслиги оқибатида туғилган, деб тасдиқлашади. Тўғри, бу гапда қисман ҳақиқат бор — Абдулла Қаҳҳор урушда иштирок этган эмас, бинобарин, ҳарбий воқеликни ипидан-игнасигача мукаммал билмаган. Бироқ бу сабаб ҳам масалани ҳал қилувчи асосий сабаб эмас, чунки адабиётда ёзувчи фақат ўзи кўрган, ўзи бошидан кечирган воқеанигини тасвирласин, акс ҳолда унинг асари муваффақиятсиз чиқади деган қоида йўқ. Агар шундай қоида мавжуд бўлгандা, биз тарихий мавзулардаги юзлаб ажойиб асарлардан маҳрум бўлиб қолардик. Хуллас, «Олтин юлдуз»даги

қусурларни туғдирған асосий омил бошқа нарсала. Гап шундаки, 30-йиллар мобайнида ҳам, уруш йилла-рида ҳам бизнинг танқидчилигимиз кўп ҳолларда ада-бий асарларни тўғри таҳлил қилган ҳолда, адабиёт-нинг воқеаликка муносабатини белгилашда, ҳаққоний-лик мезонини аниқлашда анча-мунча чалкашликларга ҳам йўл қўйди. Бунинг натижасида бутунлай нотўғри йўлга солиб юборадиган талаблар майдонга келди. Масалан, ёзувчи воқеаликни қандай бўлса, шундайлигича эмас, қандай бўлиши лозим бўлса, шундайлигича тас-вирлаши шарт деган ақидалар кенг тарқалди. Бундай талаблар шунга олиб келдики, бадиий асарда ҳаёт ав-валдан белгилаб қўйилган шаклларда тасвирлана бош-лади. Айтайлик, гражданлар уруши ҳақидаги асарда қизил аскар ё қизил командир мағлуб бўлиши мумкин эмас эди — бу асарга пессимистик руҳ берарди. Асар охирида — қаҳрамон иложсиз қолган дақиқада бирдан «ура!» садоси янгарди-ю, қизил отлиқлар қуюндай ёпирилиб келиб, оқларни тўзитиб юборар эди. Дехқон ҳаётига боғишлиланган асарда, албатта, унинг кечаги ҳаёти нақадар ёмон бўлгани, бугуни эса порлоқ экани кўрсатилиши лозим эди. Бундай талаблар маҳсус ма-қолаларда ёхуд китобларда ёзил қўйилган бўлмаса-да, ҳаётда, адабий практикада анча кенг ёйилган бўлиб, ёзувчи асар ёзишга киришганда, хоҳласа-хоҳламаса уларга амал қилишга мажбур эди. Улуғ Ватан уруши ҳақида ёзилган асарлар ҳам шундай — аввалдан бел-гиланган қонун-қоидаларга, қатъий талабларга мос ке-лиши шарт эди. Масалан, бундай асарларда ижобий қаҳрамон ниҳоят илфор, душман ўта фаросатсиз бўли-ши, халқлар дўстлиги, интернационализм ва ҳоказолар акс эттирилиши лозим эди. Абдулла Қаҳҳор ҳам жуда истеъодди ва тажрибали бўлишига қарамай, ана шун-дай стереотиплар асоратидан қутулиб кетолмаган — натижада асарда ҳаёт ҳақиқатини бутун мураккаблиги билан тасвирлаш ўрнига муайян схематизмга йўл қўй-ганки, бу асардаги жиддий қусурларни туғдирган.

«Олтин юлдуз» ана шундай зиддиятли қисса. Ал-батта, «Олтин юлдуз»дан кейин адабиётимиз Улуғ Ватан уруши мавзуида юзлаб бақувват асарлар билан бойиди — уларнинг кўпчилигига ҳарбий воқеалик чина-камига ҳаққоний тасвирланган. Ана шу мэррага эри-шишда «Олтин юлдуз» қиссасининг ҳам катта хизма-ти бор — унинг ютуқлари ҳам, нуқсонлари ҳам ўзбек

адабиётининг ижодий тажрибасини бойитди, унда реализмнинг янада чуқурроқ илдиз отишига ёрдам берди.

* * *

Шундай қилиб, Улуф Ватан уруши йиллари Абдулла Қаҳҳор учун, унинг гражданлик позицияси учун, истеъоди учун зўр синов бўлди. Ўз талантини, қалб ҳароратини, қаламининг кучини ғалаба соатини яқинлаштиришга бағишилаган Абдулла Қаҳҳор бу синовдан муваффақият билан ўтди.

АДИБ САБОҚЛАРИ

1.

Миллионлаб совет кишилари каби 1945 йилининг 9 май куни Абдулла Қаҳҳор учун ҳам ҳаётдаги энг шодиёна, энг баҳтиёр кун бўлди — шу куни фашистлар Германиясига қарши олиб борилган тўрт йиллик уруш ғалабамиз билан тамом бўлди.

Табиийки, бу ғалабада Абдулла Қаҳҳорнинг ҳам ўзинга яраша улуши бор эди — барча совет ёзувчилари қаторида у ижод қилган эҳтирос тўла оташин асарлар халқимизнинг жанговар кайфиятини кўтаришда, қалбидаги сафарбарлик руҳини мустаҳкамлашда, ўз ватани учун ифтихор туйғусини кучайтиришда, душманга нафратини авж олдиришда муҳим роль ўйнади.

Аввалги бобда биз Абдулла Қаҳҳорнинг уруш йилларидаги ҳаёти тинимсиз меҳнат билан ўтганини, адаб иўпинча ҳузур-ҳаловатидан, ҳатто уйқусидан кечиб асарлар яратганини кўрдик. 1942 йилдан бошлаб Абдулла Қаҳҳор Жуковский кўчасидаги (ҳозир «Медицина» магазини жойлашган ерда) истиқомат қилган. Илгари бу ерда боғдорличик-виночник трести жойлашган экан. Трест аллақаерга кўчиб кетгач, ундан бўшаган бир залу кичкина хона Абдулла Қаҳҳорга теккан.

Уй жиҳози ўшунаقا ғариб бўлганки, бехосдан кириб қолган одам, бу ерда бирор кимсанинг истиқомат қилишига ишонмаган бўлса керак. Кибриё Қаҳҳорова бу ўйнинг қанақа бўлганини «Чорак аср ҳамнафас» деган жотирадарида шундай тасвирлайди: «Уй мачитдек баланд бўлиб, бир залу бир хона, залнинг бутун жиҳози эса алмисоқдан қолган шкаф ва эски китоб жавонидан

иборат эди, холос. Кичкина хонада битта темир кароват, бесёнақай бир ёзув столи турар эди. Столинг бир чеккасида Венера Милосскаянинг ҳайкалчаси, ҳайкалча ёнида эса электр плита. Ҳайкалчанинг бошига тухум уриб чақилаверганидан бўлса керак, тухумнинг оқи сумалакка ўхшаб қотиб қолипти». Бу манзарани тасаввур қилган китобхон дарҳол пайқаса керак — кўп замонлар мобайнида хотин кишининг қўли тегмаган уй шунаقا бефайз бўлиши, тухумнинг оқи сумалакка ўхшаб ҳайкалчанинг бошида қотиб қолиши мумкин. Дарҳақиқат, Абдулла Қаҳдор бу уйда ёлғиз турар, уруш йилларида машаққатли меҳнат азоблари билан бирга бўйдоқлик ҳаётининг ташвишларини тортишга ҳам мажбур бўлганди.

1945 йил Абдулла Қаҳдор учун шахсий ҳаётида ҳам баҳт келтирди — 12 апрель куни Кибриёхоним билан нижоҳдан ўтди. Модомики, ёзувчининг оиласидай ҳаёти ҳақида гап кетган экан, бу масала билан бир оз батафсилоқ танишайлик.

Абдулла Қаҳдор дастлаб 1929 йилнинг кеч кузида— йигирма икки ёшга тўлганида уйланган эди. Унинг биринчи турмуш ўртоғи Зайнабхон Мирсаловна Наджабова онаси билан бирга Абдулла Қаҳдор турадиган жойга яқин ерда истиқомат қилишарди. Абдулла Қаҳдор эса у пайтларда Ўқчидаги — Литфондга қарашли экси бир ҳовлида икки хоналиқ квартирада яшарди. Зайнабхоннинг онаси кексалигига қарамай, ҳали анча бардам эди, шунинг учун бўлса керак, маҳалладаги баъзи одамларнинг кир-чирларига, супир-сидирларига қарашиб турарди. Шу бাখона ёшлар бир-бирлари билан танишиб, анча иноқлашиб кетишиди. Ўша пайтда бу икки ёш ўзаро муҳаббат туйғулари асосида оила қурганми, ёхуд уларнинг турмуш қуришига бошқа нарса сабаб бўлганми? Орадан салкам олтмиш йил вақт ўтгандан кейин қўлимизда ҳеч қандай ҳужжатга ёхуд замондошларининг хотираларига эга бўлмай туриб, бу саволга аниқ жавоб бериш қийин. Лекин бир нарсанни аниқ айтиш мумкин — ўша йили Абдулла Қаҳдорнинг бошига бир иш тушганда Зайнабхон ҳам, унинг онаси ҳам ёш адигба ҳар жиҳатдан ҳамдардлик билдиришган, унинг оғирини енгил қилиш, юпатиш, кўнглини кўтаришга ҳаракат қилишган, ҳатто атайнин Қўқонга бориб, у ердан Абдулла Қаҳдорнинг отасини чақириб ҳам келишган...

Бошга мусибат тушганда, бирорнинг таскин бериб айтган гапи, пешонангни силаган меҳрибон қўли, юрагининг тафти ҳар қандай одамнинг ҳам қалбини алғовдалғов қилиб юбориши мумкин. Бундай пайтларда қалбингда миннатдорлик туйғулари жўш уради, ўша одамга нисбатан меҳринг товланади. Йигирма икки ёшда эса сенга шунчалар меҳрибонлик кўрсатиб турган қизга нисбатан юрагингдаги жўш урган миннатдорлик туйғусини муҳаббат ўрнида қабул қилиш ҳеч гап эмас. Ахир, ҳали кўп масалаларда тажрибасиз бўлган одам, турмуш қозонида обдон қайнаб, чиниқиб улгурмаган ёш йигит ўзини ўзи алдашга, ҳар бир ҳаракатига асосли далил топишга уринади. Қизиқ, буни Абдулла Қаҳҳор ўша пайтдаёқ яхши ҳис қилган ва «Сароб» романнида чиройли акс эттирган. Муродхўжа домла катта мақсадларда Саидйни уйига кўчириб ўтади ва унга қизини рўпара қиласди. Сораҳон Саидийнинг кўзига Мунисхондан кейин анча хунук, бесўнақай, бефаросат кўринади, лекин куилар ўтган сайн кўзи тузукроқ ўрганиб борадими — ҳар қалай Саидий Сораҳоннинг нуқсонларидан фазилатлар ясай бошлайди. Ниҳоят, бир воқеа рўй беради -- Саидий ичиб келиб, ўринга ётиб қолганда, Сораҳон унинг бош томонига қўл етадиган жойга бир чойнак чой қўяди. Шу-шу Сораҳон Саидийга батамом бошқача кўринади. Саидийнинг назаридаги маст одамнинг бошига чой қўйиш ҳамманинг ҳам қўлидан келади, аммо уни қўл етадиган жойга қўйишга ҳамманинг ҳам фаросати етавермайди. Хуллас, Сораҳоннинг шу иши Саидийнинг унга уйланишини узил-кесил ҳал қиласди. Айтмоқчимизки, ёшлиқда кўп нарсалар муҳаббатдек кўриниши ва кишини чалғитиши мумкин.

Абдулла Қаҳҳор билан Зайнабхон ўн икки йил турмуш қилишди. Уларнинг ораларида икки ўғил дунёга келди. Буларнинг бири 1932 йилда туғилган Пўлат, иккинчиси 1937 йилда туғилган Суяр. Кейинчалик Пўлат техника фанлари кандидати бўлиб етишди ва Тошкент Политехника институтида дарс берди. Суяр эса республика Олий милиция мактабини битириб, Тошкент области ичкни ишлар бошқармасида хизмат қилди (афуски, уларнинг умри қисқа экан; уларнинг иккови ҳам Абдулла Қаҳҳор вафотидан кейин кўп ўтмай оламдан ўтишди. Аввал 1969 Пўлат юрак хасталигидан вафот

этди, кейин 1970 йилда эса Суяр баҳтсиз тасодиф туфайли ҳалок бўлди).

Абдулла Қаҳҳор билан Зайнабхоннинг ўн икки йиллик турмуши қандай кечгани ҳақида ҳеч қандай маълумотга эга эмасмиз. Ҳар ҳолда шуниси аниқки, уларнинг муросалари борған сари бир-бирига тўғри келмай, низолар кучаяверди ва улар 1941 йилда ажралдилар.

Шундай қилиб, Абдулла Қаҳҳорнинг бўйдоқлик ҳаёти бошланди. Бўйдоқлик бирорга раво кўриладиган нарса эмас. Абдулла Қаҳҳордай ёзувчи одам учун бўйдоқлик айниқса кони заар. Ёзувчи ҳар куни мунтазам равишда иш столига ўтириб қоғоз қоралаши керак. Бунинг учун эса биринчи навбатда унинг хаёли жойида бўлиши, турмушининг бирор икир-чикир ташвишини ўйламаслик керак. Фақат хотиржам бўлгандагина бирон маъноли нарса чиқади. Абдулла Қаҳҳор эса ёшлиги қишлоқма-қишлоқ саргардонликда ўтган бўлишига, болалар уйида, интернатларда яшаб, анча қийинчиликлар кўрганига қарамай, рўзгор ишларига уқуви йўқроқ эди. Ҳарҳолда, мен у кишининг бозорга бориб, бирон керакли нарсани синчилаб танлашини, кейин нарҳ масаласида сотувчи билан талашиб-тортишиб харид қилишини, сўнгра бир қўлтиғига катта бир қовунни қистириб, иккинчи қўлида нарса тўла тўрхалтани осилтириб, пешонасидан шаррос тер қўйган ҳолда, инқиллаб-синқиллаб чиқиб келаётганларни тасаввур ҳам қиломайман. Абдулла Қаҳҳорни ўта ношуд, қўлидан ҳеч нарса келмайдиган одам қилиб кўрсатиш ҳам тўғри эмас. Аксинча, кўп масалаларда у киши қўли гул уста эди — масалан, машина бузилса ўзи созлар, электр ўчиб қолса ёқишга ақли етарди. Ҳар хил нарсалар бузилса, ўзи бир зумда тузатар, ҳовлининг турли жойларига кнонкалар ўрнатиб, ҳар хил сигналларни ишлатиб қўярдилар. Умуман, отаси — темирчи уста Абдуқаҳҳордан ўтганми, ҳар хил темир-терсак ишларига чандаст эдилар. Лекин шунга қарамай, рўзгор юритишни билмасдилар. Ё бу ишларни вақт сарфлаб ўтиришга арзимайдиган майдага нарса деб ҳисоблармидилар... Шундан бўлса керакки, бўйдоқлик йилларида Абдулла Қаҳҳор на кийим-бошига тузукроқ қараган, на еб-ичишига. Ӯша темир каравотда ухлаган, электр плитада бирор егулик хом-хатала пишириб ютиб олгац. Ӯ ёзув столининг ёнига ўтириб ишлагани ишлаган, ішлаган...

Абдулла Қаҳҳорнинг бўйдоқлиқдаги туриш-турмушини кўрсатадиган баъзи мисолларни келтираман. Сайд Аҳмад Абдулла Қаҳҳорнинг шогирди бўлган ва уруш йиллари тез-тез уйига бориб, ҳолидан хабар олиб турган. Сайд Аҳмад гувоҳлик беришича, Абдулла Қаҳҳор овқатланиб бўлгандан кейин идиш-товоқларни ювиб ўтирмасдан, ҳар гал янгисини ишлатар экан. Ювиқсиз идиш-товоқлар қалашиб кетар экан. Уларни Сайд Аҳмад ювиб берар экан.

Уруш йиллари бир куни ёзувчилар союзида тухум порошоги беришибди. Абдулла Қаҳҳор бир килограмм порошёкни уйига олиб борибди-ю, «ҳар куни жиндай-жиндайдан қўймоқ қилиб ўтираманми, биратўла ҳаммасини пишириб олиб, кам-кам еб юра қоламан» деб ишга киришибди. Ҳаммаёқни қўймоқ босиб кетипти. Абдулла Қаҳҳор қараса, уни уч-тўрт кунда еб тугатишнинг иложи йўқ. Қўймоқ исроф бўлиб, увол бўладиган. Шунда ҳовли деворига «Кўймоқ егиси келганлар бизникига кирсин» деган эълон илиб қўйиб, одамларга тарқатган экан.

Кибриё опа бир воқеани ҳикоя қиласди:

Бир куни Кибриё опа Абдулла Қаҳҳорникига бориб манти қилиб берибдилар. Қиймадан бир қисми ортиб қолибди. Эртасига Абдулла Қаҳҳорнинг яна манти егиси келибди-ю, ўзи манти ясамоқчи бўлибди. Аммо «ҳар қайси мантини айрим-айрим тугиб ўтирадими, ҳаммасини битта қилиб пиширақоламан-да» деб ўйлабдилар-у, шундай қилибдилар. Отнинг калласидай бир дона манти тугилипти. Лекин уни қасқондан олгандан кейин еб бўлмапти...

Булар латифа эмас, бўлган воқеалар. Ҳа, Абдулла Қаҳҳор урушнинг оғир шароитидан эл қатори бир қийналган бўлса, бўйдоқлик азобидан яна бир азоб тортган. Қим билсин, шу бўйдоқлик туфайли қанча ҳикоя ё қанча қисса ёзилмай қолиб кетди экан?

Абдулла Қаҳҳор Кибриёхоним билан биринчи марта 1944 йилнинг июль ойида Ҳамза номидаги ўзбек давлат академик театрининг эски биносида учрашиши. Уша куни Кибриёхоним кейинчалик машҳур кўз доктори бўлиб кетган дугонаси Мұҳтарам Ҳамирова билан Ўйғуннинг «Қалтис ҳазил» спектаклини томоша қилишга борган эди. Томоша тугагач, шоир Үткир Рашид Кибриёхонимни бир чеккага чақириб Абдулла Қаҳҳор билан танишитиради.

Кўчага бирга чиқишиди. Трамвай бекатида одам кўп. У пайтларда такси ё троллейбус деган нарсалар йўқ, енгил автомашиналар ҳам анқонинг уруғи. Суҳбатлашиб пиёда кетишиди.

Абдулла Қаҳҳорга ўттизларни чамалаб қўйган, лейтенант формасини кийган, ўрта бўй, тиқмачоқ гавдали, қони-кўзи қоп-қора, соchlари жингалак бу жувон маъқул келади. Ўша куни йўл-йўлакай сұхбатлашиб боришар экан, Абдулла Қаҳҳор бу жувоннинг жуда саводли эканини, классик адабиётни жуда яхши билишини, унчамунча одамларнинг тиши ўтмайдиган ғазалларни бемалол таҳлил қила олишини кўриб ҳайрон қолади. **У** ҳайратини яширмай, Кибриёхонимга «Сиз хотин зоти билмайдиган нарсалардан ҳам воқиф экансиз» дейди **ва** унинг тўғрисида китоб ёзмоқчи эканини айтиб, учрашиб туришни таклиф қиласди. Улар учраша бошлади-лар. Бу учрашувлар тўққиз ойдан ортиқроқ давом этади.

Бир марта оғзи куйган одам қатиқни ҳам пулфлаб ичадиган бўлади. Абдулла Қаҳҳор уйланиш масаси умр савдоси эканини, бу йўлда яна хато қилса, уни тузатиш ўлимдан ҳам қийин эканини яхши билади. Шунинг учун тўққиз ой мобайнида жуда усталик билан **ва** айни чоқда, бениҳоя назокатли бир тарзда ўзининг феълу авторини ҳам намойиш этади, Кибриёхонимни ҳам зидан синовдан ўтказади. Кибриёхоним эса ҳар қандай синов бўлса унга дош бера оладиган жувон эди — унда Абдулла Қаҳҳор аёл кишида излаган фазилатларнинг ҳаммаси мужассам эди.

Кибриёхонимнинг асли фамилияси Лутфуллаева эди. У 1914 йилда Самарқандда Лутфулла маҳдум Файзуллаев хонадонида таваллуд топди. Лутфулла маҳдум ўз даврининг кўзга кўринган зиёлиларидан бўлган. У киши Бухородаги Кўкалдош мадрасасини тугатиб, бир неча йил мударрислик қиласди. Лутфулла маҳдум форс ва араб тилларини яхши билган, шарқ фалсафаси, адабиётидан чуқур хабардор бўлган, хаттотлик санъатини жуда юксак даражада эгаллаган. Лутфулла маҳдум Кибриёхонимни эллик олти ёшида кўрган эди, шунинг учун бўлса керак, ҳамма фарзандлари ичida унга алоҳида меҳр билан қарайди **ва** болалигидан ўзи ўқитиб, ўзидаги ҳамма билимларни қизига ўтказишга интилади. Кибриёхоним хотираларида болалик йилларини шундай эслайди:

«Ун ёшга кирганимда Ҳофиз Шерозий, Мирза Бедил, Шайх Саъдий, Абдураҳмон Жомий асарларини ўқир эдим. Эркатой, кўзларининг оқу қораси бўлганим учун дадам қизим уйда ёлғизлиқда зерикиб, бирон касалликка чалинмасин деб, ёз фасли боққа кўчган маҳалламиздаги мактабга, кузда шаҳарга кўчиб келсак гузардаги отин ойидан сабоқ олишга юборар эдилар.

1930 йилда гузаримизда саводсизликни битириш курсига қатнай бошладим. Биринчи куниёқ ўқитувчи менинг саводимни кўриб, дарсдан сўнг гузаримиздаги 9-мактабга бошлаб борди. Мактаб директори, адабиёт ва математика муаллимлари мени имтиҳондан ўтказиб кўришгач, мактаб қошидаги ўқитувчилар тайёрлаш курсига тавсия қилишди. Мен олти ойлик курсни икки ойда битириб, ўқитувчилик қила бошладим».

Кибриёхонимнинг қобилияти ўткир эди, шунинг учун у қисқа муддатда араб ва айниқса, форс тилларини мукаммал ўрганиб олди, эски қўллэзмаларни ўқишигина эмас, шарҳлаш санъатини ҳам пухта эгаллади. Орадан кўп ўтмай, унинг билимлари жуда қўл келади. 1937 йилда Кибриёхоним Ленинград Давлат университетининг шарқшунослик факультетига ўқишига киради ва бу ерда машҳур шарқшунос олим Болдиревнинг қўлида таҳсил кўради. Уша йилларда Ленинградда Тожикистон Давлат нашриётининг бўлими бор эди. Бу бўлим тоҷикча-русча, русча-тоҷикча луғатлар билан бирга, шарқ классикларининг асарларини ҳам нашр этарди. Кибриёхонимнинг иқтидори ўткирлиги туфайли уни бўлимга жамоатчи муҳаррир сифатида ишга таклиф қилишади. 1941 йилда бошланган уруш ўқишини давом этиришга имкон бермайди. Кибриёхонимни Душанбага чақириб олишади. У аввал Тожикистон Радиокомитетида бош муҳаррир, кейин комсомол Марказий Комитетида масъул ходим бўлиб ишлайди. 1943 йилда эса кўнгилли бўлиб ҳарбий хизматга кетади. Кибриёхонимни Ўрта Осиё ҳарбий округи ўз ихтиёрида олиб қолади ва «Фрунзевец» газетасига ҳарбий таржимон қилиб таъинлашади. Орадан кўп ўтмай у КПСС сафига қабул қилинади. Айни чоқда, Кибриёхоним ўзбек радиосида ҳам ишлайди. У бу ерда қандай ишлаганини ҳам хотиралариди жонли лавҳаларда кўрсатган:

«... Бир куни радиокомитетга бордим. Радио эшитириш Давлат комитетининг раиси Иззат Султонов экан. Мен у кишининг ҳузурига кириб: — Нима учун

Сталиибодда ўзбек тилида газета бор, радиоэшииттириш бор-у, сизларда тожик тилидагиси йўқ? — деган савол билан мурожаат қилдим.

— Холва деган билан оғиз чучимайди,— дедилар Иззат Отахонович,— бунинг учун муҳаррир керак, таржимон керак, диктор керак, машинистка керак. Қисқаси бутун бир ташкилот керак.

Мен ҳаммасини зиммамга олишга тайёр эканимни айтдим. Шу тарзда радиокомитет қошида тожик редакцияси вужудга келди. Унинг бирдан бир ходими — ҳам таржимон, ҳам редактор, ҳам диктори ўзим эдим. Шундай қилиб, 1944 йилнинг июлида Кибриёхоним театрда Абдулла Қаҳҳор билан учрашганида ҳам радиокомитетда, ҳам «Фрунзевец» газетасида хизмат қиласарди. Шунинг учун у театрга лейтенант формасида борган эди.

Тақдир Абдулла Қаҳҳорнинг ёшлик йилларида ноққийинчиликлар ичидаги ўсганига, кўп мashaққатлар чекканига ёки романни туфайли адолатсиз дўй-пўписаларга учраганига раҳми келганни ёхуд бу адабнинг бирор жиҳатини ёқтириб қолганни, ҳар ҳолда, нима бўлганда ҳам 37 ёшга тўлиб, ўттиз саккизга кетаётган бир дамда унга Кибриёхонимдек дидли, оқила ёстиқдошни туҳфа қилди. Улар бир-бирига жуда муносиб эдилар. Улар чорак аср давомида бир-бирларининг қўлларидан тутган ҳолда ҳаётнинг сермашаққат йўлларидан бирга боришди. Уларнинг оиласи иттифоқлиги жиҳатидан, эру хотин ўртасидаги ўзаро ҳурмат-эҳтиром жиҳатидан, бир-бирини тушунишгина эмас, дилларини ҳис этиш жиҳатидан ибратли оила эди. Уларнинг тажрибаси ҳозир ҳам кўплаб ёшлар учун жуда яхши сабоқ бўлиши мумкин.

Кибриёхоним қиёфасида Абдулла Қаҳҳорнинг уйнага саришталик, хотиржамлик ва ҳаловат кириб келди. Кибриёхоним оиласи турмушларининг биринчи ҳафтасида ёқ қаттиқ меҳнат қилиб уй кўтарди, ювди, тозалади, супирди-сидирди, уй анжомларининг туришини ўзгартириди, хуллас, ҳадемай уй анча эпақага келиб қолди. Буни кўриб, Абдулла Қаҳҳор ҳайрон қолди:

— Қаранг, бир ҳафтада бу ташландиқ макон хотин бор уйга ўхшаб қолди-я!

Абдулла Қаҳҳорга бағишланган хотираларнинг кўпчилигига Кибриёхоним ҳақида гап кетганда у кишининг пазандалигини таъкидлайдилар. Ҳа, бу тўғри.

Кибриёхоним пазандалик санъатини мукаммал эгалланган. Даструрхонни нозик дид билан тузишда у кишига тараф йўқ. Ҳар гал Кибриёхонимнинг даструрхонида у кишининг қўли билан тайёрланган ва ҳатто ўзлари ўйлаб топган бирон анвойи таом ёки ноёб қанд-қурс бўларди. Кибриёхоним ёнғоқ ва майиз билан яна нималардир аралаштириб тайёрлаган ҳолва шунаقا мазалик бўлардики, бунақасини унча-мунча ҳолвапаз эплолмасди. Абдулла Қаҳҳор паловни яхши кўрарди ва уни «гумбаз» деб атарди. Ҳасталиги туфайли палов истеъмол қилиши мумкин эмасди, лекин Кибриёхонимга тез-тез: «Қани, бугун бир гумбаз бўладими?»— деб мурожаат қилиб турарди. Кибриёхоним бирпасда шунаقا бир парҳез палов тайёрлар эдики, уни танаввул қилган одамнинг баданидан ҳасталик аримай қолмасди. Кибриёхоним чиндан ҳам етук пазанда эди — Абдулла Қаҳҳор Венера Милосскаянинг бошида тухум чақиб еб юрган кунларининг ҳиссасини кейин тўла чиқариб олган бўлса ажаб эмас.

Бироқ Абдулла Қаҳҳордай инжиқ, нозик табиатли, ўта талабчан одам билан турмуш қурмоқ учун, йиллар давомида бир ёқадан бош чиқариб, тинч-тотув яшамоқ учун пазандаликнинг ўзи мутлақо кифоя қилмас эди. Пазандалик Кибриёхонимнинг фазилатларидан фақат биттаси эди, холос. Мен бу ўринда рўзгор юритишда Кибриёхонимнинг пишиқлиги, ҳамма ишни пухта қилиши, саранжомлиги тўғрисида ортиқча гапириб ўтирамайман. Фақат шуни таъкидлайманки, Кибриёхоним ўзлигидан бутунлай кечиб, ўзини Абдулла Қаҳҳорга баҳшида этган оқила аёл эди. Шунинг учун ҳам адаб бемалол ижод қилиши учун ҳамма шароитни яратиб бернишга, унинг фикрини турмушнинг икир-чикир масалалариға чалғитмасликка ҳаракат қилас, зарур нарсаларнинг ҳаммасини муҳәйё қилиб қўярди. Буни Абдулла Қаҳҳор яхши билар, хотинини юзига мақтамаса-да, ошкора миннатдорчилик билдиримаса-да, зимдан ундан фахрланиб юрарди. Энг муҳими шундаки, Абдулла Қаҳҳор Кибриёхонимни рўзгорини гуллатиб-яшнатиб турган уй бекаси деб эмас, ўзига энг яқин дўст, ҳамроҳ ва ҳамдард инсон деб биларди. Абдулла Қаҳҳор уч-тўрт йил ўтмасданоқ Кибриёхонимга буткул суюниб қолди — Кибриёхонимсиз бир лаҳза ҳам ўзини қўярга жой тополмас, қаерга борса Кибриёхонимни, ўзининг ибораси билан айтганда «носковоқдай белига тугиб олар эди».

Кибриёхоним бирор ёққа кетса, ҳатто кўпга эмас, биринки кунга Тошкентдан чиқиб кетса ҳам Абдулла Қаҳҳор нечукдир мунғайиб қоларди.

Улар ёлғиз қолишганда кўпинча дунё масалаларидан сұҳбатлашишар, мамлакат аҳволидан баҳс юритишар, лекин, бари-бир, диққат марказида адабий ҳаёт, янги асарлар бўларди. Турмуш қурганларидан кейин иўп ўтмай, Абдулла Қаҳҳор ҳамма янги асарларни Кибриёхонимга ўқитиб эшигадиган одат чиқарди. Буни адиб, бир чеккаси, атайлаб қилган — адабиёт ҳақида тенгма-тенг баҳс қилишлари учун Кибриёхоним ҳам ҳамма адабий янгиликлардан воқиф бўлиши керак эдида... Абдулла Қаҳҳор шеъриятни яхши кўрарди. У айниқса, шарқ классикларининг асарларини, Умар Хайём, Ҳофиз Шерозий, Бедил каби даҳо санъаткорларнинг ғазалларини эшитишни ёқтиради. Кибриёхоним бу жиҳатдан ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг жонига оро кирди — улар тез-тез шеърхонлик қилишар, бунда шеър ўқиш яна Кибриёхоним зиммасига тушар, кейин улар анча вақтгача ўқиган шеърларни шарҳлаб, ўзаро баҳсларни давом эттиришар эди.

Кибриёхоним Абдулла Қаҳҳорнинг нашриётлар, редакциялар билан бўладиган муомаласининг бир қисми ни ўз зиммасига олганди, шунингдек, қўллэзмаларни машинкадан чиқариш, машинкадан кейин ўқиб чиқиш, баъзан эса ҳатто енгил таҳрир ишлари билан шуғулланарди. Кибриёхоним, умуман, Абдулла Қаҳҳорнинг биринчи китобхони бўлган, унинг 1945 йилдан кейин ёзган ҳамма асарларини қўллэзма ҳолидаёқ биринчи бўлиб ўқиган, ўзининг таассуротларини изҳор қилган, зарур бўлганда мулоҳазаларини ҳам айтган. Абдулла Қаҳҳор эса рафиқасининг мулоҳазаларига фойт эътибор билан қараган ва кўп ҳолларда унинг фикри бўйича асарга тузатишлар киритган.

Абдулла Қаҳҳор Кибриёхонимга устозлик ҳам қилган — ўзбек тилини ўрганишда, бадиият қонуниятларини ўзлаштиришда ва айниқса, бадиий таржима бобида Абдулла Қаҳҳорнинг сабоқлари катта аҳамиятга эга бўлган: «Қирқ еттинчи йилнинг баҳорида Ёзувчилар союзининг Дўрмондаги ижод боғига кўчиб чиқдик,— деб эслайди Кибриёхоним.— Шундан кейин мен ишдан бўшашга мажбур бўлдим. У киши: «Қани, бир машқ қилиб кўрамизми?»— деб, «Қўшчинор» романининг қўллэзмасини бердилар. Қўллэзма араб алифбесида эди. Ус-

тига устак, мен ҳали у вақтларда ўзбек тилини яхши билмасдим. Қийналиб бўлса ҳам роман қўллэзмасини ўқиш жараёнида ўзбек тилини тузуккина ўрганиб олдим. «Қўшчинор» мен учун биринчи мактаб бўлди. Саводхонлик мактаби, ўзбек тилини ўрганиш мактаби».

50-йилларнинг ўрталарида рус совет ёзувчиларининг кўпгина асарларини, жумладан, Серафимовичнинг «Темир оқим» романини қайта таржима қилиш зарур бўлиб қолди. Бу романни биринчи марта Абдулла Қаҳҳор 20-йилларнинг охирида таржима қилган эди. Абдулла Қаҳҳор ўзига ҳам, Кибриёхонимга ҳам ижод бобида нечоғлик талабчан бўлганини қуидаги мисол жуда яхши кўрсатади. Яна Кибриёхонимнинг хотираларига мурожаат қиласиз: «Ўзбекистон давлат нашриёти ўша китобни қайта нашр қилмоқчи бўлиб Абдулла Қаҳҳорга мурожаат этганда: «У йиллари мен рус тилини таталаб ўқиган эдим, шунинг учун бу таржимадан воз кечдим»,— деб нашриётга расмий равишда ариза берган эдилар. Нашриёт бу асар таржимасини менга топшириди. «Эски таржимангизни беринг, фойдаланай!» деб Абдулла Қаҳҳорга кўп ялиндим, лекин бермадилар. «Менинг таржимамдан фойдалансангиз, чайнаган овқатни ютгандай бўласиз ва ҳеч қачон сиздан яхши таржимон чиқмайди. Болага ҳам овқатни чайнаб берсангиз, тиши ўсмай, мўрт бўлиб қолади. Таржимон ҳам шунаقا. Сиз қўлингиздан келганини қилинг, чиқаролмаган жойларингизни тожикча ифода этиб қўйсангиз ҳам майли, кейин биргалашиб кўрамиз»— дедилар» Кибриёхоним Горькийнинг «Она» романини ҳам шу тарзда қайта таржима қилди. Шу тарзда у Абдулла Қаҳҳор мактабини ўтаб, йирик таржимон бўлиб етишди. Кибриёхонимнинг таржимонлик фаолияти ҳақида кўп гапириш мумкин. Бироқ бу ўринда унинг таржима бобидаги энг йирик ишини таъкидлаш билан чекланамиз. Бу иш — Л. Н. Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» эпопеясининг таржимасидир. Бу иш ҳам, асосан, Абдулла Қаҳҳор билан ижодий ҳамкорликда бажарилди. Маълумки, эпопеянинг биринчи китобини Абдулла Қаҳҳор таржима қилган эди. Иккинчи ва учинчи китобларни улар биргаликда таржима қилишди. Эпопеянинг тўртинчи китобини эса Кибриёхоним Абдулла Қаҳҳор вафотидан сўнг ёлғиз ўзи таржима қилди. Жаҳон адабиётининг бунақа шоҳ асарларини ўзбек тилига таржима қилиш бу-

тунги ўзбек маданиятининг ривожи учун қанчалик мұхим әканини гапириб ўтирумаса ҳам бўлади.

Ниҳоят, Кибриёхонимнинг Абдулла Қаҳҳор рафиқаси сифатидаги яна бир хизматини алоҳида таъкидлаш керак. У Абдулла Қаҳҳор ҳаётлик чоғидаёқ унинг асарларини тожик тилига таржима қила бошлади. Шу пайтгача Абдулла Қаҳҳорнинг тожик тилида босилган асарларининг деярлик ҳаммасини Кибриё Қаҳҳорова ағдаррган. Бу иши билан Кибриёхоним атоқли ўзбек адабининг ижодини тарғиб қилиб қўяқолгани йўқ, балки икки ҳалқ — тожик ва ўзбек ҳалқлари ўртасидаги адабий қардошлиқ ишига ҳам катта ҳисса қўшди.

Шундай қилиб, салкам чорак аср давомида Абдулла Қаҳҳор билан ҳамнафас бўлган Кибриё Қаҳҳорова чинакамига фидокорона жасорат кўрсатди — бутун иқтидори, қалб ва меҳрини сарфлаб адабининг бемалол ижод қилиши, ижоднинг машаққатли йўлларида юксак мэрраларни эгаллаши учун барча зарур шароитни яратиб берди. Шунинг ўзи ҳам бу ажойиб аёл номи ўзбек совет адабиёти тарихида қолиши учун етарли асос бўлади.

2

Чиндан ҳам Кибриёхонимнинг қадами қутлуғ келди — Абдулла Қаҳҳор авваллари ҳеч қачон кўрилмаган бир гайрат билан ишга киришди. У шу қадар илҳом билан берилиб ишладики, натижада орадан кўп ўтмасданоқ янги романни устидаги ишни ниҳоясига етказди. Шу тарика «Қўшчинор» романи майдонга келди.

Тўғри, «Қўшчинор» фақат бир-икки йиллик меҳнат самараси эмас. Абдулла Қаҳҳор бу роман устида анча аввал иш бошлаган эди. Маълумки, бу роман қишлоқ ҳаётига бағишланган: унда колхоз одамларининг тақдидири, ўзаро муносабатлари, меҳнати ва шу меҳнат жараённида характерларининг шаклланиши ҳикоя қилинган.

Абдулла Қаҳҳор ижодининг илк қадамлариданоқ қишлоқда юз бераётган тарихий ўзгаришларга, ижтимоий ҳаётдаги янгиликларга зўр қизиқиши билан қараганди. Натижада 1932 йилдаёқ унинг «Қишлоқ ҳукм остида» қиссаси майдонга келган эди. Бу қисса ўзбек адабиётида қишлоқ хўжалигини колективлаштириш мавзуига бағишланган дастлабки йирик асарлардан

эди. Шунинг учун ҳам у ўз вақтида Fafur Гуломнинг «Эгалари эгаллаганда» достони каби китобхонлар томонидан илиқ кутиб олинди.

Абдулла Қаҳдор «Қишлоқ ҳукм остида» қиссасида қишлоқда катта ижтимоий ўзгаришларга раҳбарлик қилаётган, куч-ғайратини аямай, жонини тикиб, халқнинг онгини кўтаришда жонбозлик кўрсатаётган ижобий қаҳрамон образини яратишга уринган. Қисса қаҳрамони Ўтбосар Қизил Армия сафида босмачиларга қарши курашган, коммунизм ишига содиқ йигит. У Қизил қўшин сафидан қайтгач, колхозни тиклайди, қишлоқ ҳаётини янги изга сола бошлайди, мактаблар очади, маданий оқартув ишларини йўлга қўяди. Унинг раҳбарлигига камбағал дедқонлар активлашади, ўз манфаатларини синфий душман манфаатларидан ажрата бошлайди. Автор Ўтбосарнинг фидокорлигини, халқ иши учун жонкуярлигини ёрқин бўёкларда тасвирлайди. Бу, айниқса, колхоз мулкини ёнғиндан сақлаш учун кураш тасвирланган лавҳада аниқ кўринади: «Ўтбосар чақмоқдай — ҳали у ерда, ҳали бу ерда, ҳали томда тунукалар орасида, ҳали аланга уриб турган уй ичидаги команда бериб юрар эди. Бу дамда Ўтбосар колхознинг раиси эмас, қизиган фронтда қўймондон, бу ўзини ўтга урганлар колхозчилар эмас, садоқатли, итоатли аскарлар эди».¹

«Қишлоқ ҳукм остида» қиссасининг энг муҳим томонларидан бири шундаки, асар ҳажман кичкина бўлса-да, унда колективлаштириш жараёнидаги синфий кураш тасвирига кенг ўрин берилган. Абдуаҳад қори, Раҳмонберди маҳсум образларида ёзувчи қулоқларнинг синфий моҳиятини очади. Улар колхоз омборига ўт қўйиб, илфор колхозчиларни ўлдиришади, қолоқ одамларнинг онгини заҳарлашади, колхоз раиси Ўтбосарнинг ҳаётига суиқасд уюштиришади. Аммо воқеалар давомида улар фош қилинадилар, қишлоқ аҳли уларга эргашмайди, қишлоқда янги ҳаёт, социалистик ғоялар тантана қиласди.

Қисса ғоят муҳим мавзуда ёзилган, чинакам замонавий руҳ билан сугорилган асар бўлса-да, бир қатор жиддий камчиликлардан ҳам ҳоли эмасди. Бу камчиликлар кўпроқ қиссанинг бадиий савияси, ижобий қаҳ-

¹ Абдулла Қаҳдор. Қишлоқ ҳукм остида. Тошкент, Уздавнашр. 1932 йил, 15-бет.

рамон характерининг тасвирида кўпроқ кўринар эди. Муаллиф Ўтбосар характерини бевосита ҳаракатда кўрсатиш ўрнига кўп ўринларда унинг ҳақида одий ахборот бериш йўлидан борган. Асарда баёнчилик яқъол сезилиб турарди. Шунингдек, муаллиф сюжетта детектив тус бераб, уни қизиқарлироқ қилишини ўйлагану, аммо бу сюжетда ифодаланган ҳаётий зиддиятларни теранроқ очишига муваффақ бўлмаган. Шунга қарамай «Қишлоқ ҳукм остида» қиссаси ўзбек адабиётида қишлоқ ҳўжалигини колективлаштириш мавзусида ёзилган илк асарлардан бири сифатида ёш ёзувчининг ҳаётдаги мураккаб жараёнларни чуқур ўрганиб, уларни бадний таҳлил қилишга уринганидан, шу жараёнда характери шаклланган, кескин ғоявий курашларда тобланган, ҳалқ оммасига раҳбарлик қилган, уни уюштирган ва олижаноб мақсадлар сари етаклаган ижобий қаҳрамон тақдирига қизиқишидан далолат беради. Янада аниқроқ айтганда, уни қишлоқдаги улкан ижтимоий ўзгаришлар таъсирида ижобий қаҳрамон характерида пайдо бўлаётган янгиликлар қизиқтиради. У шахснинг ички имкониятлари, тоғни урса талқон қиласидан қудрати муҳитга боғлиқ экани тўғрисида, фақат ижтимоий адолат барқарор тузумдагина инсон ўзидағи имкониятларни тўла рўёбга чиқариши ҳақида ўйлади. Бу жиҳатдан Абдулла Қаҳҳорнинг 1936 йилда ёзилган «Кўнгилли меҳнат, чин умр» деган очерки диққатга сазовор. Бу очерк «Нишондорлар» тўпламида эълон қилинган бўлиб, унда ўттиз уч яшар паҳтакор Абдуллажон Зуннуновнинг ҳаёти ҳақида ҳикоя қилинади. Аввал ёзувчи унинг ўтмишдаги ҳаётидан баъзи лавҳаларни кўрсатади, одамларнинг эшигига бирорларнинг хизматини қилиб, бири икки бўлмай муҳтоҷлик ва нодонлик ичидаганини кўрсатади. Кейин Абдуллажон колхозга киради. Шуниси қизиқки, колхозда ўтказилган дастлабки йилларда ҳали эски индивидуалистик психология, хусусий мулкчиликка асосланган қаравшлар ҳар қадамда сезилиб туради.

Орадан беш-олти йил ўтар-ўтмас манзара ўзгаради: одамлар хусусийлик психологиясидан қутулиб, меҳнатга ҳам, колхоз мулкига ҳам, коллектив манфаатига ҳам бутунлай бошқача қарайдиган, дунёни тубдан янгича қабул қиласидан бўлиб қоладилар. Энди улар кимнинг оти қанча гўнг ташигани ҳақида эмас, оламшумул муаммолар ҳақида, бутун инсониятнинг тақдирни тўғрисида ўйлашади. Буни ҳам ёзувчи бир-иккита конкрет

таль билан жуда ишонарли қилиб тасвирлайди. Мана, очерк Қаҳрамони Абдулла Зуннуновнинг ҳаёт ҳақидаги мулоҳазаларидан бир шингил: «Қайси куни газетада ўқиб қолдик — Германияда бир одам битта гугурт чўпини бўлиб, иккита қилиб берадиган машина ўйлаб чиқарибди. Бир дона гугурт икки марта ишлатилар экан, машинани ўйлаб чиқадиган одам «бу машина деҳқонларга жуда қўл келади» деган эмиш. Фалати-я! Одамлар муҳтоҷ бўлган нарса ўйлаб чиқарилади. Кишилар муҳтоҷ бўлмаган нарсани ким ўйлаб чиқаради? Ҳеч ким тарвуздан памилдори ясашни ўйлаб чиқармайди-ку! Германия деҳқонлари битта гугурт чўпини икки марта ба ишлатишга муҳтоҷ бўлсалар, уларнинг аҳволи қандай экан?»¹

Жуда қисқа муддат ичида инсон психологиясида шундай катта ўзгаришларнинг рўй бериши чинакамига мўъжиза эмасми? Ва бу мўъжизанинг манбаларини, ички механизмини, қонуниятларини ўрганиш ёзувчи учун беҳад мароқли иш эмасми? Хуллас, Абдулла Қаҳҳор қишлоқ мавзусида асар ёзар экан, масаланинг шу томонини бадиий таҳлил қилишга алоҳида эътибор берди. Шунинг учун ҳам «Қишлоқ ҳукм остида», «Қўнгилли меҳнат, чин умр» каби асарлар билан «Қўшчинор» ўртасида бевосита яқинлик — на композицион қурилишда, на сюжет ривожида, на характерлар тасвирида муштараклик бўлмаса-да, биз «Қўшчинор» манбаларини, ғоявий илдизларини 30-йилларда яратилган асарларга боғлашни жоиз кўрдик. Агар бу мулоҳазаларимиз шунчаки бир фараз ўрнида қабул қилинса, бошқа бир фикрни узил-кесил ҳақиқат сифатида айтиш мумкин. Ҳар ҳолда, «Қўшчинор»ни ёзиш нияти адибда урушдан аввалги йилларда пайдо бўлган. Буни ёзувчилар союзининг хужжатлари тасдиqlайди. Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениесининг 1941 йил 8 январь куни бўлған мажлисида шундай қарор қабул қилинган: «1. Янги турмуш ҳақидаги қиссанини тезроқ тутатиш зарурлигини ҳисобга олиб, ўртоқ Абдулла Қаҳҳорнинг уч ойлик ижодий отпуска бериш ҳақидаги илтимоси қондирисин. 2. Шу муносабат билан Гослитиздат директори ўртоқ Сафаровдан ўртоқ Абдулла Қаҳҳорни шу муддатга ишдан маошини сақламаган ҳолда бўшатиб қўйиш илтимос қилинсин». Бу ҳужжатдан шу нарса аниқки,

¹ Нишондорлар. Уздавнашр. Тошкент, 1937, 130- бет.

адиб «Қўшчинор» роман устидаги ишни урушдан олдин — камида 1939 йилда бошлаган. Савол туғилиши мумкин — нимага асосланиб «янги турмуш ҳақидаги қисса»ни шу қадар комил ишонч билан «Қўшчинор»нинг айнан ўзи деб ҳисоблаш мумкин? Бу ҳам шунчакни тахмин эмасми? Ўққ, чунки 1939 йилдаёқ «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналида Абдулла Қаҳҳорнинг янги асаридан бир боб «Айрилганни бўри ер» сарлавҳаси остида босилган эди. Бу боб «Қўшчинор»нинг ҳам, «Қўшчинор чироқлари»нинг ҳам биринчи жумласини ташкил қилувчи ўша машҳур ибора билан — «Қазисанқартасан, асил зотингга тортасан», деб бошланади. Хуллас, кейинчалик «Адашганини бўри ер» деган боб сира ўзгармаган ҳолда романнинг ҳар икки вариантига ҳам киритилди. Албатта, уруш бўлмаганда, биз бу романни анча аввал ўқиш имконига эга бўлардик. Афтидан, адид уруш йилларида роман устида тифиз ишлаш имконига эга бўлмаган — фақат 1945 йилдан бошлабгина у романни қайта қўлга олган ва 1946 йилда ёзиб туғатган. 1946 йилда уруш туфайли чиқмай қолган «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журнали «Шарқ юлдузи» номи остида қайта ҳаётга йўл олди. Журналнинг ўша йилги 3-сонидан «Қўшчинор» романни эълон қилина бошлади. У пайтларда журналнинг ҳажми кичкина, имкониятлари жуда чекланган эди: роман икки йил мобайнида — 1946 йилда 3-12 ва 1947 йилги 1-10 сонларида босилди. 1947 йил декабрь ойида эса роман алоҳида китоб ҳолида нашр этилди. Бор-йўғи 10150 нусхада чой қилинган бу романга Ойбек муҳаррирлик қилган эди.

Аввалига ҳаммаси жойида бўлди — роман босилиб чиқиб ултурмай, таниш-билишлари, ошна-офайнилари, ҳамкаслари адидни янги ижодий муваффақият билан табриклишди. Улар Абдулла Қаҳҳорнинг қўлларини қисиб, роман ўзбек адабиётида катта воқеа бўлганини таъкидлашар ва унга янги ютуқлар тилашарди. Чиндан ҳам «Қўшчинор» ўша давр адабиётида катта воқеа эди — у урушдан кейинги пайдо бўлган биринчи ўзбек романни эди. Агар 1950 йилгача ўзбек тилида бор-йўғи бешта роман пайдо бўлганини ва «Қўшчинор» шуларнинг бири эканини эсласак, унинг қимматини яна аниқроқ тасаввур этамиз. Орадан кўп ўтмай, роман ҳақида матбуотда тақризлар чиқа бошлади. Жумладан, 1947 йилнинг 25 июляда «Правда Востока» газетасида Сиркин деган танқидчининг тақризи эълон қилинади. Unda

романга ижобий баҳо берилган. Адиб учун энг қувончлиси шу бўлдики, «Қўшчинор» романи Ўзбекистон Ёзувчилар союзи президиумининг 1947 йил 17 ноябрь куни даги мажлисида бошқа бир қатор асарлар билан бирга ССРР Давлат мукофотига тақдим этилди.

Хуллас, 1947 йил давомида Абдулла Қаҳдор роман устидаги ишни муваффақият билан тамомлаганидан мамнун бўлиб, хаёлида янги-янги ижодий режалар билан ҳаёт кечирмоқда эди. У «Қўшчинор»нинг иккинчи китобини ёзишга тайёргарлик кўра бошлади ва айни чоқда, ҳозирги қишлоқ одамларининг ҳаётидан ҳам бир янги қисса яратишни кўнглига туғиб қўйди. Туғиб қўйдигина эмас, бу ниятини анча ўйлаб, пишишиб, яқин желажакда амалга ошириладиган ижодий режа сифатида Ёзувчилар союзига тақдим қилди. Ёзувчилар союзининг республиканинг 25 йиллик тўйига тайёрланадиган тұхфа асарлар рўйхатидаги «Абдулла Қаҳдор. Социалистик қишлоқ ҳақида янги қисса» деган ёзув адиб режалари анча жиддий бўлганидан далолат беради.

Аммо «Қўшчинор» романига илиқ муносабат узоқ давом этгани йўқ. Орадан кўп ўтмай роман ҳақида турли-туман миш-мишлар тарқай бошлади, жамоатчиклик ўртасида «Қўшчинор» романидан жиддий ғоявий хатолар бор эмиш», «Романда социалистик воқелик бузиб тасвиrlанғанмиш», «Асарла социалистик реализм принциплари қўпол равишда бузилғанмиш», «Қўшчинор» сиёсий жиҳатдан зарарли эмиш» деган гаплар ўрмалаб қолди. Хуллас, Ёзувчилар союзи бундай миш-мишларга бефарқ қараб туролмади — романга объектив илмий таҳлил асосида ҳаққоний баҳо бериш учун унинг кенг муҳокамасини ўtkазишга қарор қилинди. Бу муҳокама 1948 йил 28 июль куни Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг биносида бўлиб ўtdи. Муҳокамада Ойбек раислик қилди. У кириш сўзида «Қўшчинор» сўнгги йиллар давомида пайдо бўлган асарлар ичida «энг кўзга кўринарлиги, мазмуни бўйича энг муҳими, бутун мақсадни бера олган, орзу-талабларимизни бера олган»¹ асар эканини таъкидлади. Ойбек романининг ютуқларини ҳам, камчиликларини ҳам принципиал, объектив тарзда, ўртоқларча кўрсатиб бериш кераклигини айтади: «Танқид ўртоқларча, принципиал, объектив бўлниши керак.

¹ Ўзбекистон ССР Марказий Давлат архиви. Фонд 2356, опис I, дело 158, 1- саҳифа.

Шундай танқид бизга керак. Шундай танқид биэнинг адабиётимиз учун сувдек, ҳаводек зарур. Адабиётимиз нинг олдинга кетиши, мукаммал бўлиши фақатгина большевикча танқидга боғлиқdir. Бундай танқиднинг авторгина эмас, умуман, ўзбек прозасининг ўсиши учун катта аҳамияти бор»¹.

Афсуски, муҳокама давомида Ойбекнинг бу истаги тўла рўёбга чиқмади — унда тўғри, ҳаққоний мулоҳазалар билан бирга, ўта субъектив фикрлар, асарни тушунмай туриб айтилган даъволар, андишасиз чиқарилган бир томонлама холосалар ҳам кўп бўлди. Муҳокамада «Қўшчинор» романни ҳақида яқиндагина «Абдулла Қаҳҳор ижодида инсон» деган мавзуда кандидатлик диссертацияси ёқлаган ёш олим Алимуҳамедов доклад қилди.

Бироқ у ўз докладида романнинг ҳақиқий камчиликлари ҳақида гапириш ўрнига, ёзувчининг «сиёсий гуноҳлари»ни санаш билан чекланди. Докладчи олдинга сурган даъволар кейинчалик мақолалардан мақолаларга, нутқлардан нутқларга кўчиб юргани учун улар билан конкретроқ танишиб чиқайлик. Адибга қарши олдинга сурилган даъво қуйидагича: «Абдулла Қаҳҳорнинг бу романини ўқиган китобхонда бир тасаввур қолади: гўё «Қўшчинор» колхози, капсанчиларнинг баъзи низолари, иттифоқсизликларини эътиборга олмаганда, ҳеч қандай синфий курашсиз, партия ва ҳукуматимизнинг етарли ёрдамини олмасдан, стихияли тарзда, осоиишталик билан тузилган».² Демак, ёзувчи романда қишлоқ хўжалигини колективлаштириш жараёнидаги синфий курашни кўрсатган эмас. Романдаги иккинчи жиддий нуқсон — бош қаҳрамон Сиддиқжон образи билан боғлиқ; Сиддиқжон «колхозлаштириш ҳаракатининг биринчи йилларидағи шиддатли курашлар пайтида бир чеккада тинчгина тириклигини қилиб юрган, иродаси бўш, анчагина ношуд, ҳар нарсадан ҳадиксирайдиган, ўтакетган тортинчоқ, тасодифлар гирдобида оқиб юрадиган бир одам... Абдулла Қаҳҳор мана шу одамни ўз асарининг бош қаҳрамони қилиб олади ва романнинг бошидан охиригача унинг саргузаштларини ҳикоя қилади».³

¹ Узбекистон ССР Марказий Давлат архиви, фонд 2356, опись I, дело 158, 2-3- саҳифалар.

² Уша жойда 8- саҳифа.

³ Уша жойда, 10—12- саҳифалар.

Кейинроқ бир фикр янада яланғочроқ айтилади: «Наҳотки, ёзувчи маънавий жиҳатдан шунчалар қашшоқ бўлган бир одамни ўзининг бош қаҳрамони қилиб олса? Наҳотки, адимиз соғлом тушунчаларга эга бўлган замондошимизнинг илгор одамларни акс эттирувчи образини ҳаётдан тополмаган бўлса?»¹ Докладчи давом этади: «Коллективлаштириш ҳаракатининг энг қизғин пайтида ўзини четга олиб юрган, колхозга киргандан сўнг эса бир мунча қабиҳ ишларни қилган бир одам совет адабиётининг ижобий қаҳрамони бўлиши мумкинми?»²

Докладда бош-охир Алимуҳамедов ёзувчига нисбатан шундай ўйланмаган мулоҳазалар, ножоиз ибораларни келтирадики, улар элементар одоб доирасидан ташқарига чиқади ва мунаққид санъаткор истеъодидига менсимай, ўта ҳурматсизлик билан қараганини кўрсатди. Масалан, докладда яна шундай иборалар бор: «Абдулла Қаҳҳор ҳақиқатан ҳам ҳаёт тажрибаларига ниҳоятда бой бир ёзувчидир. Аммо бу бойлик ҳаётнинг ички томонидан кўра ташқи томонини чуқурроқ билиш билан кўпроқ характерланади... Ёзувчимиз келгусига назар ташлашда, кенг ҳаёт оқимининг кучли тўлқинларини тасвирлашда, инсон руҳида — юрагида қандай ғалаёнлар бўлаётганини, одамларнинг умид ва ниятлари қайси манбадан илҳом олаётганини қисқа шаклда завқ-шавқ билан тасвирлашда анча ожизлик қиласди».³

Айтилганларни синчилаброқ ўйлаб кўринг: ҳаётнинг ичига киролмайди, келгусига назар ташлаёлмайди, одамларнинг ички дунёсини тасвирлашда ожизлик қиласди... Хўш, бу гаплардан қандай хулоса келиб чиқади? Демак, Абдулла Қаҳҳор ёзувчи эмас экан-да! Ҳар қандай истеъод учқунларидан ҳоли экан-да! Наҳотки, ўнлаб йиллар давомида кўпгина асарлари билан ўзининг фавқулодда истеъоддод эгаси эканини аллақачон исбот қилган адаб ҳақида шундай беписанд оҳангда гапириш жоиз бўлса? Яна энг таажжуланадиган жойи шундаки, Алимуҳамедов бир йилча аввал «Шарқ юлдузи» саҳифаларида «Абдулла Қаҳҳор ҳикояларида психологияк тасвир» деган бақувват мақола эълон қилган, унда адабиётни яхши билишини, бадий асарни теран

¹ Уша жойда, 13-саҳифа.

² Уша жойда, 14-саҳифа.

³ Уша жойда, 36- саҳифа.

ҳис қилишини, Абдулла Қаҳҳор ижодига ҳурмат бени-
хоя катта эканини намойиш қилган эди. Шундан кейин
адабиётни бу қадар тушунмай, ўта догматик тарзде
фирқа юритилганини, адид олдига ўта субъектив, вуль-
гар социологик талаблар қўйилганини ва улардан бир
томонлама, адолатсиз сиёсий хулосалар чиқарганини
тушуниб бўлмайди. Албатта, бир йил давомида мунақ-
қиднинг билими тугаб, эътиқоди сусайиб, қарашлари
чалкашиб қолмагандир. Шундай экан, Алимуҳамедов-
даги кескин ўзгаришнинг сабабини бошқа нарсадан,
балки бирон ташқи тазиқдан излаш керак.

Муҳокама давомида яна Ж. Шарипов, Рустамов,
Пўлатов, Турсунов, Сомова, Жуманиёзов, Шевердин,
Зокиров, Саид Аҳмад каби ўртоқлар сўзга чиқиб, ро-
маннинг айrim ютуқларини таъкидлаганлар ва асосан,
«ғоявий нуқсонлари»ни таҳлил қилганлар. Мунозарада
қатнашганлар орасида, айниқса, йирик адабиётшунос
Иzzat Султоновнинг нутқи эътиборга лойиқ. Иzzat Сул-
тонов «Қўшчинор» романининг учта нуқсонини белги-
лайди: 1) колхоз қурилиши бўш кўрсатилган, 2) деҳ-
қонларнинг ўша пайтдаги аҳволи яхши акс этган эмас,
3) Сиддиқжон бош қаҳрамон бўлишга арзимайди. Шу
билан бирга Иzzat Султанов «Қўшчинор» романига,
умуман, ижобий баҳо беради. «Менимча,— дейди у,—
докладчи романни баҳолашда таъриф-тавсифни салбий
томонга кучайтириб юборди ва роман адабиётимизга
олиб кирадиган ижобий жиҳатларни унча тўғри ёрит-
майди».¹ Худди шу ўринда Иzzat Султонов давом этиб
яна шундай дейди: «Адабиётимизда мавжуд асарлар
билан қиёсан оладиган бўлсак, Абдулла Қаҳҳорнинг
романи йирик ҳодисадир».²

Шундай қилиб, «Қўшчинор» романни мунозара даво-
мида асосан, жiddий ғоявий нуқсонларга эга асар си-
фатида салбий баҳо олди. Мунозара охирида сўзга чиқ-
қан Абдулла Қаҳҳор айrim танқидий мулоҳазаларни
тўғри деб эътироф этса-да, романга берилган умумий
салбий баҳога қўшилмади. Бироқ у пайтлардаги ижо-
дий муҳит шундай эдикни, муаллифнинг танқидий баҳо-
ларга қўшилиши ё қўшилмаслиги унча аҳамиятга эга
эмас эди. Аксинча, агар у хатоларини тан олмайдиган
бўлса, минбардан туриб тавба-тазарру қилмаса, асари-

1., 2. Узбекистон ССР Марказий Давлат архиви. Фонд 2356.
36-саутифа.

Ин тубдан қайта ишлашга ваъда бермаса, бу унинг ўз ғоявий хатосини ўжарлик билан чуқурлаштириши, жамоатчилик билан ҳисоблашмаслиги, буржуача худбинлик ва манманлик касалига чалинган деб қаралар ҳамда кўпинча бундай ҳолларда тегишли маъмурий хулосалар чиқарилар эди.

Хуллас, 1948 йилнинг 28 июля, яъни «Қўшчинор» муҳокама қилинган кундан бошлаб, романга ва унинг муаллифига қарши икки йил давом этган «ғоявий жанг» эълон қилинди. Икки йил мобайнида республикада бўлиб ўтган адабиёт ва санъат масалаларига бағишинланган мажлислар ва йигинларнинг ҳаммасида, албатта, Абдулла Қаҳҳор номи тилга олинар, у «Қўшчинор» романида жиддий ғоявий хатоларга йўл қўйгани, асар сиёсий жиҳатдан талабга унча жавоб беролмаслиги таъкидланар эди, Мана, баъзи мисоллар. Муҳокамадан кўп ўтмасдан — 1948 йилнинг 1 август куни «Қизил Узбекистон» газетасида Алимуҳамедовнинг «Қўшчинор» ҳақидаги мақоласи эълон қилинади. Унда роман салбий баҳоланади. Худди шу кунларда «Правда Востока» ўз саҳифаларида бир йил аввал эълон қилинган мақолага бутунлай зид тақризни босиб чиқаради.

1948 йилнинг 3 сентябрь куни Тошкент ёзувчилари нинг санъат ходимлари иштирокида умумشاҳар йиғилиши бўлади. Йиғилишда Ойбек ВКП (б) Марказий Комитетининг «Звезда» ва «Ленинград» журнallари ҳақидаги қарорининг икки йиллиги ҳақида доклад қиласди. Афсуски, докладнинг марказида яна «Қўшчинор» романидаги жиддий «ғоявий хатолар»нинг таҳлили туради.

«Қўшчинор»ни фош этиш бу билан ҳам тугамади.

1949 йил 13 апрель куни Ёзувчилар союзида бўлиб ўтган очиқ партия мажлисида Ҳомил Еқубов космополитизм ҳақидаги докладида, шунингдек, таржимон Ивашев ўз нутқида яна «Қўшчинор»даги «ғоявий» ва «сиёсий» хатоларни айтиб, ёзувчининг пўстагини қоқишаади.

Ниҳоят, Узбекистон Ёзувчилар союзининг III пленумида ҳам яна Абдулла Қаҳҳор бошнiga таъна-дашномлар ёғдирилади. Шуниси қизиқки, энди «Қўшчинор» роман ҳақидагина эмас, ёзувчи шахсиятининг айrim «ножӯя» қирралари ҳақида ҳам гап бўлади. Масалан, Мирмуҳсин реаль фактлардан кўз юмиб, мутлақо асоссиз равишда шундай дейди: «Абдулла Қаҳҳор Узбекистонинг адабий ҳаётидан батамом узоқdir. У бу

ҳаётга қизиқмайди, унга заррача ғамхўрлик қилмайди, - Абдулла Қаҳҳор кўпроқ ўзини ўйлади... У Парда Турсуннинг қиссанини истеъодсиз ёзилган, халтура асар деб баҳолади... Ҳолбуки, Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи ҳаётдан орқада қолган. У ҳозир воқеликдан узоқда».¹

Аҳвол шу даражага етиб бордики, Абдулла Қаҳҳорни республика минбаридан «фош қилиш» етарли эмасдай туюла бошлади шекилли, танқид аста-секин иттифоқ минбарига кўчирилди. 1949 йилнинг 21 май куни Москвада чиқадиган «Культура и жизнь» газетасида Шароф Рашидов ва Иззат Султоновнинг «Воқеликни бузиб кўрсатган роман» деган мақоласи ёритилди. Мақолада роман ҳақида шу пайтгача айтилиб келинаётган танқидий мулоҳазалар умумлаштирилган ва жуда кескин хуласа чиқарилган эди: «Ёзувчи (Абдулла Қаҳҳор — О.Ш) ўзбек колхозининг ҳаётини тўғри кўрсата билмади ва ўз олдига қўйган вазифасини — Сиддиқжоннинг онгсиз, қолоқ батракдан ижодкор колхозчига айланишини тасвирилашни удалай олмади».²

У пайтларда марказий матбуот саҳифасидан айтилган ҳукм жуда жиддий воқеа ҳисобланарди ва у жуда чуқур оқибатларга олиб бориши мумкин эди. Шунинг учун Ўзбекистон Ёзувчилар союзи правлениеси президиуми 1949 йилнинг 9 июнь куни мажлис қилиб, мақолани муҳокама қилади. Мажлисда нима сабабданdir Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи иштирок этмаган, лекин президиум раиси Ойбекнинг номига қўйидаги мактубни ўйллаган:

«Ўртоқ Ойбек!

Президиум мажлисида иштирок этаолмаганимга афсуланаман ва ўртоқларимдан узр сўрайман.

1. «Қўшчинор»нинг биринчи қисмини битириб чиқариш хато бўлган.

2. Китобнинг ҳар иккала қисмини бирлаштириб қайтадан ишлаб чиқишга қарор бердим ва саломатлигим имкон бериши билан шу ишга киришаман.

Шу хатни мажлис аҳлига эшиттиришингизни сўрайман.

Хурмат билан А. Қаҳҳор.

9. VI. 49».

¹ УзССР Марказий Давлат архиви, фонд 2356, опись I, дело 188, 74-саҳифа.

² «Культура и жизнь», 21 май, 1949 йил.

Кўриниб турибдики, вазият ниҳоятда мураккаблашгач, икки йиллик таъна-дашномлар жон-жонидан ўтиб кетган Абдулла Қаҳҳор «хатосини» тан олишга мажбур бўлган. Шу билан «Қўшчинор»нинг ғоявий тутуриқсизлигига» қарши олиб борилган курашга нуқта қўйиш мумкин эди. Аммо бу нуқта ўша кунги мажлисда эмас, йил охирида Москвада СССР Ёзувчилар союзида Ўзбекистон ССРнинг 25 йиллигига бағишилаб ўтказилган тантанали мажлисда қўйилди. 1949 йилнинг 10 июль куни Шароф Рашидов Ўзбекистон Ёзувчилар союзи правлениеси президиумининг раиси қилиб сайланди. У Ёзувчилар союзининг раҳбари сифатида Москвада қилган докладида Абдулла Қаҳҳор романига тўхталиб, унга жуда кескин баҳо беради: «Абдулла Қаҳҳор «Қўшчинор» романида колективлаштириш давридаги совет воқелигининг бузилган тасвирини берди, чунки у халқимизнинг кураш ва ҳаёт йўлини билмасди, ўз романида социалистик реализм принципига амал қилмади. Аҳамияти жиҳатидан Октябрь революциясига тенг келадиган қишлоқ хўжалигини колективлаштиришни уюзаки, нотўғри, синфий курашдан ажратган ҳолда тасвирлайди».¹

Айтиш керакки, икки йил давомида моҳир бир дижёр бошқараётган оркестрнинг садосига уйғун янграб турган бу дашномлар бошидан-охиригача асоссиз гаплар эди, «Қўшчинор» роман, албатта, Абдулла Қаҳҳорнинг энг мукаммал асари эмас. У ғоявий-бадний хусусиятлари жиҳатидан «Сароб»га тенглаша олмайди. Романинг камчилиги сифатида ёзувчи концепциясининг кўлами хийла торлигини, одамлар характеристикини яратишда психологик таҳлил кўнгилдагидек эмаслигини, роман композицияси заифлигини, унда яхлитлик етишмаслигини, асар кўпроқ мустақил ҳикоялар тўпламидек бўлиб қолганини айтиш мумкин. Кўриниб туриптики, романнинг камчиликлари анча жиддий ва улар ҳақида, албатта, гапириш керак. Бироқ шуниси ҳам аниқки, бу камчиликларнинг ҳеч қайсиси Абдулла Қаҳҳорнинг атайин совет воқелигини бузиб кўрсатиш йўлидан борганини, атайин сиёсий хатоларга йўл қўйиб, ғоявий жиҳатдан зарарли асар яратмоқчи бўлганини кўрсатмайди. Бу қусурлар, биринчи навбатда, бадний

¹ ЎзССР Марказий Давлат архви, фонд 2356, опись I, дело 200, 47-саҳифа.

характерга эга ва улар ҳар қандай ёзувчининг ижодида ҳам учраши мумкин. Буни инобатга олмай, «Қўшчинор»ни гоявий жиҳатдан айблашга интилиш эса ё адабиётнинг спецификасини тушунмаслик оқибатида содир бўлади ёхуд атайин ёзувчини ёмон отлиқ қилиш учун, ижодини камситиш учун, шу йўл билан обрўйига путур етказиш учун қилинади. Бу даъвомизни исбот қилишга уринамиз.

«Қўшчинор» муносабати билан Абдулла Қаҳҳорга айтилган биринчи таъна шу бўлдики, ёзувчи колхозлаштириш жараёни кескин синфий кураш ичидагачаганини билмайди. Бу даъвонинг мутлақо асоссиз эканини «Қишлоқ ҳукм остида» қиссаси мисолида исботлаш ҳам мумкин. Юқорида айтганимиздек, адаб бу қиссани 25 ёшида ёзган ва унда қишлоқдаги синфий курашни акс эттирган эди. Хўш, шундан кейин ўтган ўн уч-ўн тўрт йил ичидаги адебнинг қишлоқ ҳақидаги тасаввурлари чалкашиб кетдими? Билган нарсасини унугиб қўйдими? Ахир, аксинча, бу йиллар давомида ҳаёт ҳодисалари таъсирида ҳам, ўз устида ишлаш натижасида ҳам унинг маркесча-ленинча дунёқарали чуқурлашиб борди-ку! У ҳаётга, одамларга теран назар билан қарай оладиган ёзувчи бўлиб етишганини ўнлаб асарларида исбот қилиб берган-ку! Шундоқ экан, «Абдулла Қаҳҳор колхозлаштириш жараёнини билмайди» деб хulosса чиқариш енгилтаклик бўлмайдими? Хўш, ундоқ бўлса, нега романда синфий кураш тасвирига ўрин берилмаган? Бу саволга «Нега энди романда синфий кураш тасвирига ўрин берилиши керак?» деган акс савол билан жавоб бериш мумкин. Синфий кураш тасвирини талаб қилувчилар «Қўшчинор» ҳақидаги нотўғри тасаввурга асосланадилар, ёзувчи гоявий ниятини тушунмай ёки тушунишни истамай, ўша даъвони олға сурадилар. Уларнинг фикрича, «Қўшчинор» романни Ўзбекистонда қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш жараёнини ёритувчи, унинг илк босқичи ҳақида ҳикоя қилувчи асар. Агар чиндан ҳам роман шу тўғрида бўлганида романнинг танқидчилари батамом ҳақ бўлар эди. Роман колхозлаштириш тарихига бағишиланмаган, ундаги воқеалар ҳам колхозлаштиришнинг илк босқичида эмас, балки 32-33-йилларда содир бўлади. Тарихдан шу нарса маълумки, колхозлаштириш чиндан ҳам жуда кескин, муросасиз синфий курашда ўтган. 1929 йилда қулоқлар ёппасига синф сифатида тутатил-

магунча колхозлаштириш ишини олға жилдириб бўлмаган. Албатта, 1930 йилда ҳам қулоқларнинг қолдиқлари ва бошқа турли хил заараркунадалар колхозлаштириш ҳаракатига қарши зидан иш олиб борганлар. Аммо энди уларнинг бу ҳаракати оммавий характерга эга эмасди. Энди синфий кураш асосан тугаб, колхозлар тинч ривожланиш даврига қадам қўйганди. Шунинг учун колхозларнинг 1932—1933 йиллардаги ҳаётини тасвирловчи «Қўшчинор» романидан 1929-1930 йиллар учун характерли бўлган воқеаларни тасвирлашни талаб қилиш тўғри эмас. Бу ўринда биз адабий асарни баҳолашда кенг тарқалган вуљгар социологик принципга амал қилиб иш юритилганини кўрамиз, яъни асарга талаб қўювчилар асарнинг ўзидан, унда акс эттирилган ҳаёт парчасининг ўзига хослигидан келиб чиқиб эмас, шу мавзудаги асар қандай бўлиши кераклиги ҳақидаги аввалдан шаклланган тасаввурлардан келиб чиқиб талаб қўйишади. Бу эса адабиётни муқаррар тарзда схематизм тузогига етаклайди.

Сиддиқжонни асарнинг бош қаҳрамони қилиб олинганига қарши билдирилган эътиrozлар ҳам мутлақо ўринсиз, ҳаётий заминдан узилган эътиrozлар. Агар уларни ҳақ деб билсак, жаҳон адабиётидаги жуда кўп асарларни ҳисобдан чиқариб ташлаш керак бўларди. Бу талаб ҳам вуљгар социологик характерга эга — ахир, 20-йилларнинг охиридаёқ айрим танқидчилар Абдулла Кодирийнинг «Ўтган кунлар» романини меҳнаткаш халқ ичидан чиқсан тўпори йигитни қаҳрамон қилиб олмагани учун қоралашган эди. Ҳолбуки, адабиётда, шу жумладан, социалистик реализм адабиётида гап кимни қаҳрамон қилиб олинишида эмас, балки шу қаҳрамон орқали муаллиф қандай муаммони олға суришида, унинг қаҳрамонга муносабатида, адабнинг ғоявий позициясида. Ахир, ёзувчи ўша даврнинг бош қаҳрамони Сиддиқжон, ўша давр одамларининг ҳаммаси Сиддиқжонга ўҳшаган бўлган, сизлар ҳам ундан ўрнак олинг, унга эргашинг, демоқчи эмас-ку! Атоқли совет педагогти ва ёзувчиси Антон Макаренконинг адабиётимиз олтин хазинасидан ўрин олган «Педагогик поэма» деган асари бор. Унинг қаҳрамонлари кечаги каллакесар безорилар, суяги ўғирлик билан қотган болалар. Ўз вақтида совет ҳокимияти уларга бошпана берган, уларни тўғри ҳаётга қайтарган эди. «Педагогик поэма»да социализм шароитида жуда қийин кечадиган инсоннинг

қайта туғилиш жараёни, эски дунё ақидаларидан халос бўлиш жараёни очилган. Бироқ шу пайтгача ҳали биронта танқидчи Макаренкони безори болаларни қаҳрамон қилиб олгани учун қоралагани йўқ-ку! «Макаренконинг «Педагогик поэма»си китобхонни безориликка ундейди» деган гап уччига чиққан бемаънилик бўларди. Буни ҳамма яхши билади. Аммо яхши билади-ю, Абдулла Қаҳҳорга нисбатан шу беъмани гапни айтишдан ҳайнқмайди. Ҳолбуки, Абдулла Қаҳҳор ўз романига Сиддиқжонни қаҳрамон қилиб олган экан, буни пухта ўйлаб қилган, янада аниқроқ айтганда, эсига келиб қолгани учун шундай қилган эмас, балки асар асосидаги ғоявий ниятигининг тақозаси билан шундай қилган.

«Қўшчинор» романида ҳам адабнинг аввалги асарларида тадқиқ қилинган муаммо — шахс ва колективнинг ўзаро муносабати, шахс ва жамият алоқаларининг ички ҳаракатлантирувчи кучлари марказда туради. Сиддиқжон ҳар хил сабаблар билан тўдасидан айрилган одам; унинг тенгқурлари, яқинлари, дўст-биродарлари уюшиб, колхоз йўлини танлашади, Сиддиқжон эса ҳавоий орзу-ҳавасларга учиб, Зуннунхўжа хонадонида қолиб кетади. Фақат орадан 5-6 йил ўтгандан кейингина Сиддиқжон ўз тўдасига қайтади. Шунда маълум бўладики, шу қисқа муддат ичидан янги турмуш туфайли тенгқурларининг онгидаги ҳам, психологиясида ҳам жуда катта ўзгаришлар юз берипти. Сиддиқжон кечаги дўстларини кўп жиҳатдан таниёлмай қолади. Колхоз қўйнида колективчилик психологиясининг таъсири туфайли секин-аста Сиддиқжоннинг онгидаги ҳам ўзгаришлар юз беради — у ҳам дунёни янгича идрок эта бошлайди. Ёзувчини ана шу ўзгаришларнинг механизми қизиқтиради — уларни тадқиқ қилиш орқали адаб социалистик тузумнинг қудратини, халқ оммасига берган неъматларини кўрсатади. Аммо ёзувчи буларни кўрсатишда ўз услугига содиқ қолади, яъни у бирон ўринда бу тўғрида тўғридан-тўғри мулоҳаза юритмайди, масалани ялангоч ҳал қилмайди, балки характерли деталлар, сезилар-сезилмас чизгилар, нозик имо-ишоралар орқали ҳаётдаги, одамлар психологиясидаги силожишлиарни ифодалайди. Масалан, романда бир эпизод бор: Сиддиқжон Болтабоевнинг хотини Зиёдахон билан аравада чўл орқали колхозга кетади. Улар биринчи марта учрашган. Зиёдахон Сиддиқжон билан сира тортинимай, бемалсл очилиб-сочилиб гаплашиб боради. Буни

нотўғри тушунгандан Сиддиқжон кимсасиз чўлда жувонга тегишиади. Жувон ўзини ҳимоя қилибгина қолмай, гап билан Сиддиқжоннинг таъзирини ҳам беради. Шу эпизодда, айниқса, Сиддиқжон билан Зиёдахоннинг диалогида икки хил психология, дунёни икки хил идрок этиш яхши очилган. Сиддиқжон аёл кишининг мустақиллигини, ўз эрки, ўз ҳоҳишига эга шахс эканини ҳали ақлига сифдиролмайди, шунинг учун жувоннинг очиқлиги унга енгилтаклик бўлиб кўринади. Зиёдахон эса яқиняқинларда тўрт девор ичида, тили қисиқлик билан эркисиз ҳаёт кечирган бўлса-да, эндиғина эркин ҳаёт қўйинда ҳаёт кечира бошлаган бўлса-да, батамом бошқача ўйлади: «Сиз билан тортина масдан очилиб гаплашганим учун шунаقا қилаётисизми? Шундоқдир-да. Шундоқ бўлса сизларнинг колхозларингдаги хотин-қизларнинг тоза шўри қуриган экан! Хотин-қизлар эркакни кўрганида юраги ёрилиб, қимтиниб турса, эркаклар бирбирига ишонмаса колхоз бўлмай ўладими?»

Хижолатдан ерга кириб кетай деб бораётган Сиддиқжон «эрингиз йўқ депман» деб ўзини оқламоқчи бўлади. Зиёдахоннинг бунга жавоби янада теран: «Э, хотин кишининг иззати фақат эр билан экан-да! Эри йўқ хотиннинг юзига ҳамма оёқ қўйса бўлаверади денг! Сизларнинг колхозларингда шунақами!»

Зиёдахон бундай қарашларга янги турмуш туфайли эга бўлди — колхоз унинг учун фақат фаровонлик, тўқлик манбай эмас, балки янгича маънавият, янгича ахлоқ манбай ҳамдир. Шунинг учун у «колхозда одамлар бир қориндан тушгандай бўлиб қолади. Бундан ташқари ҳар бир колхозчи ўз колхозига иснод келтирадиган ишни қилмайди: фалон колхозда фалондақа гап бўпти дегудай гапдан ор қиласди».

Бу сўзларда социалистик тузум туфайли, коллективизм психологияси туфайли оддий меҳнаткаш халқ табиатида юз берган ўзгаришлар ёрқин ифодаланган. Ана шу янги дунёқарааш, янгича психология Сиддиқжонга таъсири кўрсатади. Фақат бугина эмас, у колхоз ҳаётининг кўпгина соҳаларида ҳам шундай янгиликларни кўради ва уларнинг таъсирида секин-аста ўзгара бошлайди. Шу тарзда тўдасидан айрилган сўнгги батрак ўрнида социалистик ахлоққа эга бўлган янги шахс шаклланади. Бу эса социализм эришган энг буюк муваффақият эди. Шундай йўллар билан Абдулла Қаҳҳор «Қўшчинор» романида социалистик тузумнинг мо-

жиятини, халқ оммасига бахш этган неъматларни очиб берган.

Бу ўринда яна бир табиий савол туғилади: «Қўшчинор» роман шундай хислатларга эга экан, жиддий ғоявий қусурдан холи экан, нечук унга қарши танқид кампанияси икки йил давом этди? Наҳотки, бу танқид маҳдудлигини тушунган, ёзувчига нисбатан бир томонламалик, адолатсизликка йўл қўйилаётганини англаган, шунга қарши баралла фикрини айтиб, ҳақиқатни ёқлаб чиқишига журъати етадиган одам топилмади? Бундай одамлар бор эди, албатта. Бироқ ўша йиллардаги шароитда бемалол фикр айтишга имконият йўқ эди, унақалар ёзган нарса дунё бетини кўриши ҳам маҳол эди. Икки йиллик шафқатсиз танқиднинг вужудга келишига эса иккита омил сабаб бўлган эди. Биринчидан, урушдан кейинги йилларда мамлакатдаги ижодий муҳитда кутилмагандан ўта мураккаб вазият вужудга келди. Маълумки, уруш тугагач, янги ижтимоий-тариҳий шароит майдонга келди, мамлакат ўз ривожида янги паллага қадам қўйди. Бундай шароитда Коммунистик партия ҳамиша адабиёт ва санъатга ёрдамга келган, у ўзининг ҳужжатларида халқ ҳаётидаги асосий тенденцияларни белгилаб, санъат ва адабиёт олдидা турган янги вазифаларни аниқлаб берган. Бу гал ҳам шундай бўлди. 1946 йилда ВКП (б) Марказий Комитети адабиёт, кино ва театр санъати ҳақидаги қарорларини қабул қилди. Орадан икки йил ўтгач, эса музика ҳақидаги қарор юзага келди. Бу қарорларнинг баъзиларида айrim санъаткорларга нисбатан ножоиз иборалар қўлланган бўлса-да, баъзи асарлар керагидан ортиқ кескин оҳангларда қораланган бўлса-да, уларнинг ҳаммаси совет адабиёти ва санъатининг ривожида катта роль ўйнади. Чунки қарорлар бир умумий мақсадга бўйсундирилган — уларда совет адабиёти ва санъатининг юксак ғоявийлиги, чинакам халқчиллиги, партиявийлиги масалалари қўйилган эди. Уларда совет адабиёти ва санъатининг халқ манфаатларидан ўзга манфаати йўқлиги таъкидланган ва янги тарихий шароитда адабиёт ва санъат халқа мададкор бўлиши кераклиги уқтирилган эди. Аммо, афсуски, бу қарорларни ҳаётга тадбиқ этишда, адабиёт ва санъатининг конкрет ҳодисаларини қарорлар руҳидан келиб чиқиб баҳолашда жиддий хатоларга йўл қўйилди. Бу хатоларнинг энг йириги шундан иборат эдик, кўп ҳолларда ғоявийлик тор кўламда талқин қи-

лина бошлади, фақат шиор формасида яланғоч айтилған «қизил» гапларгина гоявийлик намунаси сифатида тақдим этилди, ҳаёт ҳақиқатидан кўз юмиш унинг мурракабликларини четлаб ўтиш ҳоллари кучайди. Бунинг ўрнига адабий танқид ҳаётнинг ўзини эмас, ҳаёт ҳақидаги тасаввурларни тасвирилашга ундан, адабиётда схематизмнинг авж олишига сабаб бўлди.

Иккинчи томондан эса, адабий танқидчиликда ленинча принциплар унудила бошланди, талант ноёб нарса эканлиги эътиборга олинмай қўйилди, ёзувчига буйруқ бериш, дўқ-пўписа қилиш ҳоллари кучайди. Буларнинг бари танқидчиликда субъективизмнинг авж олишига, ур-ийқитчилик иллатининг томир ёйишига сабаб бўлди. Бу фақат миллӣ адабиётлардагина эмас, Бутуниттифоқ адабиётида ҳам яққол кўзга ташланади. Масалан, шу йилларда И. Эренбургнинг «Бўрон», В. Гроссманнинг «Халқ барҳаёт», Эм. Казакевичнинг «Чўлдаги икки одам», К. Паустовскийнинг «Ватан дузи», А. Фадеевнинг «Ёш гвардия» каби асарлари кескин танқид қилинди. Кейинчалик эса кўп ҳолларда бу танқидлар асоссиз бўлгани ойдинлашди. Худди шунга ўхшаш аҳвол ўзбек адабиётида ҳам юз берган эди. Танқидбозлиқ руҳи шу даражада кенг ёйила бошладики, кўп ҳолларда асарлардан айрим иборалар ва сатрлар узуб олиниб, асар контекстидан ташқарида бир томонлама талқин қилиниб, ёзувчига таъна-дашном берилган. Шу ўринда бир вақеани эслаймиз. Бу воқеа бугун бемаъни бир латифага ўхшайди — у китобхоннинг кулгусини қўзготиши мумкин, холос. Аммо, афсуски, бу гаплар 1946 йилда жуда юксак ва мўътабар минбардан — ВКП (б) Марказий Комитетининг «Звезда» ва «Ленинград» журналлари ҳақидаги қарорининг муҳокамасига бағишлиланган йиғилиш минбаридан айтилган эди. Тажрибали адабиётшунос профессор Абдураҳмон Саъдий айрим ўзбек ёзувчиларини гоясизликда айблаб шундай деган: «Энди Ўйғуннинг «Раққоса» шеърини кўрайлил. Қандай раққоса бу — совет раққосасими ёки бошқами? Ахир, буржуа жамиятида ҳам раққосалар кўп. Йўқ, бу ўринда совет раққосаси кўринмайди...»

Менинг собиқ шогирдим Зулфиянинг «Хаёл» шеъри ҳақида бир оғиз гапираман. Бу шеър, ўртоқлар, юз процент индивидуалистик буржуа поэзиясининг намунаси...

Миртемирнинг «Амударё» шеърини олайлик. Шеър-

и и ўқиб чиққач, ўзингга ва шоирга савол берасан — қай-, си Амударё бу? Феодал давридагими, буржуазия давридагими ёхуд совет давридагими?.. Бундай асар ҳеч нарсага ярамайди. Бу Миртемирнинг жуда катта гоявий камчилигидир».¹ Кўриниб турилтики, адабиётга бундай ёндашинда илмийлик ўрнини, объективлик ўрнини сиёсатбозлиқ, демагогия, дўқ-пўписа эгаллаган. Урушдан кейинги йилларда худди шу тақлидда Ойбекнинг «Қизлар» достони ва «Навоий» романни, Шайхзоданинг «Жалолиддин Мангуберди» драмаси, Уйғун, Зулфия, Темир Фаттоҳ, Туроб Тўлаларнинг шеърлари, Парда Турсуннинг «Ҳақ йўл» қиссаси ва яна бошқа бир қатор асарлар танқид қилинди.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор» романи ҳам шу танқидбозлиқ гирдобида зарба еган асар эди. Роман атрофида танқид бўронининг авж олишига сабаб бўлган иккинчи омил субъектив характерга эга. Маълумки, Абдулла Қаҳҳор 30-йиллардан бошлаб рус ва жаҳон классикларидан ўқиши-ўрганиш оқибатида ижодда узил-кесил изчил реализм йўлини танлаб олди. Юқорида кўрганимиздек, у «Сароб» романидаги ҳам, 30-йиллардаги ҳикояларида ҳам, уруш давридаги асарларида ҳам энг майда деталдан тортиб ҳамма нарсанинг ҳаққоний бўлишига интилди, асарда биронта ўринда сохталикка, уйдирмага йўл қўймади. Лев Толстойга эргашиб, «Абдулла Қаҳҳор ҳам «Ижодимнинг бош қаҳрамони ҳақиқатдир» деб баралла айтиши мумкин эди. Биз юқорида яна шуни кўрдикки, Абдулла Қаҳҳор бадний ижодда ҳаққонийликка интилиши билан чеклинмади; у ҳаққонийлик бутун адабиётнинг етакчи белгиси бўлиши керак, ҳар бир ёзувчи бу принципга оғишмай амал қилиши зарур деб ҳисоблади. Бу шартни ўзи ҳалол бажарган, бу принципга вижданан амал қилгани адиб бошқалардан ҳам ҳалоллик, вижданойлик ва изчилликни талаб қилди. Унинг 30-йиллар охирларида эълон қилинган бир қатор адабий-танқидий мақолалари ҳам ҳаққонийлик принципини барқарор қилишга бағишиланган эди. Абдулла Қаҳҳор уруш йилларида ҳам, ундан кейин ҳам, умрнинг охиригача шу эътиқодига содиқ қолди. У адабиётни муқаддас деб биларди ва унга заррача ҳам сохталик, гараз, манфаатпарастлик

¹ УзССР Марказий Давлат архиви, фонд 2356, опись I, дело 115. 30-сағифа.

аралашмаслигини истарди. Истардигина эмас, бунинг учун актив кураш олиб борарди. У конкрет асарларни баҳолаганда ҳам ҳамиша адабиёт манфаатидан, китобхон манфаатидан келиб чиқиб, ҳалол ва тўғри баҳоларди, бирон ўринда асар ҳақида кўнгилдаги бор гапни очиқ айтишдан чўчимас эди.

Урушдан кейинги йилларда Абдулла Қаҳҳор Ёзувчилар союзида проза секциясининг раиси бўлди. Ўша кезларда прозада нимаики диққатга сазовор асар яратилган бўлса, ҳаммаси секциянинг муҳокамасидан ўтар ва кўпинча Абдулла Қаҳҳорнинг талабчан, аммо адолатли нигоҳига дуч келарди. Шу тариқа, масалан, Пиримқул Қодировнинг илк ҳикоялари муҳокама қилинган. Абдулла Қаҳҳор уларда ёш ижодкор истеъдодининг нурли томонлари мавжудлигини таъкидлаш билан бирга, унинг ўсишига ҳалал бериб турган камчиликларни ҳам таъкидлаган, бу камчиликлар кўпроқ унинг тажрибасизлиги билан боғлиқ эканини айтган. Шунингдек, ҳудди шу йилларда Абдулла Қаҳҳор Сайд Аҳмаднинг «Қадрдон далалар», Парда Турсуннинг «Ҳақ йўл» қиссалари ҳақида ва Сайд Назарнинг «Яшил бойлик» романи ҳақида ҳам кескин танқидий мулоҳазалар билдириган. Албатта, муҳокама ва мунозараларда бирор асар ҳақида танқидий фикр айтиш оддий нарса — бунинг ҳеч қандай фавқулодда жойи йўқ. Аммо афсуски, ҳаётда ҳаммавақт ҳам рисоладагидек бўлавермайди — танқид ҳаммага ҳам ёқавермайди. Асари танқид қилинган ёзувчи кўпинча айтилган фикрларнинг мағзини чақиб, ўзи учун фойдалиларини ажратиб олиш ўрнига, танқид қилаётган одамнинг шахсига ёпишади. Унинг назарида, ўзи беками-кўст ёзувчи, асари ҳам ғоят баркамол-у, фақат уни кўришолмайди ва гаразгўйлик билан асарни йўққа чиқаришмоқчи бўлишади. Бунаقا фикрлаш оқибатида ижодий баҳслар шахсий муносабатларга таъсир кўрсата бошлайди — қўли қисқароқ ёзувчи юрагига аламини туғиб қўйиб, бу қасосли дунёда бирор қулай фурсат келишини пойлади. Қўли узуроғи, амали юқорироғи тўғридан-тўғри қасд олиш йўлига ўтади. Айниқса, бундай ёзувчи яна шуҳратпарастлик дардига чалинган бўлса, унинг интиқоми жуда хавфли бўлиши мумкин. Бундай пайтларда танқид қилинган одамга қарши хуфёна уруш эълон қилинади ва унинг теварагида моҳирлик билан интиқом тўри тўқилади....

Урушдан кейинги йилларда адабиётимизга кириб келган ижодкорлардан бири Шароф Рашидов эди. У урушдан аввал Самарқанд Давлат университетини битириб, ўша пайтлардаёқ шеърлар ва достонлар бита бошлаган эди. Аммо унинг асарларида ҳали истеъдод муҳри сезилмасди. Уруш бошлангандан кейин Шароф Рашидов ҳаракатдаги армияга кетади, урушдан ярадор бўлиб қайтади. Кейин у бир неча муддат Самарқанд область газетасида редактор бўлиб ишлайди. Орадан кўп ўтмай, уни «Қизил Ўзбекистон» газетасига редактор қилиб тайинладилар. У шеърлар машқ қилишда давом этади, публицистик мақолалар ҳам ёзиб, уларни «Тарих ҳукми» деган ном билан эълон қиласди. Ҳуллас, секин-аста унда ёзувчилик даъвоси кучаяверади. Ниҳоят, урушдан кейинги дастлабки йилларда «Фолиблар» повести майдонга келади. Айтиш керакки, бу қисса жуда заиф бўлиб, бадиийликдан маҳрум эди. Унда на бирон жонли характер бор эди, на асарда инсоний жозиба сезиларди. Қаҳрамонлари фақат шиорлар билан гапирав, фақат тўғри гапларни айтишар, фақат олға чорлар эди. Бироқ, афсуски, асар муҳокама қилинганда бу сифатларини очиқ айтишга ҳеч ким журъат қилолмади. Фақат Абдулла Қаҳҳоргина «Фолиблар»нинг адабиётга алоқаси йўқ эканини очиқ айтди, унинг муаллифи истеъдод эгаси эмаслигини таъкидлади. Аммо кўпчилик баралла мақтаб, «яшасин» деб кўкларга кўтариб турганда, бир одамнинг гапи нима бўларди — «Фолиблар» босилиб чиқди ва кейин ўттиз беш йил давомида бекаму-кўст дурдона асар сифатида энг юксак баҳоларга сазовор бўлиб келди. Бироқ унинг муаллифи учун бу мақтovлар оз эди — унинг учун Абдулла Қаҳҳорнинг мақтovi зарур эди, мақtovi бўлмаганда ҳам у «Фолиблар»ни бадиий асар деб, унинг муаллифини ёзувчи деб тан олмоғи шарт эди. Шундагина Шароф Рашидовнинг иззат-нафси ором олар, улар ўртасида сулҳ вужудга келарди. Бироқ Абдулла Қаҳҳор бир оғиз гапи билан эришиши мумкин бўлган мартабалардан, имтиёзлардан, афзалликлардан воз кечди — у ўжарлик билан оқни оқ, қорани қора дейишда давом этди. Шундай қилиб ўзи сабабчи бўлди-ю, унинг бошида баҳор момақалдириғидай бир гумбурлаб ўтиб кетадиган танқид сурункасига икки йилга чўзилди.

Ойлаб, йиллаб давом этадиган танқидий савалашларга чидаш учун одам пўлат ирода, метин асаб, тоғдай бардошга эга бўлиши керак. Шунда ҳам унча-мунча одам муттасил зарбалар остида эгилиб қолиши, тарвузи қўлтиғидан тушиб, ҳафсаласи пир бўлиши, эътиқодидан воз кечиб, муросай-мадора йўлига кириши мумкин. Лекин Абдулла Қаҳҳор бу йўлдан бормади. Унинг асаблари мустаҳкам экан, иродаси кучли экан, бардоши ҳар қандай синовларга дош беришга етар экан. Адид на бирон сўз билан, на бирон хатти-ҳаракати билан икки йиллик таъна-дашномлар ўзига таъсири қилганини билдириди. Аксинча, бу йилларда ҳам у ҳар дамдагидек ҳикоялар, фельетонлар, публицистик мақолалар ёзишда давом этди, республика бўйлаб сафарларга чиқиб, янги асарлар учун материаллар йиғди, янги таржималар қилди. Ёзувчилар союзидаги йигинларда иштирок этди. Энг муҳими эса, Абдулла Қаҳҳор худди шу йилларда «Қўшчинор» романини қайта ишлашга киришди. Асарга сўнгги нуқта қўйилгандан кейин қўлёзма устидан ишни давом эттириш ҳамиша ҳам мароқли бўлавермайди. Бироқ шунга қарамай, айрим ёзувчилар бў ишни бажону дил амалга оширадилар. Жумлаларни яна бир таҳрирдан ўтказиш, чўзилиб кетган жойларни ихчамлаштириш, кемтик ўринларни тўлдириш каби майда ишлар уларга чинакам ҳузур бахш этали. Аммо тугаган асарни тубдан қайта ишлаш, унинг марказий концепциясини ўзгартириш, шунга мувофиқ композицияни қайта қуриш, қаҳрамонларни янгилаш, каби ишлар ҳаммавақт жуда катта меҳнатни талаб қиласди ва қийинчилик билан рўёбга чиқади. Бироқ гап меҳнатда ҳам эмас — асарни тубдан қайта ишлаш учун ёзувчи бунинг зарурлигига ақлан ишонишигина кифоя эмас, у буни қалбан ҳис ҳам этиши керак. Акс ҳолда, қайта ишлашдан дуруст самара чиқмаслиги мумкин. Абдулла Қаҳҳор 1944 йилда ёшлар семинарида сўзлаган нутқида ижоднинг бир қатор масалаларини ёритиш билан бирга асарни қайта ишлаш ҳақида ҳам ўз мулоҳазаларини билдирган эди. У ёзади:

«Илҳом билан ички мажбурият орқасида ёзилган асарларни тузатиш, қайта ишлаш мумкинми?

Ўша тузатиш, қайта ишлаш хоҳишга айланмагунча, ёзувчининг қалбидан ўрин олмагунча мумкин эмас.

Кўпинча шундай ҳоллар бўлади: ёзувчи асарини битириб одамларга ўқиб беради. Бу ерда асарнинг камчиликлари кўрсатилади. Ёзувчи кўпинча ўша камчиликларни ўзи камчилик ҳисобламагани ҳолда фақат билимдонларнинг сўзини иккита қилмаслик учун тузатишга киришади. Бундай вақтда ёзувчи ўз маъшуқасига биронинг сўзи билан муҳаббат изҳор қилаётган ошиққа ўхшаб қолади. Ҳис қилмасдан асарни тузатиш дуторни икки киши чалгандай гап. Парда босган киши ҳам, зарб берган киши ҳам ҳеч нарсани ҳис қилолмайди. Бундай машқдан ҳеч ким лаззат олмайди».¹

Хўш, Абдулла Қаҳдор «Қўшчинор»ни ҳис қилиб тузатдими ёки биронинг сўзлари билан муҳаббат изҳор қилган ошиқнинг йўлини тутдими? Бу саволга аниқ жавоб бериш қийин. Ҳар ҳолда шуниси аниқки, у беш йил давомида роман устидаги ишни давом эттириди ва 1950 йилда «Қўшчинор чироқлари» романини ёзиб битирди. Роман ўша йили рус ва ўзбек тилларида алоҳида китоб ҳолида нашр этилди. Сўнг «Қўшчинор чироқлари» ҳақида республика матбуотида ҳам, марказий матбуотда ҳам кўпгина тақризлар ва мақолалар эълон қилинди. Уларнинг кўпчилигида адабнинг танқидий мулоҳазаларни тан олганига таҳсиллар ўқилди ва роман энди чинакам роман даражасига кўтарилилгани таъкидланди. Шунингдек, «Қўшчинор чироқлари» романни ўзбек адабиёти ва санъатининг 1951 йилда Москвада ўтган деқадасида ҳам юксак баҳоланди. Чиндан ҳам романда Абдулла Қаҳдор маҳоратининг анча ўсганини, асар гоявий проблематикаси чуқурлашганини, қаҳрамонлар характеристери мукаммаллашганини кўрамиз.

«Қўшчинор чироқлари»нинг марказий проблемаси қишлоқдаги социалистик ўзгаришлар жараённада янги одамнинг туғилиши, янгича онг, янгича психологиянинг, одамлар ўртасида янгича муносабатларнинг шаклланиши масаласидир. Бу гоявий проблематика орқали адаб ўзбек қишлоғида социалистик тузум туфайли юз берган буюк тарихий ўзгаришларни бадиий гавдалантиради. «Қўшчинор» романининг ҳам марказий проблемаси — шу масала эди, фақат унда ёзувчи бу муаммони ёлғиз Сиддиқжон ҳарактери орқали очишга интилган эди. Энди эса асар гоясини ўзида мужассам этган қаҳрамонлар галереяси анча кенгаяди. Марказий қаҳра-

¹ Абдулла Қаҳдор. Олти томлик. VI том. 363- бет.

мон Сиддиқжон ёнига қишлоқ аҳолисининг турли табакаларига мансуб янги қаҳрамонлар қўшилган.

«Қўшчинор чироқлари» ҳам аввалги роман каби Сиддиқжон оиласидаги конфликт тасвиридан бошланади. Кулоқ Зуннунхўжа узоқ йиллар давомида Сиддиқжонни алдаб, кучидан фойдаланади, уни ниқоб қилиб, молу мулкини, ер-сувини, давлатини сақлаб қолишга интилади. Аввал хусусий мулкчилик майллари устун келиб, молу дунёга учиб, Зуннунхўжа тузогига илинганд Сиддиқжон аста-секин атрофидаги ҳаёт таъсирида, колхозга кириб, ўз қадр-қимматини топган тенгқурлари, дўстларининг дашномлари билан ўзгара бошлайди. У Зуннунхўжа оиласидан кетади ва «Қўшчинор» колхозига киради. Колхозда тамомила янги бир оламга тушиб қолгандай бўлади. Романда шу янги олам қучогида Сиддиқжон характеристи қандай ўзгаргани моҳирона тарзда, психологик жиҳатдан чуқур асослаб кўрсатилган. Бу айниқса, Сиддиқжоннинг канал қурилишидаги иштироқи тасвирланган бобда ёрқин намоён бўлади.

Аввал Сиддиқжон одамларнинг нега бунчалик берилиб ишлаётгандарини тушунолмайди, ҳамма нарсани пулга чақиб кўради. Унинг назаридан одамнинг пул ишлашдан, мол-дунё орттиришидан бошқа мақсади бўлиши мумкин эмас. Аммо секин-аста одамлар ўртасидаги янгича муносабатлар, меҳнатга янгича муносабат, инсоний қадр-қимматнинг юқори қўйилиши унинг қарашларини ўзгартиради. У ҳар куни кундалик иш якунлари ҳақидаги маълумот эълон қилинаётганда кўпчилик қатори номи чиқмаганидан ўксийдиган бўлади. Кеянин зарборлар ҳаракатига қўшилади. Биринчи марта кўпчилик ўртасида номи чиққанда, унинг қалбida зўр ҳаяжон пайдо бўлади: «Ҳеч қачон кўпчилик ичидаги ўз номини эшитмаган Сиддиқжон қўрқиб кетди, унинг назаридан, табелчи номини бошқаларнинг номидан кўра қаттиқроқ ва равшанроқ айтгандай, бу ном чиққанда ҳамма бирпас жим қолгандай бўлди». Шу тариқа Сиддиқжон психологиясида ўзгариш майдонга келади, энди у ҳаётнинг маъноси ҳақида ўйлашга одатланади; ўзининг ҳаётдаги ўрнини тушуна бошлайди. Унда улкан мақсад туғилади. Бир вақтлар қишлоқ советининг раисига салом бергандан қўл қовуштириб турадиган Сиддиқжон энди ўзини колхознинг эгаси деб тушунади, қалбida ғуур, ишонч уйғонади. Ўзгаришлар унга нималар бергани, уни қандай юксакликка кўтаргани Сид-

диқжоннинг Канизакка айтган қуйидаги сўзларида яхши йфодаланган: «Мен бу ерга келганимда қорним тўқ, устим бутун, чўнтағимда беш-үн танга беминнат харжим бўлишини қўзлаган эдим, кейинчалик булардан ҳам зарурроқ нарса чиқиб қолди. Бунинг олдида янги тўну чўнтақдаги бир тутам шалдироқ қофоз жуда майда, жуда арзимас бир орзу бўлиб қолди. Мени мажлисдан ўтказишадими, ўтказишмайдими, гап бунда эмас, гап шундаки, шунча одамга, бутун бошлиқ бир мажлисга масала бўлиб ўтирибман».

Биз шу тарзда Сиддиқжон образи орқали ўзбек деҳқонининг онгидаги ўзгаришлар билан, унинг янгила маънавий қиёфаси билан танишамиз ва булар жамиятдаги колективчилик психологияси туфайли рўй берганига амин бўламиз. Бу ўзгаришлар фақат битта-иккита одам характерида содир бўлган эмас, улар оммавий характер касб этган. Шунинг учун ҳаёт ҳақиқатига содиқ қолган ёзувчи бу ўзгаришларнинг турли қирраларини бошқа образларда ҳам фоят ишонарли тарзда очади. Бу жиҳатдан Бўтабой, Тўлаган aka, Зокир ота каби образлар характерлидир. Ёзувчи романда уларнинг биографиясини батафсил кўрсатмайди, фақат колхозга турли муносабатларини, колхоздаги турлича фаолиятини конкрет кўрсатиш билан уларнинг характерини чизади. Тўлаган aka аввал ҳар хил иғволарга учиб, колхозга ишонмайди, унга кирмаслик учун отининг оёғига мих қоқиб майиб қиласди, колхозга ишлаган пайтларидага кўпроқ аввал ўзининг ерини чопишга ҳаракат қиласди, ўзининг уловини аяиди. Тўлаган образида ерга қарам якка деҳқоннинг онги нақадар мураккаб йўллар билан ўзгаришини аниқ кўрамиз. Зокир ота ҳам ана шундай қийин ва мураккаб йўлни босиб ўтади. Колхоз ҳаммани саводли қилиш учун кураш бошласа, Зокир ота чўп от миниб, ўғлининг жилдини орқасига осиб келади. Кейинчалик ҳам мусобақани тўғри тушунолмайди, ҳамиятидан баҳраманд бўлишга ор қиласди. Янги ҳаёт Тўлаганин ҳам, Зокир отани ҳам қайтадан тарбиялайди. Бўтабой ҳам камбағал деҳқонлардан. Кўпчиликнинг хоҳиши билан у колхозга раис қилиб сайланади. Аммо тўғри йўлни топгунча кўп қийналади, хатоларга йўл қўяди, сўллик касалига берилади. Мана шундай бирбиридан фарқ қилувчи турли одамлар характери, онгига юз берган катта ўзгаришлар орқали Абдулла Қаҳ-

ҳор ўзбек халқи эришган янги ижтимоий-маънавий мар-
раларни бадний ифодалаган.

Совет кишиларининг социалистик тузум туфайли шаклланган янгича маънавий қиёфаси романдаги аёл-
лар образида ҳам ишонарли очилган. Масалан, Сиддиқ-
жоннинг онасини олайлик. Бутун умри қийинчилклар
ичида ўтган, ўғилларидан рўшнолик кўриш орзуси билан яшаган бу кампир фақат янги ҳаёт туфайли ўз қад-
рини топади. Ёзувчи ундаги инсоний ғуурурни шундай
ифодалаган:

«— Жон болам, — дейди кампир ҳовлининг ўртаси-
да туриб,— хат юборгин, бизни хавотир қилма. Шукур,
эл қатори эшигимизга номер қоқилган. Ҳар қаердан
бир юзу олтмиш учинчи деб хат ташласанг, келади». Эшигига эл қатори номер қоқилганидан ғуурланиши-
да катта маъно бор — кампир элу юрт, халқ билан бир-
га янги ҳаётга чиққанидан рози.

Романдаги Зиёдахон, Тўпаниса, Канизак, Анзират хола каби аёллар образида ҳам биз худди ана шу ху-
сусиятни — ўзининг инсоний қадр-қимматини жуда чу-
қур ҳис этишни кўрамиз.

Абдулла Қаҳҳор колхозлаштириш жараёнида Ком-
мунистик партияning раҳбарлик ролини ҳам атрофлича
кўрсатишга ҳаракат қилади. Бу жиҳатдан райком секретари Аҳмедов образи диққатга сазовор. Айтиш мум-
кинки, бу образ ўзбек адабиётида шу пайтгача яратилган партия ходимлари образлари ичида энг мукаммали-
дир. Аҳмедов романдаги воқеалар ривожида унча актив иштирок этмайди — ёзувчи уни бир-икки эпизоддагина кўрсатади, холос. Лекин шунга қарамай, у эсда қолади. Аҳмедовнинг колхоз мажлисида сўзлатган нутқидан биз унинг ленинча ғояларининг актив ташвиқотчиси, янги ҳаёт ташкилотчисигина эмас, халқ ҳаётини чуқур била-
диган, деҳқон манфаатини тушунадиган, халқнинг урф-
одати, турмушин, маданияти, тили, мақоллари билан та-
ниш, зеҳни ўткир, ҳозиржавоб одам эканини ҳам кўра-
миз. Қишлоқ советининг раиси Самандаров, колхоз пар-
тия ташкилотининг секретари Ўрмонжон, область ваки-
ли Сафаров, агроном Иброҳимов образлари ҳам анча пухта ишланган. Тўғри, бу образларниң баъзи бирла-
ри иллюстративчилик касалидан бутунлай холи эмас, лекин яхлит олганда, улар социалистик қишлоқнинг етакчи кучларини ўзида ифодалайди.

«Қўшчинор чироқлари»да салбий қаҳрамонлар кат-

та маҳорат билан ишланган. Улар қишлоқда колхозлаштириш жараёни кескин синфий кураш шароитида ўтганини, мол-мулкдан, ер-сувидан ажраган қулоқлар ҳар хил йўллар билан тарих ғилдирагини орқага буришга интилганини кўрсатади. Романдаги етакчи салбий образлардан бири Абдусамадқоридир. У — совет тузумининг ашаддий душмани, бир вақтлар революцияга қарши ошкор курашган, аммо бу курашда пачоги чиққандан кейин ниқобланиб олган. У ўзини колхознинг дўсти қилиб кўрсатади, аммо зимдан колхоз қурилишини таг-томири билан қўпоришга ҳаракат қиласди. Унинг бу фаолияти ҳам муваффақиятсизликка учрайди. Жавдат Наимий, Раҳматилла Обидий, Фиёсиддин махсумлар орқали ёзувчи янги ҳаёт душманларининг башараларини фош қиласди ва уларнинг ҳалокатга маҳкумлиги муқаррар эканини кўрсатади.

Романнинг муҳим томонларидан бири шундаки, у орқали, биз характер яратиш, унинг фаолиятини психологик асослашда ёзувчи анча бой тажриба орттирганини яққол сезамиз. Абдулла Қаҳҳор турли қаҳрамонларнинг бир-биридан фарқланадиган индивидуал сифатларини тасвирлаш билан чекланмай, уларнинг ҳар бир хатти-ҳаракатини, ҳар бир гапини ички мантиқ билан асослайди.

Колхоз қурилишининг дастлабки даврини ҳақоний тасвирлашда Абдулла Қаҳҳор Шолоховнинг бой ижодий тажрибасидан, айниқса, «Очилган қўриқ» романни анъаналаридан унумли фойдаланган. Бу ҳақда гап кетганда дарҳол Бўтабой ва Тўлаган образларини эслаймиз. Гўё Бўтабой характерига кўра «Очилган қўриқ»даги Нагульновни, Тўлаган эса Кондрат Майданиковни эслатади. Масаланинг бу тарзда қўйилиши Абдулла Қаҳҳорни Шолоховнинг тақлидчисига айлантиради. Бўтабой Нагульновдан, Тўлаган Майданиковдан кўчирилган образлар эмас, уларнинг иккovi ҳам реал ҳаётий асосга эга. · 30-йиллар бошидаги ўзбек воқелигида ҳам Нагульновга, Майданиковга ўхшаш типлар бўлган. Ҳаёт ҳақиқатига содиқ ёзувчи айрим раҳбарлар характеридаги сўллик касалини, ўртаҳол деҳқон психологиясига хос иккиланишларни тўғри кўра олган, шунинг учун яратган айрим образлар билан «Очилган қўриқ» қаҳрамонлари ўртасида муайян ўхшашлик туғилган. Аслида эса, Шолохов анъаналарини ижодий ўзлаштириш Қаҳҳор реализмининг бойлигига кўринади. Абдул-

ла Қаҳҳор қишлоқ ҳаётини тасвирлар экан, даврништ улкан ҳақиқатини бадий образларда гавдалантирар экан, бу ҳақиқатни ҳар жиҳатдан қамраб олишга, бутун мураккаблиги билан кўрсатишга интилади.

Фикримиз далили учун битта мисол келтирамиз. Романда бир ўринда колхоз мажлиси тасвирланади. Ёзувчи мажлиснинг умумий руҳи, йўналиши, мазмунини ифодалаш билан бирга уни жонлантирувчи ёрқин деталлар ҳам топади. Натижада, биз кўпчилик иштирок этаётган мажлиснинг ола-ғовурини эшитаётгандек, ўзига хос рангларни кўраётгандек бўламиз:

«Самандаров чироқнинг пилигини кўтарди, қаламнинг орқаси билан столни қоқиб ғовурни босди:

— Ўртоқлар! Жим! Ҳой Рисолат болангни йиғлатмагин, ахир, эмизсанг бўлмайдими!.. Чилим чекилмасин деган таклиф тушди. Ўртоқлар, камбағал дехқонларнинг колхоз қурилишига бағишлиланган ялпи мажлисини очиқ деб эълон қиласман, эълон қилиш билан бирга сўз областдан келган ўртоқ Сафаровга...»

Фақат оммавий манзараларгина эмас, айрим персонажларнинг характеристики чизишка ҳам Абдулла Қаҳҳор Шолохов анъаналаридан ижодий фойдаланиб, уларнинг нутқида дехқонча конкретлилик ва образли тафаккурни ифодалашга интилади. Мана, бир мисол:

— Гапирсам шуки,— деди Рўзимат кулимсираб.— Бўтабой аканинг лабига учук тошмаганига ҳайронман. Туяни шамол учирса, эчкини осмонда кўринг... Бизга бош бўлиб турган одам шунақа деб ўтиrsa, бошқалардан нима деб ўпкалаймиз! Колхозни «бузилади» деб четда қараб турган одамлар тузганмас, тузамиз деб бел боғлаган одамлар тузган. Бу киши «тушунтириш керак» дейдилар. Тўғри, лекин «гапни гапир уққанга, жонни жонга суққанга, гапни айтиб нетарсан онаси бемаҳал туққанга». Сиз куйиб-пишиб галириб турганингизда сигири маъраб қолса, сизга эмас, сигирга қарайдиган одамга гап таъсир қиласими?»

Бундай мисоллар Абдулла Қаҳҳор реализмининг чуқурлашганидан, адаб инсон характеристикининг ич-ичлари га кириб борадиган қудрат касб этганидан далолат беради.

Абдулла Қаҳҳор халқ ҳаётини барча мураккаблиги билан тасвирлашдан ташқари, унинг такрорланмас рангларини ҳам, ўзига хос қирраларини ҳам яхши пайқайди. Айниқса, романда ўзбек ҳаётининг миллий

ўзига, хослигини ифодалашда ёзувчи катта муваффақиятларга әришган. У халқнинг урф-одатларини, расм-русларини, эркак ва аёлларнинг бир-биридан фарқланувчи психологиясини, майший турмушни яхши билади. Характерларга инсоний жозиба баҳш этишда, тасвирнинг ҳаётйилигини таъминлашда улардан маҳорат билан фойдаланади. Бу жиҳатдан, айниқса, Шарофатнинг Сиддиқжон билан ярашиш учун келгани тасвирланган боб диққатга сазовор. Шу эпизодда характерлар, уларнинг хатти-ҳаракати, гап-сўзи, аҳволи-руҳияси психологияк жиҳатдан жуда ишонарли кўрсатилган.

Ҳа, «Қўшчинор чироқлари» ана шундай фазилатларга эга. Унинг ижобий томонлари ҳақида яна анча гапириш мумкин. Лекин шундоқ бўлишига қарамай, «Қўшчинор чироқлари»ни ҳар жиҳатдан баркамол асар деб аташ қийин. Ҳар ҳолда, уни «Ўтган кунлар», «Қутлуг қон», «Сароб» каби дурдона асарлар қаторига қўйиб бўлмайди. Негаки, унда анча-мунча бадиий нуқсонлар учрайди. Аввало шуни айтиш керакки, бу романнинг сюжети ва композицияси «Қўшчинор»нига қарраганда анча мураккаб. «Қўшчинор», асосан, Сиддиқжоннинг саргузаштларини кўрсатиш асосига қурилган бўлиб, унинг сюжет чизиги битта эди. «Қўшчинор чироқлари»да ёзувчи ҳаёт мураккаблигини тўлароқ кўрсатиш учун кўпгина янги материаллар киритади. Энди роман сюжетида учта чизиқ пайдо бўлади — Сиддиқжон чизигига Канизак тақдири келиб қўшилади. «Қўшчинор» колхозининг тарихи ҳам мустақил сюжет чизигига айланган. Натижада «Қўшчинор чироқлари» кўп планли романга айланган. Бу — яхши, албатта. Аммо ёзувчи ҳаммавақт ҳам шу уч йўналишнинг ўзаро органик тарзда бирикиб кетишига эриша олган эмас. Бунинг оқибатида кўп ўринларда бош қаҳрамон ё иккинчи планга тушиб қолади, ё умуман, воқеалар ривожида иштирок этмай қўяди. Ёзувчи «Қўшчинор» колхозининг тарихини ҳикоя қилиш учун Сиддиқжонни яrim йўлда қолдириб кетишига мажбур бўлади. Шунингдек, Канизак ва Қурбон ота тарихи ҳам романнинг умумий сюжет чизиги билан етарли боғланган эмас.

Бундан ташқари романда воқеалар ривожи давомида кўпгина конфликтлар, ёрдамчи түгунлар пайдо бўлади, бироқ уларнинг ечими ҳаммавақт ҳам табиий чиқкан эмас, баъзан эса бу ёрдамчи конфликтлар романнинг марказий сюжет чизигини бойитишга хизмат қилмай-

ди. Масалан, Раҳматилла Обидийнинг тарихи шундай. Ехуд романнинг бир бобида Абдусамат қорининг ифоси туфайли Үрмонжон билан Тўпаниса ўртасида жиддий дилсиёҳлик бўлиб ўтади. Аммо бу жанжал характерлар аро тўқнашувда намоён бўлиб улгурмай, шу бобнинг ўзида осонгина ҳал қилинади. Канизак билан Қурбон отанинг топишиши ҳам анча сунъий, кишини ишонтирумайди.

Романда бир қатор образлар борки, улар мустақил характер даражасига кўтарилиган эмас. Уларнинг номи бор-у, бетакрор қиёфаси, ўзига хос ранглари, юракни жизиллатадиган жозибаси йўқ. Масалан, Аҳмедов, Сафаров, Самандаров, Мавлонбеков характерлари мантиқий ниҳоясига етказилган эмас, ярим йўлда қолиб кетган. Иброҳимов, Иван Петрович, Новикова каби образлар эса жуда рангсиз чиққан.

Романнинг сўнгги қисми иллюстратив характерга эга. Ёзувчи реал ҳаётий воқеаларни кўрсатиш ўрнига тайёр ғояларга иллюстрация бериш йўлидан борган. Масалан, колхозда агротехника муҳим роль ўйнайди, ундан кенг фойдаланиш керак, деган гоя Зокир ота билан Иброҳимовнинг ўзаро суҳбатларида жўнгина айтиб ўтилади. Ёзувчи ўша пайтдаги дорматик танқиднинг талабларига ён бериб, романда ҳамма нарсани қамраб олишга интилган. Табиийки, романга киритиладиган ҳар бир эпизод, ҳар бир образ асарнинг марказий концепцияси билан чамбарчас боғланиб кетмаса, улар асарга ортиқча юк бўлади ва рангсиз чиқади. Бу эса асарнинг ғоявий-бадиий қимматига птур етказмай қўймайди.

«Қўшчинор чироқлари» ҳақида шунча танқидий мулоҳазаларни ўқиган китобхонда, романнинг янги варианти «Қўшчинор»дан яхшироқми ёки аксинчами, деган савол тугилиши мумкин. Гарчи 50-йиллар танқидчилигига «Қўшчинор чироқлари» унинг биринчи вариантидан беқиёс даражада устун туради» деган фикр аниқ айтилган бўлса-да, мен бундай деёлмайман. Қолаверса, ёзувчининг ўзи «Қўшчинор чироқлари»дан унча кўнгли тўлмаган ва бу тўғрида мақолаларида баралла айтган эди. Агар ёзувчи уни қайтадан ишлашга мажбур қилинмаганда, бунинг учун беш йил умрини сарфламаганида, эҳтимол, «Қўшчинор чироқлари»нинг ўрнига бошқа асар яратган бўларди ва бу асар балки адабиётимизнинг олтин хазинасидан ўрин олишиб мумкин эди.

Мана, «Қўшчинор» ва «Қўшчинор чироқлари» ҳақидаги мулоҳазаларимиз ниҳоясига етди. Улар билан танишган китобхон «Бу гаплар бир замонлар ўтиб кетган гаплар экан. Уларни қўзғаш не ҳожат? Бугунги китобхонга эски гаплар нима беради?» деб ҳайрон бўлиши мумкин. Йўқ, ҳайрон бўлиш керак эмас. Улкан ёзувчилар ҳаётининг ҳар бир саҳифаси шунчаки адабиётимиз тарихининг зарварақларини ташкил қўлмайди — уларда жуда катта ижодий тажриба, ҳамиша эсда тутиш лозим бўлган муҳим сабоқ ҳам мавжуд. Кечаги аччиқ тажрибаларни эслаб турмасак, катта изтироблар, маънавий азоблар эвазига эришилган сабоқларни унутиб қўйисак, бугун жиддий-жиддий хатоларнинг бошқача шаклларда яна тирилишига замин яратиб берамиз. Шунинг учун Абдулла Қаҳҳорнинг бу романни кечирган савдолар ҳақида анча батафсил тўхтадик.

«Қўшчинор чироқлари» — адабиётнинг bemalol rivожи учун зарур шароитлар етарли бўлмаган мураккаб даврда яратилган асар. Ундан кўпгина камчиликлар шахсга сифиниш туфайли адабиётда ўша даврда кенг қулоч ёйган докторатик фикрлар талабларига ён беришдан келиб чиққан. Фақат ёзувчининг юксак маҳоратигина, чуқур ғоявийлиги ва партиявийлигигина романнинг кўпгина саҳифаларига чинакам ҳаётийлик руҳини баҳш эта олган.

УЛҒАЙИШ ЙЎЛИДА

Улуғ Ватан урушидан кейинги йилларда Абдулла Қаҳҳор унча баракали ижод қилгани йўқ — у атиги икки-учта фельетон ва ҳикоя ёзиш билан чекланди. Унинг фельетонлари ҳажман кичик бўлса-да, фельетон жанрининг хусусиятларини бойитган асарлар бўлди. «Нутқ», «Қуюшқон», «Тешик дастурхон» каби фельетонлар айрим шахсларни фош қилишга, уларнинг кирди-корларини очиб ташлаб, шу йўл билан салбий камчиликларни танқид қилишга бағишиланган эмас. Аксинча, уларда жамият ҳаётида рўйи-рост кўринна бошлаган, тараққиётга жиддий тўсиқ бўла бошлаган жиддий иллатлар диққат марказига қўйилади-да, бу иллатларнинг ижтимоий моҳияти очилади. Натижада проблематик фельетон майдонга келади. Масалан, «Нутқ»да ёзувчи сал нарсага расмиятилик қобигига ўраниб оладиган,

ҳар қандай жонли ипни жозибадан, ҳаётийликдан маҳрум этадиган одамларни танқид қиласди. «Қуюшқон»да эса тор расмий рамкаларга тушиб қолган, мустақил фикрлаш қобилиятини йўқотиб қўйган ва шу туфайли одамларнинг бемалол, хотиржам ҳаёт кечиришига ҳалақит бераётган кучлар танқид қилинади. «Тешик дастурхон» эса аёллар онгидаги эскилик сарқитларига қарши қаратилган.

Бу фельетонлар теран ҳаётий мазмунга ва юксак бадииятга эга бўлгани учун бугун ҳам қимматини йўқотган эмас. Аммо адабнинг урушдан кейинги йилларда яратилган «Кровать», «Картина» каби ҳикоялари ҳақида бундай деб бўлмайди.

«Кровать» ҳикоясида ёзувчи совет кишиларнинг гуманизмини, бир-бирига меҳрибонлигини кўрсатмоқчи бўлган-у, воқеа тасодиф асосига қурилгани учун бош қаҳрамондаги бу хусусиятлар очилмай қолган. Ўз вақтида адабий танқид бу ҳикояни кескин қоралади, бироқ асарнинг ҳақиқий нуқсонлари, заифликлари бир чекка да қолиб кетиб, «ғоявий» камчилиги фош этилди. Қандай «ғоявий» камчилик, денг? Ҳикоя аслида «Бешик» деб аталарди — колхозчи йигит Фанижоннинг хотини қўчқордай ўғил туғиб беради-ю, Фанижон кўп йиллик орзуси ушалганига хурсанд бўлиб, шаҳарга бориб бешик харид қилиб келади. Уша давр танқидчиларига ҳикоядаги худди шу деталь ёқмади — нечук совет колхозчиси бешик харид қилса? Бу учига чиқсан эскилик-ку! Шундай қолоқ одамни бадиий асарга қаҳрамон қилиб олиш мумкинми? Ёзувчи ҳаётдаги янгиликларни нега кўришини истамади? Ва ҳоказо, ва ҳоказо... Ҳолбуки, ҳикоя Фанижоннинг бешик сотиб олиши ҳақида эмасди — бу шунчаки адабий усул эди. Унинг ёрдамида ёзувчи асосий воқеани кўрмайди. Фанижон шом қоронғисида отда қишлоққа қайтаётганида кимdir бехосдан нимадир дегандай, қўлинин силкитиб имо-ишора қилгандай туюлади. Фанижон аввал бунга эътибор бермайди, кейин бирдан ваҳимага тушади — уруш инвалиди бўлсанчи? Ёрдам сўраб, илтимос қилган бўлса-чи? Унда Фанижон нима деган одам бўлди? У бир оздан кейин отнинг бошини қайтариб, ўша жойга боради, лекин ҳеч кимни тополмайди. Шу тарзда кайфияти бузилиб, ичини ит кемириб, қишлоққа кириб келади. Маълум бўладики, унга қўл кўтарган одам колхоз отбоқари Насибали экан — у Фанижонни машина уриб-нетиб кетмасин, деб ҳушёрлик-

ка чақирган экан.. Ана шу финал ҳикоядаги мазмунни жуда енгиллаштириб юборган, унга анчайин бир латифа тусини берган. Натижада, Ганижоннинг уруш инвалиди учун қайғуриши ҳам нозарур бир ишдай бўлиб қолган.

Абдулла Қаҳҳор ҳақида дастлабки жиддий ишлардан бирини яратган москвалик адабиётшунос И. В. Боролина ўз монографиясида биринчи бўлиб, бу ҳикоя А. П. Чеховнинг «Казак» ҳикоясига яқин туришини айтганди. У ҳар икки ҳикояни таққослаб, «Бешик»да муайян даражада тақлидчилик элементлари борлигини ва бу ҳикоянинг муваффақиятсиз чиқишига сабаб бўлганини кўрсатган эди.

«Картина» ҳикоясида ёзувчи айрим санъаткорларнинг ҳаётдан орқада қолганини кўрсатмоқчи бўлган. Ҳикояда шоир билан кинорежиссёр қишлоққа бўлғуси комедия учун воқеа, сюжет, конфликт қидириб боради, аммо қишлоқ ҳаёти шу қадар гўзалки, улар биронта ҳам салбий ҳодиса топишолмайди, бирон конфликтли воқеага дуч келишмайди ва қуруқ қайтишади. Кинорежиссёр ва шоир образи бироз жонли чиққанига қарамай, ҳикоя китобхонда чуқур таассурот қолдирмайди. Уша йилларда адабий танқидчилик бу ҳикояни ҳам танқид қилган ва унда конфликтсизлик «назарияси»нинг таъсири мавжуд, муаллиф қишлоқ ҳаётини бекам-кўст, мукаммал ҳаёт сифатида кўрсатади, деган фикр айтилган эди. Бир қарашда бу фикр тўғрига ўхшайди. Аммо «Картина» ҳикоясига бошқа нуқтаи назардан ҳам қараш мумкин — бу ҳикоя жиддий ҳикоя бўлмасдан пародия эмасми? Абдулла Қаҳҳор шу ҳикояда конфликтсизлик «назарияси»нинг бемаъни талаблари устидан ҳам, шу «назария» таъсирида ёзилган заиф, рангсиз, ўлик асарлар устидан ҳам кулмаяптими? Ҳикоянинг бутун ғоявий мазмунини чуқурроқ тушунишга ёрдам берадиган калит адабнинг кинояси эмасми? Агар масалага шундай қаралса, «Картина» ҳикояси бутунлай бошқача тарзда кўз ўнгимиизда гавдаланади ва унга бериладиган баҳо ҳам бутунлай бошқача бўлиши мумкин. Лекин, шуниси фактки, бу ҳикоялар Абдулла Қаҳҳорнинг энг яхши ҳикоялари билан рақобатлаша олмайди. Хўш, нега энди бу йилларда Абдулла Қаҳҳор ҳикоя жанрига жуда кам мурожаат қилди? Ўзининг бу соҳада ортирган бой тажрибасига таяниб, янги-янги, бақувват ҳикоялар яратмади? Бунинг учта сабаби бор.

Биринчидан, ўша йилларда ҳукмрон мавқеларни эгаллаб олган конфликтсизлик «назарияси» туфайли ҳаёт ҳақиқатини бемалол акс эттириш, унинг мураккабликларини ифодалаш, ҳаёт ҳодисалари замиридаги драматизмни ифодалаш анча қийин бўлиб қолган эди. Ҳикоя жанри эса характеристига кўра драматизмни кўрсатишни, воқеаларнинг ички шиддатини, динамикасини тасвирилашни тақозо қиласди. Шунинг учун урушдан кейинги йилларда фақат Абдулла Қаҳдор ижодидагина эмас, умуман, адабиётимизда ҳикоя жанри жуда суст ривожланди. Биз худди шу йилларда яратилиб, адабиётимиз хазинасига кириб қолган биронта ҳам бақувват ҳикояни кўрсата олмаймиз.

Иккинчидан, «Қўшчинор» романни атрофида деярлик икки йил мобайнида муттасил давом этган можаролар ҳам ёзувчининг ўзи истаган жанрда бемалол ижод қилишига йўл қўйган эмас. Бу йилларда адаб янги-янги оригинал асарлар яратиш ўрнига «жамоатчилик»нинг талаби билан «Қўшчинор» романни устидаги ишини давом эттиришга мажбур бўлган.

Ниҳоят, учинчи сабаб шундан иборатки, 1948 йилдан бошлаб, Абдулла Қаҳдорнинг хаёлини замонавий қишлоқ ҳаётидан янги асар ёзиш иштиёқи эгаллаб олади. Аввалги бобда Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг республика юбилейи муносабати билан тузилган перспектив планида Абдулла Қаҳдорнинг фамилияси рўпрасига «социалистик қишлоқ ҳақида асар» деб ёзиб қўйилганини эслатган эдик. Афтидан, бу план тузилган кезларда ёзувчининг нияти ҳали пишиб етилмаган бўлса керак, шунинг учун у бўлгуси асарнинг номини ҳам, жанрини ҳам қайд қилган эмас. Бироқ бу ният жиддий эди, шунинг учун у янги асарига секин-аста материал йиға бошлайди. Бу борада бир тасодиф рўй беради-ю, унинг материал йиғиши жуда тезлашиб кетади. Кибриёхоним Абулла Қаҳдорнинг урушдан кейинги йилларда Тошкент область Оржоникидзе районидаги «Қизил Ўзбекистон» колхозининг раиси Абдужамил Матқобилов билан жуда иноқ бўлганини, тез-тез унинг ҳузурига бориб турганини, унинг ёнида от миниб, ферма борми, дала борми, қир борми айланиб келишлари ҳақида ёzáди. Шундай кунлардан бирида колхозда ёзувчи Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг бириначи секретари Усмон Юсуповга рўпара келади.

Кибриё Қаҳдорова Усмон Юсупов билан учрашув

адибнинг ижодий тақдирида сезиларли из қолдирганини шундай тасвиirlайди:

«Бир куни раис арз эшитадиган сўрида ўтирган эдик. Бир маҳал оёғида этик, эгнида гимнастёрка, барваста бир киши машинадан тушиб, шаҳдам қадам ташлаб, сўри томон кела бошлади.

— Э, Усмон ака-ку! — дея Абдулжамил ака билан Абдулла Қаҳҳор дарров у кишининг истиқболига пешвоз чиқишиди.

Усмон ака ниҳоятда камсуқум эканлар. Кўрган киши бу одамни Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари деб сира-сира ўйламас эди. Қелиб сўрига ўтиргач, ҳол-аҳвол сўрадилар. Кейин Абдулла Қаҳҳорга қараб:

— Сен бу ерда нима қилиб юрибсан? — дедилар. (У киши ҳаммани сенсираб гапирап эканлар).

Абдулла Қаҳҳор колхоз ҳаёти билан яқинроқ танишиш мақсадида икки-уч ойдан бери шу ерда яшаб юрганликларини айтдилар.

— Мирзачўлга бормайсанми? У ерда ҳам чўлни бўстонга айлантираётган одамлар жуда кўп. Агар хўп десанг, мен шу бугуноқ районга телефон қиласман, райком секретари Тоҳиров сени кутиб олади, — дедилар Усмон Юсупов.»

Турган гапки, Абдулла Қаҳҳор Кибриёхоним билан бирга Мирзачўлга қараб йўл олади ва уч ойдан кўпроқ муддат мобайнида Мирзачўлдаги колхозлардан бирида истиқомад қиласди. Шу тарзда ўз қаҳрамонларининг ичida бўлиш, уларнинг иссиқ-совуғини бирга баҳам кўриш, хурсандчиликлари ва ташвишларига шерик бўлиш ёзувчига кўп нарса берди.

Ўрни келганда шуни айтиш керакки, ҳалқ ҳаётини ўрганишда, бўлғуси асарлари учун материал йиғишда Абдулла Қаҳҳорнинг ўзи амал қиласдиган принциплар бор эди. У колхоз-совхозни бир айланиб келиб, битта лавҳа ё очеркни дўндириб ташлайдиган ёзувчилар тоифасидан эмас эди. Ҳовуз бўйида сувлар сепиб, супуриб-сирилган жойда ўтириб олиб, одамларнинг ҳаётини кузатиш йўли билан ҳеч нарсани ўрганиб бўлмайди деб ҳисобларди.

Бир йили Абдулла Қаҳҳор бир ойлик чет эл сафаридан қайтиб келди ва бири биридан қизиқ, бири биридан

¹ «Ёшлик» журнали, 1985, 7-сон, 62- бет.

ажойиб таассуротларини гапириб берди. Шунда унинг ҳикояларини жон қулоғи билан тинглаб ўтирганлардан бири: «Абдулла ака, шуларнинг ҳаммасини ёзмайсизми, хўп ажойиб асар чиқарди-да» — деди. Аммо бу гап Абдулла Қаҳҳорга ёқмади. «Қизиқмисиз? — деб жавоб берди у.— Турист бўлиб кўрганини ёзиш билан иш битса, ёзувчиликдан осон касб бўлмас эди-ку...» Абдулла Қаҳҳор Испаниядаги ҳозирги ёзувчилардан бирининг тажрибасини ҳавас билан гапириб юрарди. Бу ёзувчи анча машҳурлигига қарамай, ҳар йили бир марта икки ой мобайнида ёнида бир тийин пулсиз, пиёда Испаниянинг бирор бурчини айланиб чиқар экан. У йўл-йўлакай одамларнинг хизматини қилиб, юкини кўтариб, уйининг ремонтига ёрдам бериб, чорвасига қараб, узумини йиғиб олишга кўмаклашиб, тирикчилигини ўтказар экан. Табиийки, у бирон жойда ўзининг ёзувчилигини сира ҳам намойиш этмас экан. «Ҳаётни ўрганишнинг бирдан-бир йўли шу — ҳаётнинг ичидаги бўлиш, ўзини яшаб кўриш. Худди ўша испан ёзувчисидек, улуғ Горькийдек мамлакатни пиёда кезиши», дерди Абдулла Қаҳҳор. Аммо афуски, баъзан хасталик сабаб бўлиб, баъзан яна бошқа бирон сабаб билан у бу ниятини тўла амалга оширомасди. Лекин, шундоқ бўлса-да, Мирзачўлга қилган уч ойлик сафарида у шунчаки ҳаётни ўрганмади, шунчаки бир томошабин сифатида бир чеккада туриб уни кузатмади, балки ўша ердаги одамлар билан бир қозондан овқат еб, бир ҳаводан нафас олиб, бирга яшади. Колхознинг ўша пайтдаги турмуши эса ҳавас қиладиган даражада фаровон эмас эди. Яна Кибриё Қаҳҳорованинг хотираларига мурожаат қиласайлик: «Уша йиллари Мирзачўлнинг кўчалари тўпиққа узадиган тупроқ, салгина ёмғир ташласа, бир ҳафтагача қуримай, ширачдай бўлиб ётар эди. Колхоз раиси билан Абдулла Қаҳҳор кўпинча от миниб дала айланишарди. Баъзан раиснинг қизил «Фиат» машинасида мени ҳам дала айлангани олиб чиқишар эди. Гоҳ-гоҳ машҳур паҳтакор, Андижоннинг Бўтақора районидан Мирзачўлни Мирзабўстонга айлантираман деб келган Ганишер Юнусовнинг бригадасига бўриб дала шийпонида узоқ-узоқ суҳбатлашиб ўтирас эдик».¹

Мирзачўлдаги уч ойлик ҳаёт Абдулла Қаҳҳорда анча чуқур таассуротлар қолдириди. Тўғри, бу таассурот-

¹ «Ёшлиқ» журнали, 1985, 7-сон, 63-бет.

лар дабдурустдан қисқа муддат ичидә бадниң асаға айлангани иўқ — улар аввал «Мирзачўлда куз», «Сўз Фанишерга», «Келинг, ошна, чўл кўвлаймиз» каби очерклар тарзида намоён бўлди, кейин эса «Янги ер» («Шоҳи сўзана») комедияси учун асос бўлди, ниҳоят, Мирзачўлда учратган айрим одамларнинг бъэзи хусусиятлари кейинчалик «Синчалак» қиссасини яратиша жуда асқотди — уларсиз Арслон Қаландаров, Эшон каби типларнинг туғилиши амри маҳол эди.

Шундай қилиб, Абдулла Қаҳҳор Мирзачўл сафаридан қайтгач, «Янги ер» («Шоҳи сўзана») асари устида иш бошлади ва унинг биринчи вариантини 1947 йилда ёзib тутатди.

«Янги ер» («Шоҳи сўзана») комедиясини Абдулла Қаҳҳорнинг ўша пайтгача ва ундан кейин ёзилган ҳамма йирик асарлари ичидә энг омадлиси деса бўлади. Чунки бу комедия адолатсиз, тўқмоқли танқид хуружларига деярлик йўлиқмади, аксинча, у дунёга келиши биланоқ, жамоатчиликнинг илиқ муносабатини кўрди, кейинроқ эса асарни жаҳонга танилган санъаткорлар ва адабиётчилар қўллаб-қувватлагач, унга тош отишни мўлжаллаганлар ҳам анча ўйлашиб қолди.

1949 йилда Ўзбекистон республикасининг 25 йиллиги муносабати билан ўтказилган конкурсда «Янги ер» Комил Яшиннинг «Генерал Раҳимов» драмаси билан бирга тақдирланди. Худди шу йили атоқли театр режиссёри Етим Бобоҷонов «Янги ер» ни Ҳамза театрининг саҳнасида қўйди. Шу муносабат билан муаллиф уни театр талабларига мослаштириб қайта ишлади. Комедия устидаги иш шундан кейин ҳам тўхтагани йўқ. 1950 йилда аз уни атоқли совет ёзувчиси Юрий Герман билан Б. Рест рус тилига таржима қилди. Таржима жараёнида муаллиф текстга яна бир қанча ўзгартиришлар киритиб уни мукаммаллаштиргди. «Янги ер» шу йили Ленинградда «Звезда» журналида эълон қилинди. 1951 йилда эса Москвада ўзбек адабиёти ва санъати декадаси бўлиб ўтди. Декада давомида Ҳамза театри бошқа асарлар билан бирга «Янги ер»ни ҳам намойиш этди. Спектакль Москва томошабинларининг олқишини қозонди ва мутахассисларнинг юксак баҳосини олди. 1952 йилда «Янги ер» комедияси белорус драматурги Макаёнокнинг «Буйракдаги тош» комедияси билан бирга СССР Давлат мукофотига сазовор бўлди. Бу — жуда катта муваффақият эди. Абдулла Қаҳҳорнинггина эмас,

бутун ўзбек адабиёти, ўзбек драматургиясининг ютуғи эди. Гап, албаттa, «Янги ер» комедиясининг ўзбек драмалари орасида биринчи бўлиб бу қадар юксак мукофотга сазовор бўлганида эмас. Гап шундаки, бу комедия ўзбек драматургияси ривожида янги босқични бошлаб берди. Аввало шуни таъкидлаш керакки, Абдулла Қаҳдор бу асари билан ўзбек совет комедиянавислигига анчадан бери узилиб қолган анъанани қайта тиклади. Ўзбек комедиянавислигига Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий асос солган эди — унинг «Тұхматчилар жазоси», «Кім тұғри?», «Бурунги сайловлар», «Майсараппаниң иши» каби комедиялари бу жанрнинг ажойиб намуналаридир. Ундан кейин 20-30-йиллар давомида адабиёттимизда чуқурроқ из қолдирган комедиялар яратилмади. Ўрушдан кейинги йилларда комедиянинг аввалги шұхратини тиклашга бир-икки уриниш бўлди. Аммо Түйғуннинг «Мұҳаббат», Ўйғуннинг «Қалтис ҳазил» каби асарлари ғоявий мазмунининг ғариблиги ва бадий савиясинаннинг пастлиги туфайли бу вазифани ўринлатиб адоэтолмади. Буни бажариш Абдулла Қаҳдорнинг «Янги ер»и зиммасига тушди. Бу комедиянинг принципиал ғаҳамиятини белгилаган муҳим томонлардан яна бири шундаки, «Янги ер» ўзбек драматургиясини Бутунити-фоқ саҳнасига олиб чиқсан, қолаверса, унинг шұхратини халқаро миқёсда тараттан биринчи ўзбек комедияси эди. Уша пайтларда «Янги ер» (Шоҳи сўзана) комедияси Ўрта Осиё театрларининг кўпчилигига саҳналаштирилди. Шундан кейин бир неча йил мобайнида «Янги ер» Иттифоқимизда 74 та театрда саҳнага қўйилди. Шу жумладан, Москвада Моссовет номидаги театрда Завадский, Ленинградда Ленин комсомоли номидаги театрда Товстоногов каби машҳур режиссёrlар асарни томошабинларга тақдим этдилар. «Янги ер» (Шоҳи сўзана) Греция, Хитой, Вьетнам каби ажнабий мамлакатларда ҳам катта шұхрат қозонди. Шунинг учун ҳам совет адабиётининг классиги, Ленин ҳақидаги драматик трилогиянинг муаллифи, Ленин мукофотининг лауреати Николай Погодин Абдулла Қаҳдорнинг комедияси ҳақида маҳсус мақола ёзиб, асарга жуда юксак баҳо берган эди.

«Шоҳи сўзана» том маънодаги новаторона асар эди. У жанр хусусиятларига кўра, юқорида айтганимиздек, комедия жанрига мансуб, бироқ традицион комедиялардан анча фарқ қиласи. Абдулла Қаҳдор бу асари билан

комедиянинг янги хилини яратди дейиш мумкин. Гап шундаки, комедияда ҳаётдаги муайян қусурлар, одамларнинг ўзаро муносабатларидағи кемтиклар, уларнинг характеридаги нуқсонлар кулги орқали танқид қилинади. Бу кулгининг кучи ҳам, хили ҳам ҳар хил бўлиши мумкин, шунга боғлиқ равишда комедияларнинг жаңр хусусиятлари ҳам фарқланади. Абдулла Қаҳҳорнинг «Шоҳи сўзана»сида эса салбий ҳодиса ҳам йўқ, салбий қаҳрамонлар ҳам. Автор асарда тасвирлаган одамларнинг ҳаммасига хайрхоҳлиги билан қалам тебратади, ҳатто уларнинг баъзи бир қусурларидан атай кўз юмгандек бўлади. Дарҳақиқат, бу майда камчиликлар уларнинг зўр ижтимоий фаолиятлари қаршисида арзимасдай кўринади. Ҳатто асардаги марказий «салбий» қаҳрамон бригадир Мавлон aka ҳам китобхонда ёҳуд томошабинда ўзига нисбатан хайриҳоҳлик уйғотади. Хуллас, комедиядаги ҳамма персонажлар нисбий, уларда чиндан ҳам замонавий қаҳрамонларга мансуб бўлган аҳлоқий-маънавий фазилатлар мужассамланган.

Шундай қилиб, «Шоҳи сўзана» комедиясида кулги янгича функцияга эга — у ортиқ фош қилиш қуроли эмас, танқид воситаси эмас, балки ижобий кучларнинг фазилатларини тўлароқ очишга, замонамиз қаҳрамонларининг аҳлоқий-маънавий фазилатларини тасдиқлашга хизмат қиласиди. Бу — жуда қийин, аммо Абдулла Қаҳҳор бу вазифанинг уддасидан чиққан.

«Шоҳи сўзана» комедиясининг бу хусусиятига кўпгина тадқиқотчилар орасида биринчи бўлиб Пиримқул Қодиров эътиборни жалб қилган эди. У 1955 йилда ҳимоя қилинган кандидатлик диссертациясида Абдулла Қаҳҳорнинг урушдан кейинги йиллардаги ижодини тадқиқ қиласар экан, «Шоҳи сўзана»даги кулгининг табиатини ўрганиб, асарнинг жанрини «қаҳрамонлик комедияси» деб белгилашни таклиф этган эди. Бу бирикма бир оз ғализроқ эшитилса-да, унда муайян ҳақиқат бор — асар давомида қувноқ ва беозор кулги ёрдамида кўз ўнгимизда қаҳрамон замондошларимизнинг тўлақонли характеристи намоён бўлади.

«Шоҳи сўзана» комедиясининг биринчи пардасидаёқ Абдулла Қаҳҳор бениҳоя жозибадор икки инсон характеристини яратган. Булар Холниса билан Ҳамробуви образларидир. Холниса — Деҳқонбойнинг, Ҳамробуви Ҳафизанинг онаси. Улар девордармиён қўшнилар; қирқ йилдан бери бир-бирларининг нонларини баҳам кўри-

шади. Ҳозир ҳам не-не ниятлар билан бир-бирларига қуда бўлишмоқчи. Бироқ улар Ҳафиза билан Деҳқонбойнинг Мирзачўлга отланишини эшитишади-ю, бирдан керосин сепилган оловдай ловуллаб ёнишади. Ҳолниса ҳам, Ҳамробуви ҳам ёшларнинг узоқ ерларга жўнаб кетишига қарши. Уларнинг бу қаршилиги ғоят табиий — ҳар икки кампир ҳам кексайганида ёлғиз қолишдан чўчийди, ҳамиша суюнчиқлари ёнида бўлишини исташади. Абдулла Қаҳҳорнинг маҳорати шундаки, ана шу икки инсоний характер ўртасидаги можарони чинакам юморга буркаган ҳолда табиий характерда кўрсатган. Кампирлар бир зумда бир-бирларидан ўпкалайдилар, бирининг назарида Деҳқонбой Ҳафизани, иккincinnининг назарида Ҳафиза Деҳқонбойни йўлдан урган. Бир зумда қирқ йиллик иноқлик унутилади, қудачиликка барҳам берилади, икки кампир юз кўрмас бўлиш даржасига етади.

Бироқ Ҳолниса билан Ҳамробуви анчайин оддий кампирлар эмас, улар кўпни кўрган, социалистик тузум билан бирга улғайишган, бинобарин, неча марталаб ижтимоий манфаат деган нарсаларни шахсий манфаатдан устун қўйиб ўсишган. Уларнинг характерида баъзи бир кемтиклар бўлса бордир, баъзан улар бирон майда сарқит таъсирига берилса берилар, лекин аслини олганда улар — илғор ижтимоий онг эгалари. Масалан, Ҳолниса ер ислоҳоти вақтида бойларнинг ерини тортиб олиб, камбағалларга бўлиб бергани учун Ленинни дуо қилган аёл. Ҳолнисанинг ўзи бойлар ери билан от-уловини «бу ҳаром» деган бўлса ҳам, ичидан чиқариб айтган эмас ва ўшандай деган бўлса ҳам ер олган. Қўйингчи, мана шундай аёллар «ҳамма ўзининг эски деворини қучоқлаб ўтираверса, юрт қачон обод бўлади» деган масалани ўйлаб кўрмаслиги мумкин эмас эди. Улар пировардида ёшлар бошлаган иш ғоят хайрли эканини, элу-юрт учун зарурлигини тушуниб етишади ва ёшларнинг Мирзачўлга кетишига розилик беришади. Қирқ йиллик иноқлик қайта тикланади. Кампирларнинг ўзаро низоси, бу низонинг аланг олиб ёниши, кейин секинаста сўниши, ҳамма нарсанинг жой-жойида қарор тошиши бир парда давомида кўрсатилган. Бу пардада ҳаракат жуда шиддатли, бирон ортиқча ибора ёхуд ноўрин тафсилот йўқ.

«Шоҳи сўзанан»даги бошқа образлар ҳам ана шундай муваффақиятли чиққан образлардир. Комедиянинг

марказий қаҳрамонлари — ёшлар. Улар умрларида сўфи азон айтганини эшифтмай, совет тарбиясини кўриб катта бўлишган. Фронт кўрган комсомол йигит Деҳқонбой, унинг қаллиғи Ҳафиза, қурилиш бригадасининг бошлиғи Қўзиев, колхоз правлениеси секретари Салтанат каби ёшлар характеристини чизар экан, ёзувчи биринчи навбатда улардаги юксак онглиликни, меҳнатга янги-ча муносабатни, коллектив манфаатини ҳар нарсадан юқори қўйишдек фазилатларини алоҳида таъкидлайди. Меҳнат бу ёшлар учун шунчаки тириклилек воситаси эмас, балки жонажон ватанни янада гўзалроқ ва байроқ қилиш воситасидир. Уларнинг тасавурида она-юрт шоҳи сўзанага ўхшайди. Бу сўзанада чипта ямоқ бўлмас-лиги керак. Шунинг учун улар Мирзачўлни гулистонга айлантириш учун жон-жаҳдлари билан меҳнат қиласадар.

Аммо «Шоҳи сўзана» ҳар қанча баркамол асар бўлмасин, ўша даврда кенг илдиз отган бир иллатни — конфликtsизлик назариясининг салбий таъсирини четлаб ўтолган эмас. Агар биз пьесанинг марказий конфликтини аниқламоқчи бўлсак, кўрамизки, унда яхлит конфликт йўқ. Бунинг натижасида пьеса иккита мустақил асарга ажralиб кетади. Унинг биринчи пардасида Ҳолниса билан Ҳамробуви ўртасидаги тўқнашув тасвирланган. Бу тўқнашув ўзининг тугунига, ривожига, кульминациясига ва ҳатто, ечимига эга. Аввалига ҳар икки кампир фарзандларининг Мирзачўлга боришига қаршилик қилишади. Шундан бошланган можаро тобора кескинлашади. Кейин иккала кампир ўз хатоларини тушунади ва бу парда Деҳқонбой ва Ҳафизанинг чўлга боришига розилик беришлари билан тугалланади.

Иккинчи пардадан эса янги воқеа бошланади. Биз энди бир томондан Деҳқонбой ва Ҳафиза, иккинчи томондан Мавлон ўртасидаги тўқнашувнинг гувоҳи бўламиз. Мавлон Ҳафизанинг тоғаси, колхоз бригадири. У оз миқдорда бўлса-да шуҳратпастлик касалига чалинган. Унинг назарида Деҳқонбой Мавлонни суреби чиқариб, ўрнини эгалламоқчи ва шуҳратига шерик бўлмоқчи. Кейинги воқеалар давомида бу тўқнашув ривожлана боради ва ҳал бўлади. Кўрамизки, пьесага ўзаро фақат ташқи белгилар орқали боғланган иккимустақил воқеа асос қилиб олинган. Воқеалар орасидаги узилишни сезган драматург, пьесанинг учинчи пардасида Ҳолниса билан Ҳамробувини Мирзачўлга

олиб келади. Аммо бу пъесадаги ҳаракатнинг ички мантифидан келиб чиқмайди. Иккинчи томондан, Мавлон билан Деҳқонбойлар ўртасидаги конфликт ҳам анча енгил тасвирланган. Конфликт туғилиб улгурмасданоқ ижобий ҳал бўлади. Бунинг сабаби шундаки, драматург Мавлонни бенуқсон кўришга ҳаракат қиласди. Унинг тасвирида Мавлондаги нуқсон ҳеч қандай ижтимоий мөдиятга эга эмас, ўткинчи, осонгина тузалиб кетадиган нарса. Уша йилларда ҳукмрон бўлган конфликтсизлик назарияси ана шу тарзда энг яхши асарга ҳам салбий таъсир кўрсатган.

Ҳаётда бу назария адабиётнинг ривожига жуда катта тўсиқ бўлаётгани борган сари аён бўла бошлади. Шунинг учун ҳам партиямиз бу сохта назарияга қарши ўзининг салмоқли сўзини айтди. 1952 йилда «Правда» газетасида «Драматургияда қолоқликни тугатайлик» деган редакцион мақола эълон қилинди. Унда конфликтсизлик назарияси ҳаётни бузиб кўрсатишга қаратилган доктрина назария сифатида кескин қораланди. Ҳаёт фоят мураккаб жарён экани, унда ижобий ва салбий кучлар ўртасида тинимсиз кураш бориши, совет адабиёти ҳаётнинг нурли томонларини улуғлаш билан чекланиб қолмаслиги, балки ундағи салбий жиҳатларни ҳам бадий инъикос эттириши зарурлиги ҳақидаги фикрлар олға сурилди. Шу мақолада совет сатирасини ривожлантириш фоят актуал вазифа эканлиги айтилди ва «бизга совет гоголлари ва шчедринлари керак»лиги ҳақидаги шиор майдонга ташланди. Бу мақола совет адабиётининг ривожини янги изга буриб юборинида муайян роль ўйнади.

Орадан кўп ўтмасдан совет адабиётида янги тенденциялар вужудга келаётганидан дарак берувчи асарлар найдо бўла бошлади. Булар биринчи навбатда Валентин Овечкиннинг «Районнинг кундалик ҳаёти» деган қиссаси ва Тендряковнинг «Иван Чупровнинг таназзули» деган очерки эди. Ҳар иккала асарда ҳам воқеалар қишлоқда ўтади. Валентин Овечкин Борзов деган райком секретари образини яратди. Уша пайтгача адабиётимизда райком секретари образи кўп яратилган. Лекин уларнинг ҳаммаси ижобий қаҳрамонлар бўлиб ҳаракат қиласди. Адабий практикада партия аъзосини салбий рангларда кўреатиб бўлмайди, - деган ақида юради. Валентин Овечкин жуда катта жасорат билан шу ақидага қарши чиқди. Борзов ўтакетган даражада

салбий шахс. У планларни бажаришни, ўз районининг ҳамиша илғор бўлишини истайди. Лекин бу мақсадидага колхозларни хонавайрон қилиш, бор-будини совуриш йўли билан эришади.

Орадан кўп ўтмасдан Москвада совет ёзувчиларининг II съезди бўлди. Бу съезд ҳам конфликтсизлик назариясини кескин қоралади, адабиётдаги схематизм ва юзакиликни рад этди. Натижада адабиётимиз ривожида секин-аста янги босқич шакллана бошлади. Абдулла Қаҳдор бу босқични «Оғриқ тишлар» деган янги драматик асари билан кутиб олди. Бу асар том маънодаги сатирик драма бўлиб, унда хотин-қизларга бой-феодалларча муносабат қораланган ва замонамизнинг «шляша кийган Худоёрхон»лари кескин фош қилинган эди. Ўз вақтида Ҳамза театрининг саҳнасида ўйналган бу асар томошабинлар ўртасида катта шуҳрат қозонди.

«СИНЧАЛАК»

I

Биз 50- йилларнинг иккинчи ярми ва 60- йилларнинг бошларидаги адабиётимиз ҳақида, унинг ютуқлари тўғрисида ғууруланиб гапирсак арзийди. Лекин бундан ўша пайтдаги адабиёт фақат ютуқлардан иборат эканда, деган холоса чиқмаслиги керак. Ағуски ўша йилларда адабиётимизда ўртамиёна асарлар, ғоявий ва бадиий жиҳатдан паст савияда турадиган хомжатала асарлар ҳам кўп эди. Бироқ бу асарлар адабиётимизнинг қиёфасини ҳеч қаҷон белгилай олган эмас. Ўшандан бери 25-30 йил ўтди. Ўртамиёна асарлар шу қисқа давр синовига ҳам дош беролмадилар. Бугун уларни ҳеч ким эсламайди ҳам. Юқорида зикр этилганга ўхшаш асарлар эса адабиётимизнинг янги шароитдаги парвозидан дарак берган асарлар сифатида яшашда давом этмоқдалар. Ўлар орасида Абдулла Қаҳдорнинг «Синчалак» қиссаси алоҳида ўрин тутади.

II

Архив материаллари, Абдулла Қаҳдорнинг биографиянга тегишли ҳужжатлар ичida «Синчалак» қиссасини ёзиш нияти қаҷон туғилганлиги ҳақида ҳеч қандай

маълумот йўқ. Шунинглек, қиссанинг қўлламалари сақланиб қолмаганлиги учун ёзувчининг асар устидаги ижодий иши қандай кечганини, қандай босқичлардан ўтганини аниқлаш қийин. Ҳарҳолда Кибриё Қаҳдорова «Чорак аср ҳамнафас» деб аталган хотираларида «Синчалак» устидаги иш 50-йилларнинг биринчи ярмида ёзувчининг Фарғона водийси бўйлаб қилган сафарлари пайтида бошланганини айтади. Шунингдек, Абдулла Қаҳдорнинг ўзи 60-йилларнинг ўрталарида ёзган мақолаларида Қаландаров ва Саида образларини яратишида ҳаётда кимларнинг характерларидан фойдалангани тўғрисида умумий тарзда бўлса ҳам эслатиб ўтади. Шу ўринда биз эътиборингизни «Синчалак» қиссаси пайдо бўлиши биланоқ унинг бошидан кечган бъязи бир ғалати воқеаларга жалб қилмоқчимиз.

Абдулла Қаҳдор қиссани 1958 йилда ёзиб тугатди. Асар худди шу йили тугатилиши бежиз эмас эди — ўша йили Москвада ўзбек адабиёти декадаси бўлиши керак. Узбек адабиётида декадага тайёргарлик ишлари етарли бўлмаганлиги учун декада бир оз кечиктирилди ва 1959 йилнинг февраль ойида ўтди.

«Синчалак» декадага тавсия этилиши керак бўлган асарлардан эди. Абдулла Қаҳдор асарни рус тилига таржима қилиш ҳақида ўйлай бошлади. Шу мақсадда у қиссанинг сўзма-сўз таржимасини тайёрлайди. Ўша йили Тошкентга кўчиб келган атоқли рус ёзувчиси Константин Симонов сўзма-сўз таржима билан танишгач, қиссани рус тилига ағдаришга розилик билдиради. Таржима устидаги иш кўтариинки вазиятда кечади ва орадан кўп ўтмасдан тайёр бўлади. Абдулла Қаҳдор қиссани ўзбек тилида нашр қилишга ошиқавермайди. Адабий ҳаётдаги анъянага кўра бизда пайдо бўлган ҳар бир йирик асар алоҳида китоб ҳолида нашр эттирилмасдан олдин «Шарқ юлдузи» саҳифаларида дунё юзини кўради. Аммо Абдулла Қаҳдор «Синчалак» қўллэзмасини нима сабабдандир журналга бермаган. У 1958 йилнинг охирида қўллэzmани республика Давлат Бадий адабиёт нашриётига топширган ва нашриёт январь ойининг охирида қиссани китоб ҳолида босиб чиқарган. Бу орада қиссанинг русча варианти «Звезда Востока» ва «Знамя» журналларида эълон қилинади. 1958 йилнинг охирида эса «Синчалак» қиссасидан айrim парчалар вақтли матбуот саҳифаларида пайдо бўлади. «Синчалак» рус ва ўзбек тилларида илк бор пайдо

бўлиши билан боғлиқ бу фактларни бёжиз келтираётганимиз йўқ, албатта. Гап шундаки, 1959 йилнинг 23 январь куни Узбекистон Ёзувчилар союзида Комил Яшин раислигига «Синчалак» муҳокамаси бўлиб ўтди. Бу муҳокама адабий жамоатчиликда ғалати таассурот қолдирди. Албатта, ёзувчининг асари Ёзувчилар Союзидаги муҳокама қилинса, бунинг ҳеч қандай таажжубли томони йўқ. Бундай муҳокамалар адабий ҳаётимизнинг кўп йиллардан бери таркибий қисмига айланниб кетган. Одатда янги яратилган романлар, ёхуд қиссаларнинг кўпчилиги адабий жамоатчилик муҳокамасидан ўтади. Муҳокама вақтида асарнинг ютуқ ва камчиликлари ба-тафсил таҳлил қилинади, уни янада яхшилашга қаратилган қимматли мулоҳазалар айтилади, маслаҳатлар берилади. Хуллас, бундай муҳокамалар ёзувчига ҳам, адабиётга ҳам фойда келтиради, холос. Аммо афсуски, «Синчалак» қиссанинг муҳокамаси ҳақида бу гапларни айтиб бўлмайди. Авваламбор бу муҳокама чиндан ҳам ёзувчига ёрдам бериш мақсадида қилингани шубҳали. Чунки, муҳокама ўтган куни Москвада ўзбек адабиёти ва санъати декадасининг очилишига роппа-роса йигирма кун вақт қолган эди. Муҳокамага раислик қилган ва уни бошлаб берган Комил Яшин ўз сўзида «Биз мулоҳазаларимиз билан муаллифга ва таржимонга ёрдам бермоғимиз керак, токи улар қиссада мавжуд бўлган нуқсонларни бартараф этиб, асарнинг янада яхшироқ бўлишига эришсинлар»,— деган истак билдиради. Лекин буни амалга оширишнинг иложи йўқ эди. Чунки ҳар қандай муаллиф ёки таржимон йигирма кун ичида қиссадек йирик асарни тузатиш ишларини ниҳоясига етказа олмайди. Бунинг устига «Синчалак», юқорида кўрганимиздек, аллақачон рус тилида журналда босиб бўлинган ва ўзбек тилида ҳам алоҳида китоб ҳолида нашрдан чиққан эди. Бинобарин, муҳокамада айтилган мулоҳазаларни инобатга олишнинг сира имкони йўқ эди. Шундай экан, нега муҳокама ўтказилди?

Муҳокаманинг бориши, унда айтилган кўпгина субъектив фикрлар шундан далолат берадики, декада арафасида кимгадир бу қиссани ёмон отлиқ қилиш, унинг шаънига доғ тушириш зарур бўлиб қолган. «Кимгадир» деган сўз заминида нима бор, ким яширган? Бугун бу саволга жавоб бериш учча қийин эмас. Декадада муҳокама қилиниши керак бўлган романлар ичида Ш. Рашидовнинг «Бўрондан кучли» романни ҳам бор эди. Та-

бийики, романнинг муаллифи ҳам, унинг теварагидаги лаганбардорлар ҳам «Бўрондан кучли» романни ҳаддан змёд мақталишини, ҳамма асарлардан ортиқ баҳоланишини жуда-жуда исташган (Декада вақтида содир бўлган баъзи бир воқеалар бу фикримизни тўла тасдиқлайди). Аммо айрим асарлар ва биринчи навбатда «Синчалак» қиссаси ўзининг юксак гоявий-бадиий савиаси билан бу ишнинг юзага циқишига жиддий тўсиқ бўлган. Шунинг учун уни Москвага етиб бормасданоқ ёмонотлиқ қилишга уринганлар. Бунинг энг синаалган, қулай йўли эса битта — асарга сиёсий айб тақаш.

Шуниси қизиқки, муҳокамадан анча олдин «Қизил Узбекистон» газетасида «Синчалак»дан парча эълон қилиниши биланоқ, «қиссада жуда катта сиёсий хатолар бор эмиш», деган миш-мешлар, узунқулоқ гаплар тарқаган эди. «Катта сиёсий хатолар» нималардан иборатлигини ҳеч ким аниқ билмаса-да, асар ҳақидаги бўхтон гаплар анча кенг ёйилди. Ниҳоят, муҳокама куни етиб келди ва унда айрим нотиқлар ёзувчининг «сиёсий хато»лари нимада эканини «кўрсатиб беришди». Буни қаранг: қиссадаги энг катта «сиёсий хато» қуйидагича экан: «Бўстон» колхозига Хиндистондан меҳмонлар келадиган бўлишади. Саида партия ташкилотининг секретари сифатида меҳмонларни кутиш программасини тузади ва маслаҳатлашиб олиш учун уни Қаландаровга кўрсатади. Шу эпизоднинг тасвирланиши жуда катта қўпол сиёсий хато экан. Чунки, чет эл пропагандаси «Совет Иттифоқида темир парда бор, советлар ажнаабийларга фақат ўзлари хоҳлаган нарсани кўрсатадилар», деб даъво қиласди. Саиданинг бояги иши эса гўё шу даъвони тасдиқлайди. Ҳолбуки, бундан ҳам бемаънироқ, бундан ҳам кулгилироқ даъво бўлиши мумкин эмас. Ахир чет элдан эмас, иккита дўстини чақирадиган одам ҳам меҳмонни қандай кутишни аввалидан ўйлаб, режалаштириб қўяди. «Синчалак»ка тақалган бошқа сиёсий айблар ҳам ана шундай юзаки ва бемаъни эди. Баъзи бир нотиқлар қисса персонажларидан бирининг орден-медалларини кўкрагига тақиб, сифмаганини дастрўмолга туғиб юришини сиёсий хато дейишиди. Яна баъзи бировлар Саидани, яъни давримизнинг илгор кишисини, коммунистни, партия ташкилотининг секретарини синчалак деб аташда ҳам «жиддий» нуқсон кўрдилар. Баъзи нотиқлар ҳатто асарнинг номини

ўзгартеришни ҳам таклиф қилишди. Аммо бундай мулоҳазаларнинг барчаси муҳокамада жуда жиддий эътиrozларга ҳам сабаб бўлди. Айниқса, асар номини ўзгартериш ҳақидаги таклиф К. Симоновнинг қаттиқ танқидига учради. «Асарнинг номи ўзбек тилида, қандай жаранғлашини айтишим қийин. Бунинг учун тил билиш керак. Рус тилида ажойиб жаранглайди,— деди у.— Мабодо муаллиф асарнинг номини ўзгартеришга йўл қўйган тақдирда, мен у билан жуда қаттиқ тортишган бўлар эдим. Русча таржимада «Птичка-невеличка»ни ўзгартирмай қолдириш кераклигини исбот қилиб берган бўлардим. Ахир ҳамма гап шу номда-ку! Кичкина деманг бизни, кўтариб урамиз сизни. Катта ишларни баҳаришга қобил бўлган бундай синчалаклар кўп бўлса керак. Асар номининг моҳияти мана шунда».

Муҳокама сўнгига сўзга чиқсан Абдулла Қаҳҳор ҳам «Синчалак» шаънига айтилган бўхтонларни рад этди. Шундай қилиб, муҳокама кўзлаган натижани бермади. Аксинча, унда ёзувчига нисбатан адолатли, ҳалол ва объектив муносабат устун келди: «Синчалак» адабиётимизнинг катта ютуғи сифатида юксак баҳоланди.

III

«Синчалак» повести ўзбек колхозининг 50-йиллардағи ҳаётига бағишлиланган. Асарни ўқиган ҳар бир ўқувчи унда ўзбек қишлоғининг жуда таниш манзарасини, миллионлаб тонна оқ олтинни мислсиз меҳнат билан етиштирадиган одамларнинг қалбга яқин қиёфаларини кўради. Аммо повестда шу таниш манзаралар, шу таниш қиёфаларнинг ҳали бизга маълум бўлмаган, ҳали ҳеч ким адабиётда айтмаган томонлари очилган. Ёзувчи бизни Коммунистик партияниң қишлоқ хўжалигини ривожлантириш соҳасидаги тадбирлари туфайли колхоз ҳаётида юз бераётган жиддий тарихий силжишлар билан, колхоз одамларнинг ўйи ва фикрлари, шодлиги ва ташвишлари билан муфассал таниширади. Автор чуқур гуманизм билан, совет кишиисига чексиз ҳурмат ва муҳаббат билан қишлоқни келажакка бошлаётган кучларни тасдиқлади, бу кучларга халақит бераётган иллатларни фош қиласи, бундай иллатларни «чимдиб олиб ташлаш эмас, томири билан суғуриб ташлаш зарурлиги»ни уқтиради. Бошдан-оёқ келажакка ин-

тилиш руҳи билан сугорилган, келажакни ярататгандан оддий одамларга эҳтиром билан тўлиб-тошган бу повестнинг қимматли томонларидан бири шундаки, унда колхоз ҳаётида партия ташкилотининг етакчилик ва ўюштирувчилик роли ҳаққоний очилган. Колхоз тузумини янада мустаҳкамлашнинг, колхоз демократиясини юксак даражага кўтаришнинг йўли партия ташкилотини мустаҳкамлаш, унинг ишларини тўлалигича ленинча принциплар асосига қуриш экани ҳақидаги идея повестнинг асосий идеяларидан бирини ташкил қиласди.

Бу идея асарнинг асосий ҳаҳрамонлари Саида Алиева, Арслонбек Қаландаровлар образида ва уларнинг узоқ давом этувчи, мураккаб тўқнашуви орқали очилган.

Саида заифгина, мўртгина, оддий бир қиз. Унинг биографияси ҳам оддий — ўн йилликни битириб, комсомол ишида ишлаган. Сўнг райком секретарининг ёрдамчиси. У минглаб, ўн минглаб ўзбек қизларидан ҳеч нарсаси билан ажralиб турмайди. Повестда худди мана шу оддий бир қиз давримизнинг асл ҳаҳрамони даражасига кўтарилган. Ёзувчи Саида ҳаётидаги бурилиш нуқтасини, унинг шу пайтгача яширин бўлган ёки ҳали тўла намоён бўлмаган ички кучларининг биринчи марта рўй-рост, мукаммал намоён бўлиш процессини повестга асос қилиб олади.

Саида тўсатдан ҳаёт тўлқинларининг ўртасига тушиб қолади. Энди у ўз ихтиёрини тўлқинга бериб қўймаслиги, тўлқин қаёққа оқизса, шу ёққа кетавермаслиги, балки уни ўз ихтиёрига бўйсундириб, ўз мақсади йўлига буриши керак. Бу — қийин, жуда қийин. Айниқса увоққина, мўртгина, ҳали ҳаётда бирон жиддий тажриба орттирмаган Саида учун қийин. Аммо Саида мана шу қийин ишни бажариш учун дадил курашга отланади. Биз унинг дадиллигига тан берамиз, унинг курашини диққат билан кузатиб борамиз ва шу қийин ишнинг уддасидан чиқиб, қаршимизда янги қиёфада пайдо бўлганда, кўрамизки, Саида сира ҳам мўрт эмас, балки ҳар бир ҳақиқий коммунист каби алоҳида маъдандан ясалган; унинг увоқлиги ҳам бекор экан — унинг тоғни урса талқон қиладиган маънавий кучи бор экан.

Саида — ёрқин адабий тип. Шунинг учун типки, унинг характеристида ҳозирги ўзбек аёлига хос хусусиятлар ифодаланган. Биз бу сифатлардан иккита муҳими ни кўриб чиқамиз.

Сайданинг энг ажойиб хислати шундаки, у иш одами, фаолият кишиси. У ўзининг ҳаётдан нима исташи ни яхши билади, муайян мақсадга эга. Унинг мақсадлари порлоқ ва олий мақсадлардир. У мана шу мақсадлари йўлида интилади, ҳаракат қилади, уни амалга ошириш учун конкрет иш билан машғул бўлади. Шу жиҳатдан уни И. С. Тургеневнинг «Арафа» романидаги Елена билан солиштириш ўринли бўларди. Маълумки, Елена ҳам маълум мақсадга эга эди. У ўз ватанининг манфаатлари учун яшашга, бирон иш қилишга муштоқ эди. Аммо бу ишни қандай қилишни, қачон қилишни билмасди. Чор Россиясида ҳукм сурган шароит Елена-ларининг эзгу орзуларини амалий ишга айлантиришга имкон бермаган. Шунинг учун Елена амалий иш қила-диган кунни кутиб яшаган, аммо бу ҳақиқий кунни яқинлаштириш учун жиддий уринолмаган. Саида ундан фарқ қиласроқ аниқ фаолият билан, одамларнинг ҳаётини яхшилашга, янада гўзал қилишга қаратилган амалий иш билан яшади. У бу ишни шов-шув солмасдан, кўкрагига уриб, гердаймасдан, осойишта қилади. У —райком секретарининг ёрдамчисими, колхоз партия ташкилотининг секретарими — Саида учун бунинг аҳамияти йўқ. Бугун у секретарь, эртага оддий колхозчи бўлиши мумкин. Бугун у бу колхозда, эртага шаҳарга ишга келиши мумкин. Лекин қаерда бўлмасин, қандай манеабда бўлмасин, у биринчи навбатда — коммунист ва коммунистлигича қолади. Унинг коммунистик бурчи эса ҳар қандай шароитда ҳам халқ манфаати учун тинмай ишлашни, атрофидаги одамларга ўрнак бўлишни, кишиларни улуғ ишларга отлантиришни тақозо қилади.

Повестда Сайданинг фаолият кишиси, амалий иш одами эканини кўрсатувчи эпизодлар кўп. Куйидаги мисолга диққат қилинг: райком тавсияси билан Саида колхозга келади ва ҳали партия мажлисида секретарликка сайланмай туриб, иш бошлаб юборади. У одамларни ўрганади, колхознинг пасти-баланди билан танишади, партия ташкилотининг ишларини суриширади, партия мажлисини тайёрлайди. Баъзилар бунга ҳайрон бўлиши мумкин: ие, секретарликка сайланмай туриб, бу ишларни қилиши қандай бўлди экан? Ёзувчи партия демократиясини бузиб тасвирламаяптими? Йўқ, албатта. Саида бу ишларни қилишига сабаб шуки, у — фаолият кишиси. Бу эпизод Саида характерининг мантиқий изчиллик билан яратилганини, яхлит, бутун харак-

тер эканини кўрсатувчи қўлгина мисолларнинг бириди. У колхозга келиб, қаочон мени секретарь қилишса, шунда ишлаймал, деб кутиб ўтирумайди; ўтирумайди, бунга унинг табиати йўл қўймайди. У коммунист сифатида колхоз ҳаётига, колхоз қишиларининг тақдирига ҳизиқиши ўз бурчи деб билади. У секретарь қилиб сайланмаганда ҳам, колхозда бошланган ишини чала қолдирмас, уни охирига етказар эди. Колхоз раиси Қаландаров унинг шаштини қайтариш учун, «шошманг, аввал сизни сайланисин, кейин хунарингизни кўрсатаверасиз» деган маънода личинг қилади. Саиданинг жавоби жуда характерли: «Бир коммунистнинг қилмишини муҳокамага қўйишини талаб қилиш учун секретарь бўлишим шартмикин?» Бу сўзларда Саиданинг фаол, ишчан табиати рўй-рост кўринади — у коммунист, шунинг учун ҳамма жойда, ҳар қандай шароитда ўз эътиқодлари учун астойдил курашади.

Езувчи Саида табиатидаги ҳақиқий коммунистларга хос бўлган ана шу умумий хислатни жуда конкрет, такрорланмас формада очади. У повестнинг бошидан охиригача Саида характерини мантиқан яхлит сақлаган ҳолда, унинг колхоздаги амалий фаолиятини, бу фаолиятнинг моҳиятини очиб беради. Автор бу образ орқали раҳбарликнинг ленинча услуги нақадар ҳаётий, нақадар самарали эканини, халқнинг ташаббусига кенг йўл очиб берувчи услугуб эканини кўрсатади.

Саиданинг бутун фаолияти зўр гуманизм билан суғорилган: унинг ҳар бир колхозчига муомаласида инсонга эҳтиром сезилиб туради. «Одам боласи циркнинг оти эмаски, қамчи қарсиллаганда чўккаласа...» Саиданинг бу сўзларида унинг фаолияти мазмунини ташкил қилувчи инсонпарварлик яққол ифодаланган.

Саиданинг принципиал, партиявий фаолияти колхознинг йиллар давомида шаклланиб, бир маромга тушиб қолган муҳитига янги ва мусаффо тўлқин олиб киради. Бу тўлқин натижасида қишаюқ одамлари оғигда, тушунчаларида, ўй ва туйғуларида жиддий уйғониш вужудга келади, «муштдай-муштдай қизлар»дан тортиб, хотин-халаж ва кекса колхозчиларга қадар ҳаммаси колхоз ишлари ҳақида ҳеч кимдан тортинмай бемалол гапирадиган, мулоҳаза юритадиган бўлиб қолади. Ҳуллас, партия ташкилотининг мустаҳкамланиши, унинг ишларини ленинча принциплар асосида қайта қуриш колхозчилар оммасининг сиёсий активлигини оширади ва халқ

ташаббуси учун кенг йўл очади (XXI бобда тасвиридан ган колхоз мажлисини эсланг). Саидга фаолиятининг энг муҳим якунларидан бири мана шунда.

Саиднинг типик хислатлари Қаландаров билан тўқишашиб давомида, айниқса, ёрқин очилади. Қаландаров ҳам ёрқин адабий тип. Қаландаров образи адабиётимизда жуда кўп учрайдиган, ҳаммамизга миридан-сиригача яхши маълум бўлиб қолган, аввал қолоқ бўлиб, кейин икки шингил насиҳат билан хамирдан қил суғургандай осонгина тузалиб кета берадиган, тузалмаса, ишдан олинадиган сийقا раислардан тубдан фарқ қиласди. Шунингдек, Қаландаров сурати «Муштум» саҳифаларида кўп учрайдиган, кўзлари чақчайган, пешонаси буришган, гўдак кўрса важоҳатидан қўрқиб, чинцириб йиғлаб юборадиган раислардан ҳам эмас. Йўқ, асло! Қаландаров — бениҳоя мураккаб образ. Одатдаги «салбий» ёки «ижобий» деган ўлчовлар унга тўғри келмайди. Бу образ заминида ёзувчининг колхоз ҳаракати тарихида катта роль йўнаган, кўпинча колхозни опичлаб катта қилган, тажрибакор, деҳқончилик илмини сув қилиб ичиб юборгани раисларимизнинг ҳалқ олдидаги тарихий хизматларига хурмат-эҳтиром ётади. Айни чорда, Қаландаров образида шахсга сифиниш йилларida туғилиб, шаклланиб қолган, ҳозир тараққиётимизга жиддий ҳалақит бераётган ижтимоий иллатлар ҳам бадиий умумлаштириб берилган. Бир томондан биз унинг катта ташкилотчи эканини, колхоз ишлаб чиқаришини, колхоз одамларини бенжапажасидай яхши билишини кўрамиз ва бунга ишонамиз. Унинг колхози ҳар йили планни бажаради, колхозчиълар катта-катта даромад олади. Қаландаров ҳам одамларни севади, уларга «одамнинг чиқити бўлмайди», «одамнинг ёмони бўлмайди. Бирор тош, бирор гул, ўз жойида иккови ҳам яхши...» деган фалсафа асосида муомала қиласди. У ҳатто бирорни уришса, кўздан нарида — кабинетга олиб кириб, якка ўзини уришади, бирор билан гаплашса, худди шундан бошқа зарур иши йўқдай, шошмай, жуда берилиб гаплашади. У — ҳалол, тўғри одам, колхоз мулкини тишининг кавагида авайлаб сақлайди.

Иккинчи томондан, Қаландаровда манманлик, ютуқлардан эсанкираш касали ҳам кучли. Унда қандайдир «беклик» иллати бор. У қаршисида одамлар ҳурмат ва қўрқув аралаш итоаткорона одоб сақлаб туришини яхши кўради, бирордан эътиroz эшитса, танқид еса, жони

халқумига келиб, фигони фалакка чиқади, танқид қилғаннинг кўқрагига тиззасини тираб, тилини суғуриб олишга» тайёр. Узини яккаю ягона, алмаштириб бўлмайдиган одам деб билади. Гарчи ўзи очиқ айтмаса-да, «мен осмоннинг устуниман, мен бўлмасам, ҳамма нарса остин-устун бўлиб кетади» деган ишонч психологиясига жуда сингиб кетган. Унинг биринчи партия мажлисидаги қилифини эсланг: мажлис бошланиши билан сўроқсиз-жавобсиз, «сизлар гаплашиб ўтирингларчи», деб чиқиб кетади. Ёзувчи бу ўринда Қаландаровларга хос жуда характерли, жуда ҳаётий деталь топган. Ахир, колхозда «Ўзи хон, кўланкаси майдон» одам учун оддий колхозчи каби интизомга бўйсуниш айб бўлади-да! Ҳамма нарсани ҳеч ким билан маслаҳатлашмай, ҳеч кимнинг фикри билан ҳисоблашмай, ўзи ҳал қилишга кўнишиб қолган одам, партия мажлиси ёки умумий мажлисни қуруқ расмиятчилик деб билади. Бу иллатлар колхоз ривожига жиддий тўсиқ бўлиб қолади. Қаландаров фақат ишлаб чиқаришни, планни, процент, тонна, килограммларни ўйлайди-ю, одамни, унинг ҳаётини ҳар томонлама яхшилашни ўйламай қўяди. Унинг асосий мақсади — нима қилиб бўлса-да, юқоридаги раҳбарларнинг назаридан тушиб қолмаслик бўлиб қолади, обрўси тўкилиб қолишидан қўрқади. Бу қўрқув уни қалбакилик, кўзбўямачилик йўлига, ҳамма нарсанинг устини ялтиратиб, пардоз бериб, кўз-кўз қилиш йўлига бошлайди. Обрў учун муҳташам бинолар қурилади (аммо улар ҳамиша қулф туради), обрў учун — клуб қурилади (аммо унда доим қурт боқилади), обрў учун — рекордчи теримчилар топилади (аммо бу рекордчилар қалбаки бўлади), обрў учун — радиоприёмниклар ўрнатилади (аммо — комиссия кетгач, улар йигиштириб олинади). Бундай кўзбўямачилик асосига қурилган процентлар-у, планларнинг мустаҳкам бўлмаслиги табиий — Қаландаровдаги иллатларнинг ижтимоий зарари мана шунда!

Ёзувчи яхши ташкилотчи, яхши деҳқон Қаландаров иллатларининг илдизларини ҳам очади. Уларнинг бири — илмсизлик, иккинчиси — танқид ва партия интизоми доирасидан ташқарига чиқиб қолганидир. Илмсизлик, пухта ва чуқур билимнинг йўқлиги, умумий савиянинг саёзлиги, кенг маънодаги маданиятнинг етишмаслиги колхоздай катта хўжаликни бошқаришда Қаландаров олдида қийинчиликлар туғдиради, колхоз ишлаб чиқаришини илмий асосда қуришга, унинг истиқ-

болига назар ташлашга, истиқболдан келиб чиқиб, ишни уюштиришга имкон бермайды, партиявий-сиёсий, тарбиявий ишлар сояды қолиб кетади. Танқиддан, партия интизомидан четга чиқиб қолиш эса — Қаландаровни оммадан ажратиб қўяди, ундаги шуҳратпарастликни авж олдиради, ўзини «алоҳида одам» деб билиш касалига мубтало қиласди. Бу, бора-бора Қаландаровнинг одамларга муҳаббатини ҳам нотўғри йўлга бошлади — одамлар, Қаландаров назарида, планни бажарадиган (бинобарин, раиснинг юзини ёруғ қиласдиган) кучдангина иборат бўлиб қолади. Қаландаровда омманинг устидан «раҳбар» бўлиш касали кучаяди. Унинг Сандага насиҳатини эсланг: «Айб ўзингиизда, одамлар билан аймоқи бўлиб, катталаарни бетга чопар, беандиша, ёшларни шашшак қилиб қўйдингиз! Бунақа фуқаропарварликдан ишга фойда йўқ! Ҳар ким ўз иззатида туриши керак!» Қаранг, «Ҳар ким ўз иззатида турсин», «Фуқаропарварлик қилинмасин!» Қаландаровнинг бу сўзларидан «раҳбар — бошқа, ҳалқ — бошқа, раҳбар ҳалқдан устун туриши керак» деган чиркин фалсафанинг ҳиди келиб турибди. Бу — Қаландаровнинг сўзигина эмас, эътиқоди ҳам. Унинг фаолияти ана шу «фалсафа» билан суфорилган. Илмсиз Қаландаров «раҳбарликка» ноқобил чиқиб қолишидан жуда қўрқади. Шунинг учун ҳам кимки унга «Бек ака!» деб турса, «Сиздан донороқ раҳбар ҳали онадан туғилмаган» деб турса, жуда хуш ёқади. Бундан дарҳол повестдаги Эшон каби лаганбардорлар фойдаланади, унинг соясида беташвиш умр сурин учун Қаландаровнинг шуҳратпарастлик кўчатига сув қўйиб кўкартиради.

Кези келганда Эшон образи ҳақида ҳам икки оғиз гапириш керак. Эшон — ҳаётдан ўзи учун мумкин қадар кўпроқ нарса олишни, аммо унинг эвазига ҳаётга ҳеч нарса бермасликни принцип қилиб олган одамлар тоифасидан. Унинг мақсади бир амаллаб, «беш кунлик дунёда, фарогат-роҳат ичида, айш-ишрат билан яшаш». Шу мақсад йўлида унинг асосий қуроли «лаганбардорлик, гийбат, сувни лойқалатиб балиқ тутиш». Автор Эшон образини жуда ёрқин характерловчи аниқ деталлар, қуюқ ранглар топган. Унинг фалсафаси — мешчанлик ва обивателлик фалсафасидир: «Отам... қозиқнинг уни ҳам бўлма, боши ҳам бўлма, ўртаси бўл, уни бўлсанг ерга кирасан, боши бўлсанг тўқмоқ ейсан» деганлар». Шу фалсафага амал қилиб, Эшон Қаландар

ровнинг гўшти билан териси орасига кириб олгангача колхозда старший чойхончи, бундан ташқари раиснинг югурдаги, набобпаз ва ошпази, ашулаччиси, қизиқчиси, улфати, жадитари, агенти, мирзаси. У Қаландаровнинг заиф томонларидан ўз манфаатлари йўлида фойдалана-ди, шунинг учун ҳам бу заифликларни авж олдиришта, Қаландаровни халқдан янада ажратиб ташлашга ури-нади. Қаландаровлар мана шундай заминда кўкаради.

Сайдага қайтайлик. Повестнинг негизи Саидга билан ана шу колхоз масштабида бек бўлиб олған Қаландаров ўргасидаги курашга қурилган. Бу курашда Сайданинг давримиз асл қаҳрамони сифатидаги яна бир хислати очилади — у Қаландаровга қарши эмас, Қаландаров учун кураш олиб боради, унинг яхши фазилатларини қўллаб-кувватлайди, улардан ўрнак олади, иллатларини эса аёвсиз йўқота бошлайди. Қаландаровлар этилмайдиган, эгилса ҳам зўрга қирсиллаб-чирсиллаб эгиладиган тоифадан. Автор бообрў, қўли узун, томири маҳкам Қаландаровга қарши кураш жуда муреккаб ва қийин иш эканини, қуруқ насиҳатлар билан иш битмаслитини яхши тушунади. Шунинг учун ҳам Саидга билан Қаландаров ўргасидаги тўқнашувни бутун ўтирилиги билан, заифлаштиромай, бўймай, енгиллантиромай таевирлайди. Ёзувчи бу идеялар ва характерлар тўқнашувини янгича бир формада — ақлда, топқирлигда, заковатда тортишув, мусобақалашув формасида беради. Қаландаров Сайдани камситиш, ерга уриш, шаштини қайтариш учун доимо жуда ўткир, жуда образли ве жуда маъноли пичинглар, киноялар, гаплар айтади, Саид эса уларга янада ўткирроқ, янада образлироқ, янада маънодорроқ жавоблар топади. Шу тортишувда Саид образининг бизни мафтун қилган иккичи хислати — унинг бениҳоя ўткир ақли, топқирлиги, заковати, билағонлигит очилган. Ҳаётни кенг мушоҳада қилиши, одамларнинг, ўзининг хатти-ҳаракатини анализ қилиш, воқеа ва ҳодисалардан чуқур холосалар чиқара олиш, ҳар бир ишни ҳар томонлама ўйлаб, пухга ўринлатиш, хуллас ажойиб ақл, чуқур фаросат Сайдани бизнинг айрим китобларимиздаги кўпгина «ижобий қаҳрамонлар»дан ажратиб туради. Биз Сайданинг ишларини кўриб завқланамиз, унинг топқирлигига, ҳоиржавоблигига тан берамиз.

Саидга билан Қаландаровнинг ақл-фаросат бобидати тортишуви бизга икки моҳир қилинчбознинг жангини

аслатади. Қаландаров жуда эпчил ҳаракатлар қилиб, Сайданинг энг нөзик жойларига зарб беришга тиришади, Саида эса ҳар гал янада эпчилроқ ҳамла билан унинг зарбини қайтаради, ҳатто қўлидаги қилинни уриб туширади, таслим бўлишга мажбур қиласди. Биргина мисол: Қаландаров Сайдани пийпалаб ташлаш учун синчалак ҳақидаги ганин айтади: «Синчалак деган күшни биласизми, оёғи ипдай... Шу күш «космон тушиб кетса ушлаб қоламан» деб оёғини қўтариб ётар экан!» Бу киноя ва кесатиқча тўла сўзларга нима деб жавоб бериш мумкин? Саида топади: «Дунёда бунақа жониворлар жўн, Арслонбек ака, хўрот ҳам «мен чақирмасам, тенг отмайди» деб ўйлар экан». Бу жавобни эшитгач, Сайдадан кўз ёши кутган Қаландаровнинг «Йўқол!» деб қичқиришдан ва покол шияхани шарт-шурт йиртиб, аламни олишдан бошқа иложи қолмайди.

Саида ва Қаландаровнинг тортишуви бошдан-оёқ автор талантининг нақадар ўткирлигидан далолат берувчи мана шундай ажойиб образлилик асосига қурилган. Бу тортишув пировардида Саида узил-кесил ғала ба ковонади.

Шу тарнича аниқ мақсад йўлида актив фаслиятга иуттилиш, бениҳоя ўлқир ақл-фаросат ва бу хислатларнинг тақрорланмас формада тасвирланниши, Саида образининг ҳозирги ўзбек аёлларининг энг яхши хислатларини умумлаштирган тип даражасига қўтарилишини тъминлаган. Табиий, савол туғилиши мумкин: хўш, энди тана катта ҳаёт йўлига қадам босган Саида шунчалик ишларни қилинга қаердан куч топди? У нимага таянади? Бу саволга жавоб бериш учун повестда қўтарилиган ва биз ҳозирча тилга олмаган иккинчи йирик ижтимоий проблема билан танишиб чиқиши зарур.

* * *

«Синчалак» повестидаги энг мухим проблемалардан янга бирни — ўзбек аёлининг тарихий тақдири масаласидир. Ўзбек аёли ким эди-ю, ким бўлди, қандай куч уни янги одамга айлантирди, қандай кучлар унинг ривожига халақит беряпти? Повестда мана шу саволларга мукаммал бадиий жавоб берилган.

Ўзбек аёлининг бугунги маънавий қиёфаси, бугунги кучи, ҳаётда тутган ўрни Саида образида очилган. Аммо,

Саида, тўғрироғи саидалар қандай тарихий йўлни босиб ўтди? Ёзувчи бу саволга жавоб бериш учун повестга бир қатор ёрдамчи образлар, ёрдамчи воқеалар киритган. Улар повестда худди сув ости оқими каби биринчи қарашда кўзга илинмайдиган «мустақил бир сюжет» линиясини ташкил қиласди. Бу линия ўзбек аёлининг тарихий биографиясидан иборат. Бу линия айрим-айрим тармоқчалардан, бошқа-бошқа одамларнинг тақдиридан ташкил топади. Аммо улар бирлашиб, давримизнинг улуғ бир ҳақиқатини очиб беради. Бундай тармоқларнинг бири Қифоятхоннинг тақдиридир. Қифоятхон анча ёшга борган хотин. Унинг буваси бозорларда поякичилик билан умр ўтказган. Маткарим тўсатдан ўлиб қолади. Унинг ўлими оиланинг қора тақдирини бошлаб беради. Замон, давр, шароит бу оилани ўз келисида роса туяди, унинг суюкларини мажақ-мажақ қиласди. Қифоятхоннинг онаси Эрмат бazzозга учинчи хотин бўлади. Аммо ҳаёт уни жиноят йўлига бошлайди — у раشك туфайли кундошини ўлдиради, қотила бўлади. Бу билан ҳам у шум тақдирининг ёвуз панжаларидан қутила олмайди. Пулдорлар эрксиз, нажотсиз аёлни ўз қўлида қўғирчоқ қилиб олади, унинг қолган умри исловатда кечади. Қифоятхоннинг тарбияси ҳам исловатда, онаси ёнида ўтади. Қифоятхон 14 ёшида уни бир савдогарга саккизинчи хотин (!) қилиб беришади. Савдогар ўлиб кетади, Қифоятхон эса «ўзига роса эрк беради». Пироварди, «кўр-кўрни қоронгида топар» дегандек, Эшонга хотин бўлади. Қандай аянчли, қандай фожиона тақдир! Повестда жуда ҳассослик билан, қисқагина ҳикоя қилинган бу тарихда биз ўтмишдаги ўзбек аёлларининг эрксизлиги, мол ўрнида кўрилганини, тилсиз-забонсиз маҳлуқ бўлганини кўрамиз.

Энди Саидалар тақдирига эътибор берайлик: Саида — ёш, совет даврида туғилиб ўsgan. У совет мактабида ўқиёди, комсомол унинг характерини шакллантиради, партия уига олижаноб мақсад беради, унинг фаолиятини шу мақсад йўлига буради. Ёшлигидан бошлаб, Саида колективизм руҳида, одамлар учун хизмат қилишга интилиш руҳида тарбия кўради, сочи узун, ақли қисқа», «заифа», «аёлнинг қўли қисқа» деган эски ақидалар унинг пок руҳига доғ солмайди. Аксинча, у ҳаммавақт ўзини ҳақиқий инсон, ўз тақдирининг эгаси деб билган. Бу унга мустақиллик бахш этган ва фаолиятга ундаган, Давр, замон саидалар оиласини ҳалокат қу-

чоғидан олиб чиқди, уларга янги ҳаёт, янги тақдир бахш этди. Бу икки оила тақдирида социалистик турмушнинг құдратли тузум эканлиги, ўзбек аёллари тақдирида янги порлоқ саҳифа очган тузум эканини яққол күриш мүмкін.

Бу улуғ ҳақиқат повестда Умидахон, Манзурахон, Мехри образларидан ҳам очилган.

Умиданинг эри урушнинг биринчи кунларидә ең үлгап. У қайноасини онаси билан тенг күради, уни бағридан чиқармайды. Усмонжон икки қайнонали бўлишга розилик беради. Орадан йиллар ўтади, уларнинг оиласининг ички ҳаётини кўрмаймиз. Аммо Умиданинг шу ишида ҳозирги ўзбек аёлларига хос бўлган янгича вафо, янгича садоқатни, янгича инсонийликни, ҳозирги ўзбек оиласининг янгича хислатларини равшан кўрамиз.

Манзура образи ҳам эпизодик образ — биз у билан фақат бир мартағина учрашамиз. У — раққоса, ўқийди. Одамлар олдида ота-онаси учун ор қилади, уялади, улардан юз ўғирган. Отa-онаси Эшон билан Қифоятхон бўлгандан кейин, бу, албатта, табиий ҳол. Эшон заиф мавқенини мустаҳкамлаш учун қизини Козимбекка бериб, раисга қуда бўлишни ўйлади. Аммо Манзура ўз эркини поймол этиш, ота-она «корзусига» (ёки қора нијатларига) ўзини қурбон қилишни истамайди.

Мехрининг ҳаёт йўли Манзураникига нисбатан кенгроқ берилган. У ҳаётда адашади: ит ялаб кетишини ўйламай, қозонини очиқ қолдиради. Пироварди, қандай қилиб Зулфиқоровга иккинчи хотин бўлиб қолганини ҳам сезмай қолади. Бошқа бир шароитда Мехрининг тақдири аянчли бўлиши мумкин эди. Аммо янги тузум унинг йиқилишига йўл қўймайди, уни суюяди, тўғри йўлга бошлайди. Мехри Зулфиқоров чангалидан қутилиб ўқишга кетади.

Бу уч образ Саида образини тўлдиради, ўзбек аёлига саидаларга куч берган нарса янги социалистик ҳаёт экани ҳақидағи фикрни тўлароқ очади.

Саида ўз фаолиятида халқ оммасига таянади. У халқ қалбига йўл тополади, ундаги порлоқ ва ёрқин торларни созлай олади, халқдан ўрганади. Саиданинг хатти-ҳаракатлари халқнинг маънавий кўмаги билан қаттийлашади, принципиал бўлиб боради, аксинча, Қаландаровдаги иллатлар халқ инкорига сазовор, улар ҳалқ ичидаги томир ёзмайди. Бу, айниқса колхознинг уму-

мий мажлиси тасвирланган бобда (XXI боб) жуда яхши очилган.

Повестда «Сайдадаги хислатларни ким тарбиялаган?» деган саволга ҳам жавоб топамиз. Сайданинг хислатларини Коммунистик партия тарбиялаб, камолга етказган. Бу идея Сайда билан райком секретари Тоҳиржон Носировнинг муносабатларида конкрет ифодаланган. Носиров ҳам повестда ҳал қилувчи роль ўйнамайди. Уига жуда кам ўрин берилган. Аммо образнинг тўлақонли чиқиши ёки чиқмаслиги, унга ажратилган саҳифалар сони билан ўлчаммайди. Ёзувчи Носиров образнинг етакчи томонларини тоға олган, уларни бўртириб, аниқ кўрсатган. Натижада, Носиров бизнинг кўз ўнгимида энг яхши партия ходимларининг сифатларини умумлаштирган жонли одам каби намоён бўлади. Ёзувчи уч-тўрт адабий факт билан бизни Носировнинг чинакам коммунист ва ўткир раҳбар эканига ишонтиради. Носировдаги энг яхши хислат — одамларга ишончдир. У Сайданинг ёшлигига қарамай, ундаги кучни сеза олади, бу кучнинг юзага қалқишига ёрдам беради, Сайданинг ўзида ўз кучига ишонч ҳосил қиласди! Носировда қўмондошлиқ қилиш касали, одамлар ташаббусини бўғиш иллати йўқ. У ўз қўли остидаги кадрларни мустақил, қийинчиликлардан қўрқмайдиган қилиб тарбиялади. Бу хислатларнинг ҳаммаси жонли одамга хос формада берилган. Биз Носировнинг ақлли, фаросатли эканини, одамларнинг қалбини яхши била олишини конкрет кўрамиз. Буларнинг барчаси Носиров образини ўзбек адабиётидаги энг яхши партия ходимлари образидан бири деб баҳолашга асос беради. Сайда ўз фаолиятида ҳаммавақт Носировнинг маънавий кўмагини сезиб туради, у орқали эса партиянинг кўмагини ҳис этади.

Шу тариқа Абдулла Қаҳҳор ўзбек аёлининг социалистик тузум ва Коммунистик партия туфайли эришган ютуқларини реалистик тарзда кўрсатиб беради.

Повестда бу ютуқларни кўз қорачигидай сақлашга чақириш ҳам кучли жаранглайди. Автор ташвишли овоз билан «Опалар, сингиллар! Сизнинг ҳуқуқларининг гизга, эркингизга чанг соладиганлар ҳали буткул йўқ бўлиб кетган эмас, улардан ҳушёр бўлинг!» деб огоҳлантиргандай бўлади. Ёзувчи аёлларга бой-феодалларча муносабатнинг формалари кўплигини, кеча мағлубиятга утраган форма бугун янгича тусга киришини, улар-

га қарши кураш зарурлигини уқтиради. Бу жиҳатдан Тожихон ва Ойниса образлари характерлидир.

Тожихон — бригадир, эри Ҳамидулла — колхозда ҳисобчи. Улар 17 йил умр қилишган. Ҳамидулла авваллари хотинини урган, энди урмайди. Аммо хотинини бир жойга олиб бормайди, хотинининг ўзи борса, ғаши келади, бир баҳона қилиб фурбат бошлайди. Ҳамидулланинг фаяқат бир орзуси бор: бир илож қилса-ю, хотинини қанотидан уйга михлаб қўйса! «Ҳозирги замонда бунга нонни сандиққа қудфлаб, қўйвораман деб қўрқитиб, мушт кўтариб, пичоқ ўхталиб эришиб бўлмайди». Шу тариқа Ҳамидулланинг хотинига феодалларча муносабати янги тусга киради — у ҳовлисини, уйини, рўзгорини бирор кўрса, оғзи очилиб қоладиган бўстонга, қасрга, музейга айлантириб қўяди, саккиз минг сўмга хотинининг портретини ишлатади, худлас, Тожихонга олтиндан қафас тайёрлади. Ҳолбуки:

Олтин қафас ичра гар қизил гул битса,
Булбулга тикандек ошён бўлмас эмиш.

Ўз тақдирини колхоз тақдирни билан боғлаган Тожихон охири эридан воз кечади, уни четлаб ўтиб, олдинга интилишда давом этади.

Ойниса — оддий колхозчи аёл. У ҳам ўз эркч, ўз хуқуқи учун дадил кураша олади. Биз Ойниса билан ҳам повестда кам кўришамиз, аммо, бу образда ёзувчининг тоявий мақсади тўла очилганига ишончимиз комил. Ёзувчи бу образ орқали ҳам аёлларга нотўри муносабатининг яна бир формасини фоц қилади. Ойниса колхоз мажлисида нутқ сўзлайди. Унинг нутқи аччиқ ҳақиқатларга тўла: «Мана, мен, беш боланинг онасиман, эрим олтинчи бола, чунки бунга ҳам қарашим керак. Эрим билан баравар, кетмон чопаман, кечқурун рўзғор, бола... Ўтган йили мен ўн бир тоннадан ортиқроқ пахта тердим. Бир ҳисоблаб кўринг-чи, шунча пахта теришимда неча марта табдил ўтириб турдим экан, бундан ташқари шу ўн бир тонна юкни кўтариб, неча юз километр йўл босдим экан! Кечқурунлари яна рўзғор иши, бола ташвиши, мажлис... Мен пардоз ҳам қилишим керак, пардоз қилмасам, эрим бурнини жийиради!»

Дарҳақиқат, айрим колхозларда девдай-девдай йигитлар ҳисобчи-ю, омборчи бўлиб олиб, аёллар кетмон ишига қўйилган эмасми? Терим вақтларида тарозининг тепасида аёллардан қанча ҳисобчи кўриш мумкин? Тे-

римни машиналаштиришга қарши чиқаётган одамлар аёллар мөхнатини енгиллаштиришга ҳам қарши чиққан бўлмайдими? Яслилар, болалар боғчаси, туғруқхоналар касалхоналарга эътибор бермаган раисларнинг қилмишини аёлларга феодалларча муносабат деб аташ мумкин эмасми? Ҳа, аёлларга бой-феодалларча муносабат фақат эрнинг хотинига ёмон муносабатигина эмас, унинг юқоридагидек формалари ҳам борқи, улар кам бўлсада, айrim колхозларда учраб туради. Партия бунга қарши кураш олиб боряпти. Ёзувчиларнинг ўтқир овози бу курашда жиддий ёрдам бўлади.

Шу тариқа Абдулла Қаҳдор ўзбек аёлининг тарихий тақдири каби муҳим проблеманинг бизга маълум томонларини бугунги актуал масалалар билан боғлайди, уни келажак, эртанги кун нуқтаи назаридан ҳал қилади. Бу эса повестнинг ўтқир замонавий асар бўлишини, коммунистик қурилишда жанговор қурол бўлишини таъминлаган.

Повестнинг улкан, ижтимоий қўймати ва тарбиявий аҳамияти ҳам мана шунда.

IV

«Синчалак» повестини Абдулла Қаҳдорнинг ижодий манерасига хос бўлган энг яхши хислатларнинг синтези дейиш мумкин. Повесть ҳақиқий ёзувчи учун бадиий маҳоратнинг чегараси бўлмаслигини, унинг ҳар бир асари чинакам бадиий кашфиётларга тўла бўлишини исбот қиласди.

«Синчалак» повести ажиб бир куйга, латиф ва мунис бир қўшиққа ўхшайди: уни ўқишига бошлагач, унидан ажралиш қийин, у фақат фикрларимизни бойитадигина эмас, қалбимизга лаззат ва роҳат бағишлийди. Хатто, кўргина ўртамиёна асарларни ўқиб, адабиётдан анча ихлоси қайтиб қолган, шунинг учун ҳар бир янги асарни ишонқирамай қўлга оладиган одамлар ҳам «Синчалак» ни ўқигач, бадиий адабиётнинг қудратли сеҳргарлик кучига тан бермай иложи йўқ.

Авторнинг маҳорати дастлаб шунда кўринадики, ӯ ҳар бир персонаж учун такрорланмайдиган белги, ўзи га хос хислат топа олади. Бу хислатлар кўпинча кичкина деталлар орқали очилади, улар персонаж характеристики қамраб олади, тўғрироғи унинг энг муҳим томонини очиб беради. Қаҳрамонларнинг асарда тутган ўр-

нига қараб, баъзилари қатор деталлар ва штрихлар билан, баъзилари бир-икки деталь билан тасвирланади.

Мана, Қаландаровни олайлик: асарнинг бошидаёқ унинг бир хислати билан танишамиз: «Қаландаров мундайроқ меҳмон келса, югурдагига «Эшон!» дер экан. Бу «икки нон билан бир чойнак чой олиб кел» дегани, «ҳой, эшон» деса, ош буюргани, «Эшон ҳой» дегани эса «ҳовлига бориб хотинимга айт, нозик меҳмон олиб бораман» дегани бўлар экан». Мана шу деталнинг ўзиёқ Қаландаровнинг ҳокимона қилиқларга мойиллигини кўрсатади. Айни чоқда бу деталь чинакам ҳаётий деталь ва у бизнинг хотирамизга мустаҳкам ўрнашиб қолади. Ёки қуидаги детални эсланг: Қаландаров ҳар гал «Тошкентга келса, циркка кирмай кетмас эди». Бу кичкина хислат ҳам Қаландаровнинг маънавий дунёсини очища нақадар ўринли. Саиданинг отаси Али бобони эсланг: у эпизодик фигура, унга повестда жуда кам ўрин ажратилган. Аммо ёзувчи Али бобо учун шундай белгилар топганки, натижада ҳеч кимга сўз қотмайдиган, кўчага кам чиқадиган, уй ишига қарашишдан бўшаган ҳамма вақтини арқон каравотда деворга қараб ўтириб, ғамгин куй мақомига тебраниб ўтказадиган Али бобонинг қиёфаси ўқувчидаги унтилмас таассурот қолдиради.

Повесть бошдан-оёқ ёрқин ва қувноқ юмор билан суғорилган. Автор баъзи қаҳрамонларини эркалатиб, суйиб, баъзиларини мийигида кулиб, яна бир хилларини кулги билан маҳв этиб тасвирлайди. Енгил ва хушчақ чақ кулги асарга нур бериб туради, уни ўқувчига яқин ва азиз қиласди. Бу кулги айни чоқда ўқувчидаги қаҳрамонларга маълум муносабат туғдиради. Ўқувчи билан үларнинг орасини яқинлаштиради. Орденларини сиққанича тақиб, сифмаган медалларини рўмолчага туғиб юрадиган Тожихон қанчалик содда ва самимий! Саида билан айтишиб, уни енголмагач, кучини похол шляпага кўрсатган Қаландаровнинг ожизлигига қанча соғлом юмор бор! Докторлар курортда дам олинг, деб маслаҳат берган Хуринисодан кулмай иложимиз борми? Ёки уруш йиллари, аскарликдан қолиш учун бир ҳафтанинг ичидаги бисотидаги йигирма олти тишининг ҳаммасини суғуртириб ташлаган Эшонни олинг. Унинг бу қилиғидан ижирғаниб, нафратланиб куламиз. Хуринисони деб, Қаландаровни ўлдириш учун келган, аммо «унга рўпара келишдан ҳайиқиб, эшагининг қорнига

ничоқ уриб кетган» Асад бойваччанинг қилифидан қотиб-қотиб куламиз. Баъзан юмор, кулги повестда жиёндий руҳда тасвирланётган воқеага янгича тус беради, қаҳрамонининг хатти-харакатларини янгича, кутилмаган томондан очади. Хотини Тожихон билан тўс-қиёмат жанжал қилаётган Ҳамидулла «ўзини-ўзи ўлдирадиган бўлиб, қўлита тушиб қолган ярим шиша сапсар сиёҳдан кўнгли тортганча ичади». Ўз-ўзини ўлдиришга аҳд қилиш-ку — фожеа, аммо шундай оғир дамда, кўзига ҳеч нарса кўрнимай кетиши лозим бўлган бир вақтда Ҳамидулла сиёҳнинг ҳаммасини эмас, кўнгли тортганича ишанини кўриб, бу фожеанинг пуч, асосиз, бемаъни фожеа эканини, Ҳамидулланинг аччиқ устида сиёҳни ишишга ичиб қўйиб, кейин, ичаётганда жон ширинлиги эсига келиб қолганини ва шаштидан қайтганини кўрамиз. Бу ўриндаги кулги Ҳамидулла образини бизнинг нигодимизда қанчалик пастга туширади!

Хуллас, асарта смигиб кетган бу соғлом, доно ва қувноқ юмор унинг бадиий қимматини янада оширишда китта ролъ ўйлади. Айни чоқда бу юмор Абдулла Қаҳҳор талантининг ўзига хос бир томони, янада балоғатга стендидан, янада ярқираб очилганидан далолат беради.

Маълумки, Абдулла Қаҳҳор асарларида пейзаж умуман, жуда кам ўрин тутади. «Синчалак»да ҳам шундай. Аммо новестга жиритилган ҳар бир манзара авторнинг тоғловий маҳсадларига шу қадар уйғунки, уларда ҳам ёзувчининг маҳоратини яққол кўриш мумкин.

Повестда кам учрайдиган пейзажлар жуда ихчам, бир-икки деталь орқалигина чизилган бўлиб, бошдан-ёсқ қаҳрамонининг ички руҳига, кайфиятига мос, унинг туттуларини очишга қаратилган. Масалан, Карим отасини «перроннинг у бошидаги қари мажнунтол остида-гий ташландиқ бир будка ёнидан» топади.

Хотинини сўйиб қўйиб, қамалиб кетган, кейин қамоқдан чиқиб, дарбардарликда умр ўтказган Али бобоининг ғамини, кулфатини, ғарифлигини қари мажнунтөл, ташландиқ будка бўрттириб, қабартириб кўрсатади. Пейзаждан бундай тежаб, унумли фойдаланиш ҳам асарнинг умумий бадиий қиёфасини белгилашда муҳим ролъ ўйнайди.

Повестнинг тили ўзбек тили нақадар бой ва гўзал эканини, унинг имкониятлари қанчалик кенглигини исбот қиласиди ва бойликлардан фойдаланишда ёш ёзувчиларимиз учун ажойиб ўрнак бўлади. Даставвал повесть

тилининг ихчамлигини айтиш керак. Унда бирон ортиқ-ча, ноўрин ишлатилган сўз топиш қийин. Жумлалар қўйиб қўйилгандай мустаҳкам. Тўғри, автор тилида биз икки-уч ўринда бироз ғализ жумлаларга дуч келдик. Масалан, бир ўринда, Саида «колхозга яқинлашган сайин унинг зеҳнида тажрибасизлик ваҳимаси чўкиб, Қаландаров билан ишлай олиш-олмаслик ваҳимаси юзига қалқий бошлади» деган жумла бор. Яна бир-икки ўринда шунга ўхшаш жумлаларни учратамиз. Улар жуда оз. Унинг устига бошқа бирор асарда бундай жумлалар диққатни жалб қилмаслиги ҳам мумкин. Аммо Абдулла Қаҳҳор асарида бундай жумлалар ошдан чиққан курмакдай дарров билинади-қолади. Умуман олганда, повестнинг тили ҳар жиҳатдан мукаммал ишланган.

Автор тилидаги соддаликка ва ихчамликка ҳалқ мақолларини, идеоматик ибораларни моҳирона ишлатиш билан эришган. Кўп ўринларда эса янги-янги иборалар топганки, улар ўзининг маънодорлиги, ихчамлиги билан мақолга айланиб кетиши табиий. Айни чоқда улар қаҳрамонларнинг характеристики очища, автор тилини образли қилишда катта роль ўйнайди. Масалан: «Умидга хайриҳоҳлик билдирса ҳам, мушукнинг зулмидан қутулиш учун бўйнига қўнғироқ осиш энг яхши чора, декин бу қўнғироқни ким осади дегандай қиласди». Ёки: «... Эъмон гапга келганда бурганинг йўталидан бўрои қўнорнига қодир...» Бундай мисоллар сонини кўпайтириш мумкин, аммо бунинг учун китобнинг ярмидан қўпини кўчириш керак бўлади.

Повестда автор қаҳрамонлар тилини индивидуаллаштиришда қунт билан ишлаганини кўрамиз. Ҳар бир образ ўзига хос тил билан, ўзига хос иборалар билай галиради. Уларнинг тилида киноя, ғазаб, шодлик, бепарволик оҳанглари жуда соз ифодаланган. Аммо энг муҳими шундаки, қаҳрамонлар тилини индивидуаллаштириш ҳам пухта образлилик асосига қурилган, уларда ҳалқ тилининг қудрати, нафаси сезилиб туради. Ёзувчи тилни индивидуаллаштиришда формал йўлдан бормайди, яъни шева сўзларини киритиш, ёки бир персонаж тилида сўзни такрорлаш каби приёмлардан қочади; аксинча, ҳар бир қаҳрамон тилининг мазмундор бўлишига, бу мазмунни жонли тилнинг ранг-баранг бўёқлари орқали ифодалашга интилади. Мана бир намуна: бу Қаландаровнинг ҳиндистонлик меҳмонларни табриклаш учун тайёрлаган ёзма нутқидан парча:

«Ҳиндистонлик хотин-қизлар делегациясига «Бўстон» колхозчилари ва раҳбарларидан колхозчилик саломи, «Бўстон» колхозчилари, идора хизматчилари пахтакорлар қурултойнинг тарихий қарорларидан илҳомланиб, пахтачиликда ўтган йил орден, медалларга эга бўлдик. Бу йил ҳам об-ҳаво шароитига қарамай, қўшимча мажбурият олиб, ҳар гектаридан ўттиз икки центнер бажариш учун курашиб, ҳозир ғўзаларни бригадалар бўйича юз процент кўтариб олдик...»

Бу нутқда Қаландаровнинг бутун қиёфаси — илмизлиги ҳам, манманлиги ҳам, дидсизлиги ҳам, шунингдек, расмий-бюрократлик стилига қандайдир ҳайиқиши аралаш ҳурмат билан қараши ҳам худди ойнадагидай кўриниб турибди. Бундан ташқари бу парчада юмор ҳам борки, у орқали биз авторнинг Қаландаровга муносабатини равшан кўрамиз.

Повесть тилининг бошқа хусусиятлари (лексикаси, бадиий тасвир воситалари ва ҳ. к.) ҳақида ҳам ҳали кўп гапириш мумкин. Уларнинг барчаси бизни бир холосага олиб келади: Абдулла Қаҳҳор ўз повестини энг майда томонларигача пухта ишлаган, ҳамма қисмлари бир-бира га монанд, бир-бирига уйғун асар яратса олган.

Декада кунлари Москвада ўзбек ёзувчиларининг асарлари муҳокама қилинганда, «Синчалак» ҳақида кўп гина кўзга кўринган ёзувчилар ва танқидчилар гапирди. Уларнинг ҳаммаси ҳам якдиллик билан бу кичкина, увоққина повестни кўп миллатли совет адабиётининг сўнгги йиллардаги йирик ютуқларидан бири деб баҳолади. Бизning юқоридаги мулоҳазаларимиз бу юксак баҳонинг, шубҳасиз, тўғри эканини тасдиқлади. Дарҳақиқат, «Синчалак» бугунги ҳаётимиз, бугунги одамларимиз ҳақидаги тасаввурларимизни бойитади, бизни яшашга ўргатади.

СҮНГГИ САҲИФАЛАР

Абдулла Қаҳҳор рафиқаси Қибриёхоним билан 1958 йилда Тошкент шаҳрининг марказида жойлашган Герман Лопатин кўчасидаги икки қаватли коттеджга кўчиб ўтди. Улар бу уйга кўчиб ўтиб, буюмларни жойлаштиришга улгурмасдан меҳмон келди. У СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг секретари, атоқли рус шоири Алексей Сурков эди. Шундан кейинги йиллар мон-

байнида бу қутлуғ хонадондан меҳмон оёғи узилмайдиган бўлиб қолади. Тошкентга келган чет эллик ёзувчилар ҳам, рус ва қардош адабиётларнинг вакиллари ҳам, Ўзбекистонлик қалам соҳиблари ҳам бу хонадонга келишни, Абдулла Қаҳҳорнинг бир пиёла чойини ичиб, мароқли суҳбатини тинглашни ўзлари учун ҳам фарз, ҳам қарз деб биладиган бўлишиди. Қўйингчи, қисқа муддат ичидаги ер энг мўътабар адабий марказлардан бирига айланди.

Бироқ, Абдулла Қаҳҳорнинг сўнгги йиллардаги ҳаёти фақат тантаналардан, фароғату кайф-сафолардан иборат бўлди десак, катта хато бўлар эди. Сўнгги йилларда унинг саломатлиги ёмонлаша бошлади. Аввалдан безовта қилиб келаётган қанд касали унинг юрагига, оёғига асорат берди. Шунингдек, сўнгги йилларда адаб бошидаги булутлар гоҳ тарқалаётгандек бўлар, гоҳида эса қуюқлашиб, таҳдидли тус оларди. Бундай чоғларда адабнинг асаблари қақшар, юраклари зирқирар, хаёлини аламли ўйлар; аччиқ изтиробли кечинмалар банд этар эди. Лекин буларнинг ҳеч қайсиси ёзувчини асосий ишидан — ижоддан чалғита олмади. Унинг бу йиллар давомида қўлига қалам тутмаган, оқ қоғоз билан якка ма-якка ҳарф олишмаган бирор кунини тасаввур қилиш қийин. Шунинг натижаси ўлароқ, у умрининг сўнгги йилларида «Ўтмишдан эртаклар» ва «Муҳаббат» қиссаларини, «Тобутдан товуш» ва «Аяжонларим» пьесаларини, «Даҳшат», «Маҳалла», «Нурли чўққилар», «Большевиклар» каби ҳикояларини яратди. Буларнинг ёнига адабнинг ўнлаб очерклари, мақолалари, нутқларидан ташкил топган публицисткасини ҳам кўшиш керак. Бу асарларнинг ҳаммаси ҳам адабиётимиз хазинасига қўшилган қимматли ҳисса бўлди. Уларнинг ҳар саҳифасида ўз ҳалқига астойдил хизмат қилишни истаган адабнинг гражданлик руҳи сезилиб туради. Уларнинг ҳар бирида адабиёт ишини муқаддас билган, қалами остидан чиқаётган ҳар саҳифага чинакамига масъулият туйғуси билан қараган санъаткорларнинг маҳорати бор. Фикримизнинг далили учун адаб ижодининг сўнгги саҳифаларини ташкил қилувчи баъзи асарлари билан танишиб чиқайлик.

I

Абдулла Қаҳҳорнинг публицистик асарлари адабиёт ҳақидаги адабий-танқидий мақолалардан, замондош-

лар образини яратишга бағишланган очерклардан, ёзувчилар союзининг пленумларида, қишлоқ хўжалиги қурултойида, китобхонлар билан бўлган учрашувларда ва шунга ўхшаш анжуманларда сўзлаган нутқлардан, шунингдек, ҳаётимиздаги турли-туман камчиликларга бағишланган мақолалардан ташкил топган. Уларнинг ҳаммаси бир муштарак хусусиятга эга. Улар қайси масалага бағишланганидан қатъий назар шаклан жуда ихчам, ҳажман жуда кичкина. Лекин шунга қарамасдан уларнинг ҳар бири жуда теран мазмунга эга. Худди Некрасов айтганидек, «сўзлар тифизу фикрлар чуқур». Табиийки, бунга аввалдан олиб борилган катта тайёргарлик орқасидагина эришиш мумкин. Ҳақиқатан ҳам, Абдулла Қаҳҳор узоқ сўзлашни ёмон кўрарди. У одатда беш-олти минутдан ортиқ гапирмасди. Ёзганда ҳам имкони борича қисқа ёзишга ҳаракат қиласади. Лекин ўша беш минутлик гапи ёки бир саҳифалик мақоласи учун камида ўн-ўн беш кун тайёргарлик кўрар, айтмоқчи бўлган фикрини чуқурлаштиради, уни мукаммал ифодалай оладиган қамровли образ топишга ҳаракат қиласади. Нутқ ёки мақола композициясини пишиқ-пухта қилиш тўғрисида қайгуради. Бунинг оқибатида шунчаки нутқ ёки шунчаки мақола эмас, жуда юксак бадиий қимматга эга бўлган чинакам санъат асари майдонга келарди. Шунинг учун бўлса керак, Абдулла Қаҳҳор нутқ сўзлармиш дейишса, одамлар мажлисга ёпирилиб боришар, унинг нутқини эътибор билан тинглашар, кейин эса адаб нутқидаги ёрқин ибораларни, теша тегмаган гапларни кўп вақтлар мобайнида тилдан қўймай гапириб юришарди. Адабий-танқидий мақолаларда ҳам ҳар гал албатта шундай ибора, ёки образ бўлардики, у ўзининг теранлиги ва оригиналлиги билан одамларнинг қалбига ўрнашиб қоларди. Масалан, Лев Толстой ҳақидаги ярим бетлик мақола туфайли бу буюк адаб кўз ўнгимизда «бўйи баробар китоб ёзган ёзувчи» сифатида гавдаланиб қолди. Ёки буюк рус ёзувчиси Чехов «ўз шогирдларига муборак иўзойнатини улашиб, уларнинг нигоҳини бениҳоя ўткир қилиш» устида қайгурадиган меҳрибон устоз тарзида кўринади. Бу ибораларда ёзувчилар ижодининг жуда муҳим томонлари ўзига хос тарзда ифодаланган.

Абдулла Қаҳҳор публицистикасидан чиқадиган хуло-са шундан иборатки, публицистик мақола ҳамиша ҳам қулоч-қулоч бўлиши, ўнлаб саҳифаларга чўзилиши шарт **эмас экан**. Ёзувчи маҳоратини ишга солганда, ҳар бир

сўз учун чинакам масъулиятни ҳис қилиб қалам тебратганда кичик ҳажмда ҳам жуда катта ҳаётий муаммоларни кўтариб чиқиш, одамларнинг юрагига етиб борадиган салмоқли фикрлар айтиш мумкин экан. Масалан, «Оқ ароқнинг қора иши», «Уят», «Сархона» каби мақолаларни эслаб кўрайлик. «Сархона»да адид Мирсолиев деган одам образини яратади. Мирсолиев ашаддий кашандалардан, қирқ уч йилдан бери чекади. Шу даражада ашаддий кашандаки, у уйга кириши билан уйни «димиққан, чириган тамаки ҳиди тутиб кетади. Уйга одам эмас, каттакон эски сархона киргандай бўлди». Шу тарзда Мирсолиевнинг тажрибали кашандалигини таъкидлар экан, бу таъкиддаги киноя, пичинг яққол сезилиб турибди. Лекин сархонани унутилмас лавҳага айлантирган нарса шу эмас. Адидни Мирсолиевнинг кашандалигидан ҳам кўпроқ унинг беандишилиги ва фаросатсизлиги қизиқтиради. У туғруқхонадан келганига тўққиз кун бўлган ёш онанинг уйига кириб унинг эри Юнусни соатлаб кутиб ўтириб, гўдак ётган уйни папирос дудига тўлдиради. Папирос учидан узилган ярим бармоқдек кулни оёғи билан ээзib, гиламга сингдириб юборади. Унинг бу қилиқлари келиннинг нафратини қўзгайди, тоқатини тоқ қиласди, «дийдоринг қурсин» деб ичида қарғанади. Шу тарзда кичкинагина ҳикояда андишасизлик маънавий сўқирликнинг бир кўриниши сифатида, одамлар орасига совуқлик соладиган иллат сифатида намоён бўлади. Лавҳани бир марта ўқигандаёқ, «семиз юзи сўлиброқ қолган, тепакал боши қип-қизил, оғзининг икки томонидан иягигача осилиб тушган қалин мўйлови сарғайиб кетган» Мирсолиевнинг кишици ижирғантирувчи нохуш қиёфаси тасаввуримизга ўрнашиб қолади. Шу образнинг бадиий мукаммаллиги туфайли бу лавҳа катта қиммат касб этади.

Абдулла Қаҳҳорнинг публицистик асарларига жон ато қилиб турган энг муҳим нарса, уларнинг ҳар қайси сида теран бир фикрнинг томир уриб туришидагина эмас. Адид айни чоқда ҳар бир мақолада марказга шундай бир образни қўядики, бу ораз асарнинг фокусига айланади. Асарнинг ҳамма компонентлари келиб шу фокусда туташади. Бу фокус асарнинг марказий гоясини са-мимий ва таъсирчан шаклда ифодалашга хизмат қила-ди.

60-йилларнинг бошида Абдулла Қаҳҳор саккиз йиллик танаффусдан сўнг, яна драматургияга қайтди. Бу галги изланишларнинг самараси ўлароқ, 1962 йилнинг бошида «Тобутдан товуш» деб аталган ўткир сатирик комедия майдонга келди. Абдулла Қаҳҳор бошқа ҳамма йирик асарлари каби бу асари устида ҳам жуда жиддий масъулият билан астойдил ишлади. «Тобутдан товуш»ни ёзишга қанча вақт сарфланганини аниқ айта олмаймиз. Лекин асарнинг сақланиб қолган қоралама варианtlари адибнинг жуда катта меҳнат қилганидан далолат бериб турибди. Ҳар қандай пьеса ҳозирги пайтда 50—60 бетдан нарига ўтмайди. «Тобутдан товуш»нинг қоралама саҳифалари эса минг бетдан ортиқроқ. Демак, пьесанинг ҳар саҳифаси камида 15—20 мартадан кўчирилган. Табиийки, механистик тарзда кўчирилмай, пьесанинг турли компонентлари қайтадан ишланган ва мукаммалаша борган. Дастрлаб асар, «Иблис» деб аталган. Бу сарлавҳада ёзувчи пьеса қаҳрамонининг салбий моҳиятини рўйи-рост ифодалаб бермоқчи бўлган. Лекин иш жараёнида бу сарлавҳа унга ялонғочроқ кўринган бўлса керак, Абдулла Қаҳҳор асарга янги ном излай бөшлаган. Ва охири «Тобутдан товуш» деган номда тўхтаган.

Кези келганда асарнинг номи билан боғлиқ баъзи мулоҳазаларни айтиб ўта қолай. Асар битгач, Абдулла Қаҳҳор уни менга ҳам ўқишга берган эди. Мен баъзи мулоҳазалар билан бирга асарнинг номи ёқмаганини, уни ўзгартирса маъқулроқ бўлишини айтган эдим. Менда бундай мулоҳазанинг туғилишига сабаб шу бўлган эдики, «Тобутдан товуш»га ўхшаш ном Абдулла Қаҳҳорнинг ижодида бир эмас, икки марта учраган эди. Абдулла Қаҳҳор урушдан аввалги ҳикояларидан бирини «Қабрдан товуш» деб атаган эди. Урушдан кейин, 50-йилларнинг ўрталарида эса, худди шу номда ҳикоялар тўплами эълон қилди. Тўғри, бу икки номдан фарқ қилароқ «Тобутдан товуш» кўпроқ умумлаштирувчи характер касб этган. Лекин шундай бўлса-да, бир ёзувчининг ижодида деярли бир хил сарлавҳанинг уч марта такрорлашини учалик жоиз эмас. Бу мулоҳазаларни дикқат билан эшитган Абдулла Қаҳҳор мийигида кулди-да, «Ҳикоя билан тўпламни бошқача атасам бўлар экан, бу сарлавҳа асли шу асарники», деб мулоҳазаларимни қабул

қилолмаслигини билдириди. Шундай қилиб, асарнинг номи «Тобутдан товуш» лигича қолди. Тўғри, орадан бир мунча вақт ўтгач, бошқа бир муносабат билан Абдулла Қаҳдорни асар номини «Сўнгги нусхалар» деб ўзгартиришга мажбур қилишди. (Биз бу тўғрида кейинроқ яна тўхттаймиз). Лекин Абдулла Қаҳдор асар номидан бутунлай воз кечгани йўқ. Унинг олти томлик танлангани асарларига пъеса «Сўнгги нусхалар» («Тобутдан товуш») дейя қўшалоқ ном билан киритилган.

Асар номининг унчалик муваффақиятли эмаслигига кейинги йиллар давомида яна бир бор ишончли далил пайдо бўлди. Маълумки, Абдулла Қаҳдор бир сарлавҳани танлар экан, «порахўрлик бизнинг жамиятимизда аллақачон ўлган ҳодиса. Жамият уни тобутга солиб, гўрга элтмоқда. Порахўрликнинг ҳозирги хуружлари тобутдан келаётган товушдан ўзга нарса эмас», дёган маънони ифодаламоқчи бўлган. Ҳолбуки, ҳаёт бу фикрни унчалик тасдиқламади. Мамлакатимизда сўнгги йилларда бот-бот фош қилинаётган негатив ҳодисалар порахўрликнинг илдизи анча чуқур ва бақувват эканини кўрсатиб турибди. Шунинг учун уни ўлганга чиқариб, тобутга солишга ҳали вақт эрта. Буларнинг бари асарнинг сарлавҳаси муносабати билан йўл-йўлакай айтилган мулоҳазалар, холос. Улар асарнинг умумий ғоявий концепциясига дахлсиздир.

Абдулла Қаҳдор «Тобутдан товуш»га доҳиймиз В. И. Лениннинг 20-йилларда айтган машҳур гапини эпиграф қилиб олган. «Менимча, — деб ёзган эди В. И. Ленин, — ҳозир учта асосий душман бор: биринчи душман Коммунистик манманлик, иккинчи душман — саводсизлик ва учинчи душман порахўрликдир». Доҳийнинг бу огоҳлантириши бугун ҳам кучини йўқотгани йўқ. Бу душманлар бугун ҳам бизнинг ривожимизга жиддий ҳалақит бериб келмоқда. Гражданлик туйғуси ўткир ёзувчи буни яхши тушунади ва порахўрликни фош қилишни ўз асарнинг марказий ғоявий вазифаси қилиб олади.

Аммо порахўрлик ҳақида асар ёзиш жуда қийин иш. Ёзувчи бирор порахўрни қаҳрамон қилиб олса-ю, ярамаслигини, виждонсизлигини, ўғрилигини кўрсатса, порахўрлик ярамас иллатдир, деб хулоса чиқарса, бу билан ҳали бадий асар бунёдга келиб қолмайди. Чунки порахўрликнинг ярамас иллат экани шундоқ ҳам ҳаммага маълум. Бинобарин, «порахўрлик иллатдир» дейиш

Билан ёзувчи бирон жиiddий ҳаётий ҳақиқатни кашф этмайди. Абдулла Қаҳҳор буни яхши билади ва шунинг учун асарда порахӯрликни шунчаки фош қилиш йўлидан бормайди, балки порахӯр характерини тадқиқ қилиш йўлидан, унинг руҳий дунёси икоғли қашшоқ ва гариб эканини кўрсатиш йўлидан боради:

«Тобутдан товуш»нинг бош қаҳрамони Сухсировдир. Асарда унинг қандай лавозимда ишлаши ҳақида, маълумоти қанақалиги тўғрисида, ўтмишда қаерларда ишлатани, жамиятга қандай хизматлари синггани тўғрисида ҳеч қандай маълумот йўқ. Лекин шундай бўлса-да, у бизнинг кўз ўнгимиизда тугал-бир характер сифатида намоён бўлади. Унинг ўз дунёқараси, амал қиладиган яшащ принциплари бор. Бу чаласавод одам, афтидан бирор идоранинг хўжайини бўлса керак. Аммо у ўз мартабасидан фақат шахсий манфаати йўлида фойдаланади. У — мол-дунёга ҳирс қўйган, бойлик орттиришга муқкасидан кетган одам. У мол-дунё, пул деган жойда ҳар қандай инсоний туйғудан, одамгарчиликдан, виждондан воз кечади. Яқинларининг бошига иш тушганида уларга ёрдам бериш ўрнига, уларнинг баданига ўттиз икки тишини баравар ботириб, энг сўнгги бор-будигача шилиб олишга ҳаракат қиласди. Лекин бизнинг замонамиизда ҳеч қандай порахӯр олғирлигини кўз-кўз қилиб, ошкора яшай олмайди. Шунинг учун Сухсиров ҳам замонга мослашишга, иккюзламалик қилишга мажбур. У тилемда қизил гапларни кўп галиради, ўзини ҳалқпарвар, ҳалол одам қилиб кўрсатишга уринади. Сухсиров характеридағи иккюзламалик виждонсизлик билан бирлашиб кетган. Унинг виждонсизлиги шу даражага етганки, мол-дунё орттириш йўлида у ору номусдан воз кечади, хотини Қорига қўшиб қўйишдан ҳам ҳазар қилмайди. Пъесада порахӯрлик муқаррар тарзда бошқа иллатлар билан бирлашиб кетиши қонуний ҳол экани кўрсатилган. Порахӯрлик бор жойда албатта, пиёнисталиқ, фаҳш, иккюзламалик бўлади. Буларнинг бари бирниб, порахӯрлар дунёсини маънавий чиркинликнинг энг тубан нуқталарига етаклайди.

«Тобутдан товуш»да Сухсировдан бошқа салбий қаҳрамонлар ҳам жуда қабариқ чиққан. Масалан, ёзувчи Сухсировнинг хотини Нетайхон характерини яратишда ҳам унинг мол-дунёга ўчлигини, маший бузуқлигиви кўрсатишда образни жонлантирадиган жуда яхши деталлар топган. Бу жуда муҳим: ёзувчи қаҳрамоннинг салбий

сифатларини шу даражада қуюқ бўёқлар билан тасвирлайдики, натижада у инсонликдан чиқиб, муайян иллатларнинг тимсолига айланиб қолади. Инсоний мазмундан холи бўлган образ эса хоҳ ижобий, хоҳ салбий, китобхонни ишонтириш қувватидан холи бўлади. «Тобутдан товуш»нинг биринчи саҳнасидаёқ, Нетайхон эрига шундай арзи-дод қиласди:

«Нетайхон: Курортга кетишимида сизга айтмадим-у, бу сафар курорт бўлгани йўқ. Кейинги вақтларда кўчамизга бегона одам кўп кирадиган бўлиб қолди; қўши мизнинг уйига ўт тушганда пожарний ўзи ўтга сув сепялти-ю, икки кўзи бизнинг участкада. Кўчамизга дўхтир кирса ҳам шу, старишчи кирса ҳам шу!.. Керосинчи ҳам карнайини бизнинг участкамизга тўғрилаб «керосин» дейди».

Персонаж нутқи орқали берилган бундай ёрқин деталлар асарда жуда кўп. Пъесадаги Қори образи ҳам асарнинг ҳаётий мазмунини чуқурлаштиришда катта аҳамиятга эга. Қори Сухсуроннинг ўнг қўли, порахўрликда унинг энг яқин ёрдамчиси. Мўлтонилик ва фиригарлик бобида кирмаган тешиги қолмаган Қори ўта маслаксиз, разил бир одам. Бугун у ўзининг разил моҳиятини дин арбоби қиёфаси билан ниқобламоқчи бўлади. Лекин ичкилиkbозлиги, бузуқлиги, извогарлиги ҳар қадамда уни фош қиласверади.

«Тобутдан товуш» комедиясининг ўзига хос томонларидан бири шундаки, бу асар ўткир сатирик характерга эга бўлишига қарамасдан драматург унда ижобий қаҳрамон проблемасини анча яхши ҳал қиласди. Қези келгандан шуни айтиш керакки, бизнинг адабиётшунослигимизда сатирик асарда ижобий қаҳрамон масаласида кўн йиллар мобайнида бир томонлама хато қарашлар ҳукмрон бўлди. Бу қарашларга кўра — совет сатирасида ўтмишдаги сатирадан фарқ қиласроқ, албатта ижобий қаҳрамонлар интироқ этиши керак. Улар салбий қаҳрамонларга қарши қўйилиши керак ва муқаррар тарзда улардан устун туриши керак. Бундай талаблар охир-пировардда сатирани йўққа чиқаради. Албатта, совет сатираси ўтмишдаги сатирадан фарқ қиласди. Бу фарқ кўпинча асар заминидаги ижобий идеалнинг юксаклиги ва тेरаилиги билан белгиланади. Бироқ бу ижобий идеал ҳамма вақт асарда ижобий персонаж қиёфасида намоён бўлиши шарт эмас. Кўп ҳолларда у ёзувчининг гоявий позициясида, асарда тасвирланаётган негатив

жодисалар, салбий персонажларга муносабатида ифодала-
ниди. Сатирик асар шунинг учун сатирик бўладики, унинг
марказида ҳамиша жамият ривожига халақит беради-
ган ижтимоий иллат, шу иллатни ўзида мужассам этган
салбий куч турди. Ёзувчи уларнинг хусусиятини атроф-
лича, муфассал таҳлил қилади. Асарда ана шу марказий
салбий персонаж ёнига ижобий персонаж қўйилса, унинг
характер моҳияти ҳам батафсил таҳлил қилинса, асар-
нинг гоявий нияти бўлинib кетади. Натижада салбий
персонаж ҳам, ижобий персонаж ҳам тугал бадиий об-
разлар даражасига кўтарила олмай қолади. Хуллас, со-
вет сатирасида салбий қаҳрамон билан бирга, албатта,
ижобий қаҳрамон ҳам бўлиши керак, деган талаб ғайри
илемий, догматик талабдир. Лекин бундан совет сатири-
сида ижобий қаҳрамон мутлақо' тасвиранмаслиги ке-
рак, деган қоида ҳам келиб чиқмайди. Агар биз бундай
қоидани жорий қиладиган бўлсан, у ҳам ўта даражада
ғайри илемий, догматик қоида бўлар эди. Ёзувчи асарда
ифодаламоқчи бўлган гоявий концепциясининг талаби
билан, ҳаёт ҳақиқати тақозоси билан сатирик асарга
ижобий персонаж характерини ҳам олиб кириши мум-
кин. Фақат бунда у бадиият қонунларига қатъий амал қи-
лиши, яъни уларнинг ҳар томонлама ҳаётий чиқишини,
китобхон ёки томошабинни ишонтирувчи кучга эга бў-
лишини таъминлаши шарт. Шу жиҳатдан Абдулла Қаҳ-
ҳорнинг «Тобутдан товуш» даги тажрибаси гоят ибрат-
лидир. Асардаги асосий ижобий қаҳрамон Обиджондир.
У Нетайхоннинг ўгай укаси, Сухсуронинг қайниси.
Қишлоқда яшайди. Обиджон пъесадаги воқеалар оқи-
мига гоят табиий тарзда кириб келади. Меҳнатсиз даро-
мадларни суриштириш бошлангандан кейин талвасага
тушган Сухсурон қўша-қўша участкаларини, машина-
ларини ва бошқа бойликларини қўлдан чиқармаслик
йўлларини излайди. Унга бу йўлларнинг энг маъқули ва
бехатари участкалар ва машиналарни қайнисининг но-
мига ўтказиб қўйиш бўлиб кўринади. Чунки Обиджон
Улуғ Ватан урушининг иштирокчиси, урушдан кейинги
йилларда ҳалол меҳнати билан катта обрў топган, қай-
си идорага борса, ҳамма жойда сўзи ўтади, ҳеч ким ун-
дан участка ёки машинани қайси пулларга олгансан, деб
сuriштиrmайди. Сухсурон уйидагилар билан маслаҳат-
лашиб шундай қарорга келгач, Обиджонни таклиф этиб,
телеграммалар жўнатади ва Обиджон воқеаларга ара-
лашади.

Бироқ, у Сухсиров ўйлагандек ҳамма нарсага кўниб, опаси ва поччасининг жиноятига шерик бўлиб кетадиган одам эмас. У чиндан ҳам ҳалол ва пок одам. Қингир йўллар билан мол-давлат ортирадиган фирибгарларни кимлигидан қатъий назар, ўзининг душмани деб билади. Шунинг учун ҳам Суҳсировларни фош қиласи ва уларни қўлга туширишда маъмурий органларга яқиндан ёрдам беради. Тўғри, Обиджон образи баъзи бир бадиий қусурлардан холи эмас. Жумладац, у опаси Нетайхон ва Қори билан мунозарага киришган айрим ўринларда кўпроқ насиҳатгўй, ваъзхон одамдек таассурот қолдиради. Лекин бундай ўринлар кўп эмас. Ёзуви унинг нутқини шундай ишлаганки, ундаги образлилик, чинакам ҳалқ тилига хос бўлган қочирилмлар, сўз ўйинлари уни жонли одам сифатида қабул қилишга ундейди. Масалан, Обиджоннинг «Хеч бир жиноятини порахўрликка тенг кўриб бўлмайди. Ўғри кечаси йўлингизни тўсиб, чўнтагингизга қўл солади, пулингизни олади. Олади-ю, қочади-кетади. Порахўр куппа-кундуз куни, яна ҳукumat идорасида ўтириб, чўнтагингизга қўл солади. Пулингизни олади-ю, қочиб кетмайди, жиноятига сизни шерик қиласи», деган луқмаси асарнинг умумий концепциясини очиша мухим аҳамият касб этади.

Хуллас, Обиджон, капитан Наврузов, чол каби ижобий образлар жамиятимиз аслида соғлом эканини, унда Сухсировлар ҳамиша биқиниб, писиб, ниқобланиб юришга мажбурилиги ҳақидаги ғояни яхши ифодалайди. Шу тарзда «Тобутдён товуш» асарида Абдулла Қаҳдор жуда кескин формада ҳаётимиздаги негатив томонларни танқид остига олади. Уларнинг устидан ғазабли қаҳқаҳа билан кулади. Лекин бирон ўринда ҳаётимизни бузиб кўрсатиш йўлидан бормайди. Шунинг учун ҳам бу асар ўша пайтдаёқ томошибинлар томонидан жуда илиқ кутиб олинди.

Асар жуда катта ижтимоий-тарбиявий аҳамиятга эга эди. Лекин шунга қарамай бу асар атрофида ҳам кескин курашлар бошланиб кетди. Асарни биринчи бўлиб Ҳамза номидаги ўзбек давлат академик драма театри саҳналаштириди. Аммо асарни қабул қилувчи расмий мутасаддилар турли-тўман майда деталларга ёпишиб олиб, асарни саҳнага чиқармасликка ҳаракат қилишди. Жумладан, уларнинг даъвосига кўра асарда порнографик элементлар кучайиб кетган. Еки асарнинг номи хунук. Ушанда жамоатчилик асарни қаттиқ туриб ҳимоя қилди. Фақат

шу туфайлигина «Тобутдан товуш» саҳна юзини кўрди. Асарга бўлган адолатсиз муносабат шу билан тўхтагани йўқ. 1962 йилнинг 11 август куни «Қизил Узбекистон» газетасида F. Фулом, В. Заҳидов, Ҳамид Фуломнинг имзоли билан «Тобутдан товуш» ҳақида» деган каттагина мақола босилиб чиқди.

Аввало кишини таажжубга соладиган жойи шундаки, бу мақола «Тобутдан товуш» саҳнага қўйилгандан кейин, орадан бир ярим йил ўтгач ёзилган эди. Мақолада асар жуда жиддий ғоявий «қусур»ларга эга экани ҳақида гап боради. Табиий савол туғилади: наҳотки асарда чиндан ҳам шундай қусурлар мавжуд бўлса, уларни пайқаб олиш учун бир ярим йил вақт керакми? Нега мақола муаллифлари асар саҳнага чиқсан дастлабки кунлардаёқ ўз фикрларини эълон қилиб, «ғоясиз асарни, ҳаётни бузиб кўрсатувчи асарни» кенг ёйилиб улгурмасданоқ мажақлаб ташламадилар? Бу саволга данузгача бирор асосли, мантиқли жавоб топиш қийин.

Мақоланинг ўзига қайтайлик. Юқорида айтганимиздек, мақолада Абдулла Қаҳҳорга жуда жиддий ғоявий айблар қўйилган. Лекин бу айбларни далиллашга келганда мақола муаллифлари адабиётимизни тўғри йўлдан чалитадиган, уни ҳаётни бўяб-бежаб кўрсатишга чақирадиган конфликтсизлик назариясини қайтадан тирилтиришга қаратилган назарий позицияда туришади. Улар «воқелигимиздаги ижобий нарсаларни тўғри ва юксак савиядада акс эттириш, шулар мисолида кишиларимизни коммунистик руҳда тарбиялаш биринчи пландада ва дикъат марказида турмоғи лозим», деб ҳисоблайдилар. Албатта, салбий ҳодисаларни мутлақо қаламга олмаслик керак, деган даъво ўта беъманӣ ва пуч бўлишини яхши аংглаган ҳолда бу масалада адабиётга рецепентлар бериш йўлидан боришади. Мақолада шундай дейилган: «... Салбий нарсаларни акс эттиришда уларга қарши турган, қарама-қараш бўлган ижобий томонларнинг барча қудрати, гўзаллиги ва қонуниятини рўй-рост ифодалаш, ҳамда бутун кескинлиги билан салбий нарсаларга қарши қўйиш усулини тутмоқ лозим. Токим у таққослаш ва қарши қўйиш йўли билан, яъни ёмонликнинг яхшилик билан курашида ва шу яхшиликнинг улуғворлиги ва гўзаллиги фонида кўрсатиш йўли билан ўқувчи ёки тошабинда шу яхшиликка бўлган муҳаббат ва интилиш янада зўрайисин. Ёмонликка нафрат янада кучайисин. Шу ёмонликнинг мағлубияти мутлақлигига ишонч янада

ортсин». Зөхиран тўғридай кўринган бу мулоҳазалар аслида жуда чалкаш ва доктринивий характерга эга. Кўриниб турибдик, улар адабиётда ҳаёт ҳақиқатини бутун мураккаблиги билан рўй-рост кўрсатишга қарши қаратилган. Авторлар санъат олдига қўяётган талабнинг ёмонотлигига эътибор бермайдилар: бир миқдор салбий ҳодисани кўрсатиш учун асарда албаттә икки миқдор ижобий ҳодиса кўрсатилиши керак ва асар муқаррар тарзда ижобий томоннинг ғалабаси билан тугалланиши шарт. Бундай рецептлар ўша мақолада битта асарни — «Тобутдан товуш»ни ёмонотлиқ қилиш учун замйн бўлганди. Лекин кейинчилик 70—80 йилларда адабиётимизда ҳаёт ҳақиқатини тасвиirlашнинг сусайишида, схематизмнинг кучайишида, ҳамма нарсанни бўяб, бежаб кўрсатишга интилишнинг кенг тарқалишида худди шуидай чалкаш қарашлартиг тасвири бўлмаган деб айта оламиزمий?.. Мақола авторлари жонларини жабборга бериб, «Тобутдан товуш»га қора суркашга ҳаракат қилишади ва кўп ҳолларда бу берада ўта мантиқсиз, бемаъни гапларни гапираётганликларини ҳам сезмай қолишади. Улар шундай ёзишлиди: «Гарчи асар катта (уч пардали) бўлса-да, лекин шунга қарамасдан икки ярим парданинг деярли ҳаммаси ўта салбий ҳодисаларга ва шахсларга бағишланган». Қизиқ! Сатирик асарнинг қанчаси салбий ҳодисалар ва шахсларга бағишланиши мумкин экан? Биз аюйилар рус классикларининг, жаҳон адабиётининг тажрибасига таянган ҳолда сатирик асар бошдан-оёқ салбий ҳодисалар ва шахсларга бағишланган бўлади, деб юрган эканмиз. Мақола шу савиядаги мулоҳазалар асосида «Тобутдан товуш»ни йўққа чиқаради. Афсуски, у пайтларда бундай мақолалар муҳокама қилинмас, қарши томонларнинг фикрига матбуотдан ўрин берилмас эди. Кейинроқ шу мақола асосида асар саҳнадан олиб ташланди. Тўғри, орадан кўп ўтмаесдан Абдулла Қаҳдор асарни қайта ишлади (бу қайта ишлаш асар номини «Сўнгти нусхалар» деб ўзгартиришдан иборат, холос). Шундан кейин асар янга саҳна юзини кўрди. Бироқ ҳар ҳолда асарга дое чапланган, ёзувчи ёмонотлиққа чиқарилган, унинг асабларига янга бир бор зарба берилган эди.

Орадан икки-уч йил ўттач, «Сўнгти нусхалар» эскирди баҳонаси билан, янга саҳнадан олиб ташланди. Бу гаъз энди у анча узоқ муддатга олиб ташланган эди. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди. «Тобутдан то-

«вуш»нинг саҳнадан қувилишида ўзига хос мантиқ бор эди. Жамиятда негатив ҳодисалар тобора кучайиб бораётган бир шароитда, ҳар хил ўғрилар, муттаҳамлар, қаллоблар ўзларини эмин-эркин ҳис қилаётган бир вазиятда, уларга энг юқори мартабадаги ўғрибошилар раҳмамолик қилиб турган бир муҳитда театр саҳнасидан порахўрлик ёмон иллат, деган садо, порахўрлик учинчи душманимиздир, деган садо, ленинча ҳайқириқ барадла ўнграб турса ғалати бўларди-да! Шундай қилиб, орадан салкам йигирма йил ўтгач, «Тобутдан товуш»нинг саҳнадаги ҳаёти қайтадан тикланди. 1986 йилда республика Сатира театри уни ҳаётгà қайтарди. Бу кезларда республикамизда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI пленуми ва республика Компартиясининг XXI съезди бўлиб ўтган эди. Уларда кўтарилиган масалалар, ҳаётимиз ҳақида айтилган кескин танқидий мулоҳазалар фонида маълум бўлдики, «Тобутдан товуш» сира-сира ҳаётни бузиб кўрсатган асар эмас экан. Аксинча у жуда чуқур гражданлик руҳи билан суғорилган. Ҳаётимиздаги нохушликлардан куйиб-кулиб ёзилган «Тобутдан товуш» худди бугун яратилгандек, ҳозирги қайта қуриш жараённида маънавий ҳаётимиздан ўз ўрнини олди.

III

60-йилларда Абдулла Қаҳҳор «Иғвогар», «Даҳшат», «Тунги одамлар», «Маҳалла», «Сўнган вулқон», «Нурли чўққилар» каби ҳикоялар, «Ўтмишдан эртаклар», «Мұҳабbat» каби қиссаларни яратди. Албатта, бу асарларнинг ҳаммаси ҳам бирдек юксак ғоявий, бадиий фазилатларга эга эмас. Масалан: айрим ҳикоялар яхши ниyat билан ёзилган бўлса-да, қандайдир нуқталарида табиийлик етишмайди. Бу жиҳатдан «Нурли чўққилар» ҳикояси фикримиз далили. Унда ёзувчи ўзбек воқелигининг долзарб масалаларидан бирини қаламга олади. Ҳикоянинг қаҳрамонлари ёшлар, аниқроғи, Зуҳрахон ва Фотимахон деган опа-сингил. Ёзувчи шу икки опа-сингил тақдирни орқали «Қандай яшамоқ керак?» деган саволга жавоб излайди. Опа-сингиллар бир-биридан фарқ қиласди. «... Зуҳра ниҳоятда кўзга яқин, бир қараган киши кўзи хира тортиб, яна қарагиси келар, хусусан, хонатлас кўйлак кийиб, сочини «лайлак уя» қилганида «чирайли» деган сўз гоҳ камлик, гоҳ эскилиқ қилиб қолар эди. Бунинг устига Зуҳра қоқвош, таъби нозик, димоғ-

дор қиз». Зуҳра характеридаги энг муҳим томон шундаки, у ўзига ҳаддан зиёд бино қўйган. Бошқалар билан, ҳатто, энг яқин одамлари — ота-онаси, ораси билан. ҳам ҳисоблашишни истамайди. Нимаики иш қилса, фақат ўз кўнглига қараб қиласди. Унинг орзулари катта албатта. У ширин ва баҳтиёр оила қурмоқчи. Равон йўллардан юриб, нурли чўққиларга етмоқчи. У чинакам эркинликдан баҳра олиб, яйраб-яшнамоқчий. Шунинг учун ота-онасидан розилик олиб ўтиrmай, бир йигит билан қочиб кетиб, турмуш қуради. Унинг назаридаги ота-онаси «феодализмнинг уқубатли қучоғида» яшаган. «Юксак идеалларга асосланган муҳаббат» нима эканини билишмайди.

Лекин орадан кўп ўтмай, Зуҳранинг орзулари чиличил синади. У эридан ажралиб, бошини ҳам қилиб, яна ота-онасиникига қайтишга мажбур бўлади. Маълум бўладики, Зуҳранинг ҳаёт ҳақидаги тасаввурлари жуда юзаки ва китобий экан. Унда ҳаётнинг бирор синовига дош берадиган куч йўқ экан. У эркин муҳаббат, баҳти турмуш дегандаги, ҳаётда капалакдек гулдан гулга кўчиб юришни тушунар экан. Нурли чўққиларга ҳам ўзини сира уринтирумасдан, қийинчиликни кўрмай, заррача жисмоний ва маънавий куч сарфламай эришмоқчи бўлади. Ҳолбуки, ҳаёт байрамлардангина иборат эмас. Зуҳра рўзгор билан шуғулланишни ўзига ор деб билади, қозонтовоққа сира яқинлашмайди. Хизматчи олиб яшашни истайди. Унга насиҳат қилган қайнотаси Зуҳрага феодал бўлиб кўринади. Ҳуллас, Зуҳра ҳаёт йўлидаги биринчи қийинчиликларга дуч келиши биланоқ енгилади.

Фотима бошқачароқ. Унинг суюги меҳнатда қотган. Унинг ҳаётда интилган нарсалари ҳам бирон фавқулодда нарсалар эмас. У кам суқумлиги, сабр-тоқати, меҳнати билан ўз баҳтини ўзи яратади. Шунинг учун у турмуш ўртоғи Самижон билан аҳилликда, тутувликда яшайди. Унинг ҳаётида «нурли чўққилар» сезилмасада, турмуши ширин кечади.

Шундай қилиб, ёзувчи опа-сингиллар тақдири орқали ёшлар орасидаги ҳаётга икки хил муносабатни кўрсатади. Ҳаётга енгил-елпи муносабат ҳеч қачон одамни баҳтиёр қила олмаслигини очиб беради. Ҳикоянинг ғояси ибратли, муайян тарбиявий аҳамиятга эга. Лекин шунга қарамай «Нурли чўққилар» ни Абдулла Қаҳдорнинг энг яхши асарлари даражасига кўтарилиган дея олмаймиз. Бунинг сабаби шундаки, ҳикояда Фотима ва

Зуҳранинг тақдиди атайнин бир-бирига таққослангани, қарама-қарши қўйилаётгани яққол сезилиб туради. Китобхон ҳикоянинг охирига етмасданоқ Зуҳранинг ахволи чатоқ бўлишини, Фотима эса муроду мақсадига эришиб, баҳтиёр ҳаёт кечиришини сезиб туради.

«Мұҳаббат» қиссаси ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг муваффақиятли чиққан асарларидан эмас. Лекин бу қиссанинг баъзи бир ўзига хос томонлари мавжуд. Қисса номидан кўриниб турганидай мұҳаббат мавзусига бағишиланган. Мұҳаббат Абдулла Қаҳҳорнинг бирор асаридан ҳеч қаҷон марказий мавзу бўлган эмас. Ёзувчи энг сўнгги асарини шу мавзуга бағишилаган экан, албатта, бирор сабаби бор. Қиссада инсон ҳаётининг энг мұҳим томони, унга салмоқли мазмун бахш этадиган жиҳат — одамлар орасидаги меҳр-оқибат, ҳамдардлик, мұҳаббат, бир-бирига маънавий жиҳатдан суюнчиқ бўлиши ҳақидаги тоя илгари сурилади. Шу ҳислардан маҳрум бўлган одамлар одам қиёфасидаги ёвуз махлуқлар сифатида кўрсатилган. Қаердаки, одамлар орасида маънавий яқинлик йўқолса, улар бир-бирларини тушунмасалар, бир-бирларининг қалбларини ҳис этмасалар, ўша ерда кулфат бошланади. Кўринадики, бу тоялар ҳам тоят мұҳим ва ҳаётий. Аммо уларни бадиий гавдалантиришга келганда қиссанинг заиф нуқталари кўриниб қолади.

Абдулла Қаҳҳор «Мұҳаббат» қиссасини вафотидан бир неча ой олдин, беморлик түшагида ётган ҳолда ёзиб туттаган. Қиссанинг анча-мунча саҳифаларини ўқиётганингизда сизда шундай таассурот туғиладики, Абдулла Қаҳҳор бу асарини тутатолмай қолишидан кўрқиб, жуда шошиб ёзган. Жуда кўп саҳифаларда унинг қалаши шитоб билан юргургани сезилиб туради. Шунинг оқибати ўлароқ бўлса керак, кўп ўриналарда психологик таҳлил заиф чиққан. Воееаларни кенгроқ манзараларда тасвирлаш зарур бўлган жойларда ахборот бериш билан чекланилган. Шунинг учун ҳам қиссанинг айrim саҳифалари жуда ёрқин ва таъсиричан чиққанига қарамай, ундаги етакчи қаҳрамонлар анча нурсиз бўлиб қолган.

Абдулла Қаҳҳорнинг сўнгги йиллардаги асарлари ичидаги фавқулодда маҳорат билан ёзилганлари, адабиёттимизининг олтии ҳазинасига кириб қолганлари ҳам бор. «Даҳшат» ҳикояси шундай асарлардандир. Бир қараландага бу асар адабининг ўтмиш ҳақидаги машҳур ҳикоялари билан бир қаторда туради. Гоявий проблематика-

си, бадий принциплари жиҳатидан ҳам уларни давом эттиради. Лекин моҳият эътибори билан олғанда, «Даҳшат» янги асар экани, унда реалистик принциплар янги кўринишларда намоён бўлишини, бинобарин, бу асар ёзувчи ижодида янги бир босқич эканини мўрмасдан илож йўқ. Авваламбор, шунки таъкидлаш керакки, «Бемор», «Анор», «Угри», «Томошабог» каби ҳикоялар ҳаётдан олинган, конкрет, реал воқеа асосига қурилган. Гўё ёзувчи уларни сира ўзгартирмай, ўзидан ҳеч нарса қўшмай, аслида қандай бўлса, шундайлигича тасвиirlаган. «Даҳшат»да эса бошқача маиззарани кўрамиз.

Аввало «Даҳшат»нинг ёзилишига халқ ўргасинда анча кенг тарқалган бир ривоят турткни бўлған. Ривоятда айтишича, маҳалланинг йигитларидан бири ўзининг довюраклигини исбот қилиш учун кечаси гўристонга бориб, тобутга пичоқ санчиб келмоқчи бўлади. Бироқ у ўрнидан туриб қайтаётгандан арвоҳ унинг этагидан тортқилаб, кетишига йўл қўймайди. Йигит қўрқиб кетиб, жон таслим қиласди.

Адид бу ривоятиниг асосий схемасини сақлаб қолган бўлса-да, унга анча-мунича жиддий ўзгаришлар ҳам квритилган. Масалан, воқеаининг қаҳрамони йигит эмас, Олимбек додхонинг саккизинчи хотини — Унесум. Иккинчидан, Унесун қабристонга бориб тобутга вичноқ савчиб келмайди, балки чойдишда чой қайнатиб келади. (Пичоқ билан бўладиган ишлар аёл кишининг табиатига мос келмаслиги равшан нарса). Учинчидан, Унесунин Олим додхонинг маймуни қўрқитиб ўлдиради. Шу ўзгаришлар туфайли ривоят ривоятликдан чиқиб, анча-мунича реал ҳодиса тусини ола бошлаган. Албатта, «Даҳшат»да тасвиirlанган воқеа ҳаётда аниқ бўлиб ўтган дея олмаймиз. Лекин ҳикоянинг бирор нуқтасида бу воқеа гайри табиий туюлмайди. Биз уларнинг ҳаммаси бўлиши мумкинлигига ишонамиз. Реалист ёзувчининг иучи ҳам шунда. У хаёлдан тўқилган воқеаларни тасвиirlайди-ю, уларга бизни ишонтиради.

Нима учун Абдулла Қаҳҳор бу ҳикояда ривоятга му- рожаат қилди? Чунки қайта ишланган ривоят ҳар қандай ҳаётий фактдан кўпроқ даражада ёзувчининг ғоявий мақсадини ифодалашга хизмат қиласди. «Даҳшат»даги ғоявий мақсад эса, ўтмиш ҳақидаги бошқа ҳикояларнинг ғоявий мақсадидан фарқли. Ўтмиш ҳақидаги ҳикояларда ёзувчининг дикқат марказинда забун одамлар туроради. Қобил бобо ҳам, Туробжон ҳам, Сотиболди ҳам

тузумнинг қурбонлари, адолатсизликка асосланган ҳаёт уларни эзib, янчib ташлаган.

«Даҳшат»да эса бошқача ҳолни кўрамиз. Унинг қаҳрамони Унсун эрки учун кураша оладиган, бу йўлда ҳатто жон таслим қилишдан ҳам қайтмайдиган фаол курашчи инсон. Бу ўринда Абдулла Қаҳҳор foят мураккаб бир бадиий масалани анча моҳирлик билан ҳал қилганини таъкидлаш керак. Бу мураккаб масала ўз эрки учун курашадиган аёл образини ҳаққоний тасвирлаш масаласидир. Албатта, ўтмишда ўзбек аёллари ичida ўз озодлигини ҳамма нарсадан юқори қўйган, тўрт девор кишанларини тан олишини истамаган аёллар ҳам бўлган. Баъзан уларнинг орасидан «Олой маликаси» деб ном олган Қурбонжон додҳо сингари мард курашчилар ҳам етишиб чиққан. Лекин кўп ҳолларда аёллар тақдирга тан бериб яشاши, эрнинг қули, рўзгорнинг чўриси бўлишни бурч деб ҳисоблашган. Улар кўпинча ўз ҳолатларига норозилик билдириш даражасига етган ҳам эмаслар. Қандайдир сабаблар билан уларнинг қалбida норозилик туйғуси туғилганда бу норозилик ошкора кураш даражасига етиб борган эмас. Шунинг учун ёзувчи мақсади асарида ўз эрки учун курашувчи аёл образини яратиш экан, бунда ҳаётйлик меъёрини жуда аниқ сақлаши керак. Бу меъёр жуда кам даражада бузилган тақдирда ҳам образ ишонтирувчи кучидан маҳрум бўлиб, қуруқ шиорларни бақириб-чақирадиган карнайга айланади. Абдулла Қаҳҳорнинг маҳорати шундаки, унинг қаҳрамони Унсун бирон ўринда эрк ва озодлик ҳақида гапирмайди, бирон оғиз гап билан ҳуқуқсизлигидан, хўрланганлигидан нолимайди. Бироқ додхонинг саккизинчи хотини эканлиги унга малол келади. Додҳо оиласидаги муҳит уни бўғиб ташлаган. У хира-шира тарзда бўлса ҳамки, шу муҳитдан қутулишни, ота-онасининг бағрига қайтиб, Ганжиравонда яйраб-яйраб яшашини истайди. Бу орзу ҳали англаб етилмаган, аниқ мулоҳазалар, ўйлар, режалар шаклига кирмаган. Лекин шундай бўлса-да, у жуда кучли, Унсунни мислсиз жасорат сари ундаиди. Унсун чиндан ҳам мислсиз жасорат кўрсатади. Қолаверса, бир эмас иккита жасорат кўрсатади. Унинг биринчи жасорати додхога қарши дадил гапиришида: «Жавоб берсангиз, Ганжиравонга кетсам», дейиншида кўринади. Қамчисидан қон томадиган, тасарруфидаги хотинларини хоҳласа сийлаб кулдирадиган, хоҳласа уриб ўлдирадиган Олим додхонинг юзига тик қа-

раб, бу ганин айтиш учун жуда катта жасорат керак эди. Чунки бу додхо хонадондаги тартибларга қарши, додхонинг ўзига, зулмига, қонли қамчисига қарши исён эди. Унсуннинг иккинчи жасорати — тунда гўристонга бориб, чой қайнатиб келишидир.

Гўристонлар асрлар мобайнида жуда хароб ва ташландиқ бўлиб келган. Гўристонга кечаси эмас, кундузи бориш ҳам ваҳимали бўлган. Бунинг устига арвоҳлар, ажина ва алвастилар ҳақидаги бир-биридан қўрқинчли ҳикоялар одамларнинг юрагидаги ваҳимани янада кучайтирган. Бўрон даҳшат солиб увиллаб турган бир тунда, жинлар базми-сафо қилиб уймалашиб ётган бир шароитда гўристонга бориб чой қайнатиб келиш учун одам жонини тиккан бўлиши керак эди. Унсундаги озодлик иштиёки шу қадар зўрки, у ана шу ўлим таҳдиидан ҳам чўчимай, қабристонга боришга рози бўлади.

Ёзувчи Унсунни ўз эрки учун мардона курашган аёл сифатида кўрсатар экан, ҳамма ўринда ҳаётийлик меъёрига қатъий амал қиласди. Шу меъёрга амал қилгани учун ҳам Унсуннинг ўз орзусига етолмай, ҳалок бўлганини кўрсатади. Уша шароитда Унсуннинг озодликка чиқиши, Олим додходан жавобини олиб, Ганжиравонга кетиши сира мумкин эмас эди. Ёзувчи ҳикоя финалини шундай қилганида ҳаёт ҳақиқати бузилган, ҳикоя чучмал сентиментал асарга айланган бўлар эди. Ёзувчи Унсуннинг ҳалокатини кўрсатишда ғоят нозиклик билан иштутади: Унсунни ҳалок қилган нарса, гўристон ваҳимаси эмас, алвости ёҳуд арвоҳлар хуружи эмас, балки Олим додхонинг ўзидир.

Ҳикоя ҳақида ўзбек адабиётшунослари кўп ёзишган. Адабнинг маҳорати атрофлича таҳлил қилинган. Шунинг учун биз бу масалада кўп тўхталмоқчи эмасмиз. фақат ҳикоясининг бир жиҳати — композицион қурилиши ҳақида баъзи мулоҳазаларни айтмоқчимиз. «Даҳшат» ҳикоясининг композицияси ҳамма жиҳатдан мукаммал ишланган бўлиб, айниқса ундаги эпизодлар занжир халқалариdek, бир-бирига туташиб кетган. Бир кичик лавҳа табиий равишда иккинчи лавҳани тақозо қиласди. Ундан учинчиси пайдо бўлади. Шу тарзда ҳикоядаги воқеалар табиий равишда ривожланиб боради.

Ҳикоя «Икки ҳафтадан бери тинмай қутураётган бўрон» тасвиридан бошланади. Бундай чоғларда одамни ваҳима босади, хаёlinи у дунё ҳақидаги ўйлар қоплайди. Ёши бир жойга бориб қолган Олимхон додхо ҳам

тинимсиз ғувиллаётган шамолга қулоқ солар экан, гүристон ҳақида ўйлайди. Кейин эса додхони ва ўзини тинчтиш учун Нодирмоҳбегим гўристондаги воқеани айтиб беради. Буни эшишиб Унсун «ўлсин, нокас одам экан, битта қўйни деб, кошки арзийдиган нарса бўлса»,— дейди. Унсуннинг бу гапи янги вазиятни юзага келтиради. Додхо ғаши келиб, Унсунни масхара қила бошлайди. Унсун бу хонадондан кетиш эвазига гўристонга бориб келишга рози бўлади. Шундан кейин воқеа гўристонга кўчади. Унсун бу ердан қўрқиб, чалажон ҳолатда қайтиб келади. Кейин Унсуннинг хасталиги тасвирланади. Ниҳоят, Нодирмоҳбегимнинг ҳам бу даргоҳдан бош олиб кетиши билан ҳикоя якунланади. Воқеалар ривожидаги бу табиийлик ҳикоянинг таъсирчалигини юқори даражага кўтаради. Шундай қилиб «Даҳшат» ҳикояси адабиётимиздаги яхши ҳикоялардан бири бўлиб қолди.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртаклар» қиссаси ҳам адабиётимизда катта воқеа бўлди. Бу қисса 1965 йили эълон қилинди. Орадан бир йил ўтгач, Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти билан тақдирланади. Уни рус тилига атоқли ёзувчи К. Симонов билан Комрон Ҳакимов таржима қилди.

«Ўтмишдан эртаклар» — автобиографик қисса. Аниқроғи у бир қанча новеллалардан таркиб топган. Қиссанинг ўзига хос томони шундаки, ёзувчи воқеалар тасвири давомида автобиографик йўналишга изчил амал қиласа-да, ҳеч қайси ўринда ўзи ёки оила аъзоларининг бошидан кечган воқеаларни батафсил ёритишни мақсад қалиб қўймайди. Қиссадаги воқеалар хронологик жиҳатдаи тахминан ўн йилни — 1913—1923 йилларни қамраб олади. Воқеалар адабнинг болалиги кечгаң Қўқон шаҳрида ва унинг теварагидаги қишлоқларда рўй беради. Биз қиссадан албатта, муайян даражада автобиографик маълумотларни ҳам оламиз.

Қиссадан кузатилган асосий мақсад китобхонни айрим биографик лавҳалар билан таништириш эмас, балки аср бошидаги ўзбек воқелигининг ҳаққоний манзарасини чизишидир. Адаб болаликда кўрган воқеаларини, билган одамларини шундай ипга чизиб кўрсатадики, бунинг натижасида биз oddий ҳалқ ҳаётининг ранг баранг қирралари ҳақида тугал тасаввур ҳосил қиласимиз. Абдулла Қаҳҳор тасвиридаги ўзбек қишлоқлари ўзига хос ҳусусиятларга эга бўлса-да, улардаги қашшоқлик,

юпунлик, жаҳолат ва нодонликнинг ҳукмронлиги бу қишлоқларни бирлаштириб туради. Бу қишлоқларнинг аҳолиси Россия империясининг фуқаролари бўлса-да, Россия билан Германия ўртасида уруш бошланганини тўрт ойдан кейин эшитишиади. Чор амалдорлари ҳам, маҳаллий бойлар ҳам, дин пешволари ҳам халқни мана шундай жаҳолатда сақлаб, унинг қонини сўришда давом этадилар. «Ўтмишдан эртаклар»да ўзбек қишлоқларидаги турли ижтимоий гуруҳларнинг хусусиятларини ўзида жам этган бир қатор ёрқин характерлар чизилган. Булар Валихон сўфи, Тўра воғурущ каби маҳаллий бойлар ва диндорларнинг вакиллари, Муҳаммаджон қори сингари янги зиёлиярнинг вакиллари.

Қиссада яна бир ёрқин образ бор. У Бабар образидир. Бабар кўп жиҳати билан Абдулла Қаҳҳорнинг аввалги ҳикояларидағи баъзи бир қаҳрамонларга ўхшаб кетади. Унда биз Қобил бобонинг ҳам, Сотиболдининг ҳам, Туробжоннинг ҳам баъзи сифатларини кўрамиз. Бабар бутун умри оғир меҳнатда ўтган, лекин оқу қорани ажратта олмайдиган одам. Турмуш машаққатлари уни эзиз ташлаган. Лекин у на ўз ҳолатини таҳдил қила олади, на ўзини доимий баҳтсизликка маҳкум қилган ижтимоий тенгизсизликни идрок эта олади. Абдулла Қаҳҳор мақолаларидан бирида Бабарни А. П. Чеховнинг «Евуз ниятли киши» ҳикоясидаги Денисга қиёс қилган эди. Денис қармоққа чўктиргич қиласман деб, темир йўл гайласини бураб олади ва бу қилган иши жиноят эканини, унинг оқибатида поезд ҳалокатга учраб, бегуноҳ одамлар ҳалокатга учраши мумкинлигини сира ақлига сиғдиrolмайди. Бабарни яна бир машҳур образ билан қиёслаш мумкин. У буюк француз ёзувчиси Анатоль Франснинг 1904 йилда босилиб чиқсан «Крейкебиль» ҳикояси қаҳрамонидир.

IV

1967 йилнинг сентябрь ойида Абдулла Қаҳҳор олтишига кирди. У пайтларда йирик ёзувчиларнинг саналарини адабий-маданий ҳаётда йирик ҳодиса сифатида нишонлаш расм эди. Бу гал ҳам шундай бўлди. Сентябрдан анча олдин республика вақтли матбуотида ҳар хил мақолалар эълон қилинди. Ёш режиссёр Учқун Назаров адаб тўғрисида муҳтасаргина кино-очерк яратди. Олий ўқув юртларида, меҳнат колективларида адаб билан

учрашувлар бўлиб ўтди. Юбилей муносабати билан адабнинг олти томлик танланган асарлари чиқа бошлади. Москвадаги Давлат бадиий адабиёт нашриёти эса адабнинг рус тилида икки томлик асарларини нашр этишига тайёргарлик кўра бошлади.

Адаб билан учрашувлар Самарқанд ва Жиззах областларида ҳам бўлиб ўтди. Бундай маросимлар айниқса Фарғона водийсида чинакамига адабий байрам туси ни олди. Водийдаги учрашувларга Сайд Аҳмад, Одил Еқубов, Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов каби истеъододли ёшлар ҳамроҳ бўлиб борган эдилар. Фарғона, Наманган ва Андижондаги адабий кечаларда мингларча одамлар иштирок этишди. Кечаларда сўзга чиққанлар эса халқимизнинг маданий қурилиш соҳасидаги ютуқлари тўғрисида, янги адабиётнинг парвози ҳақида ифтихор билан гапиришди. Улар адилари миз олдига халқ номидан янги-янги талаблар қўйишиди. Ёзувчиларни ўз бурчларини Абдулла Қаҳҳордек сидқидилдан, ҳалол бажаришга ундашди. Кечаларнинг ҳаммасида ҳам халқимизнинг адабиётга муҳаббати, Абдулла Қаҳҳордек ўлкан сўз санъаткорига ҳурмати яққол намоён бўлди.

1967 йил 8 сентябрь куни Тошкентда Алишер Навоий номидаги Ўзбек Давлат опера ва балет театрининг муҳташам биносида Абдулла Қаҳҳорнинг 60 йиллигига бағишланган тантанали кеча бўлди. Кечада иштирок этишни истаганларнинг ҳаммаси залга сифмай қолди. Президиумда атоқли ёзувчилар; машҳур санъаткор-арбоблар, доңгдор олимлар билан бирга қардош республикалардан атайин адабнинг тўйига келган меҳмонлар ўтиришарди.

Уша кунги газеталарда адига Ўзбекистон ССР ҳалиқ ёзувчиси унвони берилгани ҳақидаги фармон эълон қилинган эди. Тантанали кеча бошлангандан сўнг Абдулла Қаҳҳорга СССР Олий Совети Президиуми номидан юксак мукофот — Мехнат Қизил Байроқ ордени топширилди.

Кеча охирида сўзлаган нутқида Абдулла Қаҳҳор кўрсатилган юксак ҳурмат учун, унвон ва мукофот учун партия ва ҳукуматга миннатдорлик билдиради. Адабиётнинг халқ олдидаги юксак бурчи ҳақида гапиради. Ёзувчи бу бурчни онгли равишда, сидқидилдан бажариши кераклигини таъкидлайди. Шу билан бирга ёзувчи деган ном мағрур жаранглаши ҳақида турори-

ни баланд тутиши кераклиги ҳақида сўзлайди. Фақат бу фикрни ўзига хос, образли шаклда ифодалаган. «Баъзан дўстларим,— дейди Абдулла Қаҳҳор юбилей кечасидаги нутқида,— менга таъна қилишиб, «катталар»га честь бериб турмайсан, дейишади. Мен честь беролмайман. Чунки мен партиянинг оддий солдати эмас, онгли аъзосиман».

Аввало, шуни айтиш керакки, бу гаплар бирдан мажлис вақтида ёзувчининг эсиға келиб қолган, ҳаяжон ичида оғзидан чиқиб кетган гаплар эмас, Абдулла Қаҳҳор беш кун аввал икки-уч шогирдига тантанали кечада галирадиган гапини ўқиб берган эди. Шунда шогирдлари юқоридаги иборани айтмасликни, агар бу ибора айтиладиган бўлса, адабий муҳитга ёмон таъсир қилиши мумкинлигини таъкидлашди. Абдулла Қаҳҳор уларга: «Мен минбардан шундайгина раҳмат айтиб тушиб кетолмайман, ҳалқ мендан бирор гап кутади», деб жавоб берган эди. Бу жавоб эътиrozга ўрин қолдирмаган эди. Аммо оқибат шогирдлар айтгандай бўлиб чиқди. Абдулла Қаҳҳор гапининг ҳақиқий маъноси ҳаммага ҳам етиб боргани йўқ, анча-мунча одам уни дафъатан тушунмади ҳам. Дарҳақиқат, бу ибора ҳалқимиз ўртасида 'аллақачон сингиб кетган бир революцион ҳақиқатга эътиroz билдиришдай туюлади. Биз партия солдати деганда ҳалқ ишига, коммунизм ишига садоқатли, бу йўлда партия қўйган топшириқларни фидокорлик билан бажаришга тайёр турган, ҳатто жонидан кечиб бўлса ҳам мақсад йўлида кураша оладиган одамни тушунамиз. Ҳар ҳолда, Абдулла Қаҳҳор айтгандек, солдат билан онгли аъзони бир-бирига қарама-қарши қўйиш мантиқан унча тўғри эмас. Аммо шуниси ҳам борки, Абдулла Қаҳҳор буни тушуниб туриб, атайн қилган-у, Рашидовдай одам олдида ҳеч қачон бўйин эгмаслигини, унинг ноғорасига ўйнамаслигини ана шундай парадокс формасида айтмоқчи бўлган.

Ўша кечанинг ўзидан бошлаб Абдулла Қаҳҳорга муносабат яна кескин ўзгарди. Эртасига Ўзбекистон партия-хукумати раҳбарлари меҳмонлар билан бирга Абдулла Қаҳҳор дастурхони атрофида тўпланиши керак эди. Аммо улардан ҳеч ким келмади. Бу Абдулла Қаҳҳорга нисбатан совуқ муносабатларнинг янги қатлами бошли наётганидан дарақ берарди.

Бу орада Абдулла Қаҳҳорнинг саломатлиги ёмонлаша бошлади. Эскидан қийнаб келаётган қанд касали

ёзувчининг оёғига ҳам, юрагига ҳам асорат берган эди. Актив ижод қилиш имконияти анча чекланиб қолди. Адиб кунларини тўшаида ўтказадиган бўлиб қолди. Кунлардан биррида эса, микроинфаркт уни оёқдан йиқитди. Худди шу оғир кунларда Абдулла Қаҳҳорининг метин иродаси, пўлат бардоши намоён бўлди. Ҳасталик кунларида унинг уйидан одам узилмас эди. Еру биродарлари, яқин-йироқ дўстлари, ҳамқасблари ва шогирдлари ўнга тасалли бериб, кўнглини кўтармоқчи бўлиб келишарди. Лекин тасалли сўзларини айттолмай чиқиб кетишарди.

У хона бўйлаб базўр юрар, тўшакда ётганида эса, бемалол туриб ўтириши анча қийин эди. Лекин, шунга қарамай, унинг ёнида бир зум ўтирасигиз касаллигини, бетоблигини бутунлай унутардингиз. Яна бир зумдан кейин эса, бунга ишонмай қўярдингиз. У сира ҳам инқи́лаб-синқилламас, дардларидан зорланмас, раҳмингизни келтириб, илтижо билан кўзимгизга термилиб, ҳамдардлик изламас эди. Аксинча, одатдаги салом-алийдан сўнг Абдулла Қаҳҳор ҳар қайси меҳмонининг ўзиға яраша бирор ҳазил гап айтар ва кўпинчча адабнёт ҳақида, янги асарлар тўғрисида, турмушнинг наст-баландликлари ҳақида жонли суҳбат қизиб кетарди.

Аммо Абдулла Қаҳҳорининг ахволи кундан-кун ёмонлаша борди. Врачлар Тошкентда ҳами маоралар кўрилганини, ортиқ ҳеч нарса қилиб бўлмаслигини айтиб, беморини Москвага — Кремль ҳастахонасига олиб борини маслаҳат беришди. 7 апрель куни кечикурун ошна-оғайнилар адаб билан хайдариши учун унинг Герман Лопатин кўчасидаги уйига тўпланишиди. Бу галти хайдашув оқшоми ҳам яна ҳазил-мутойибага бой, жонли суҳбатларда ўтди. Адиб ўзини бардам тутаётганини, тез-тез ҳазил-мутойиба қилаётганини, суҳбатда фаол қатнашётганини кўрган меҳмонлар бу оқшом мөҳият эътибори билан видолашув оқшоми бўлаётганини, Абдулла Қаҳҳорни сўнгти марта кўраётганинни, орадан борйиги бир ярим ой ўтар-ўтмас телеграф адабнинг вафоти ҳақидаги совуқ хабарни олиб келишини хаёлга ҳам келтиролмас эдилар.

Эртаси куни аzonлаб Қибринёхоним Абдулла Қаҳҳор билан бирга бир ҳамишира қиз ҳамроҳлигига Москвага учиб кетишиди. Аммо Москвада уларни ҳеч ким кутиб олмади. Абдулла Қаҳҳорининг борини ҳақида ҳастахонага жабар берилмаган экан. Табиийки, у ерда ёзувчи

Учун жой ҳам тайёрлаб қўйишмаган әкан. Анча югуриб-елишлардан сўнг Кибриёхоним Абдулла Қаҳҳорни ака-демик Вишневский клиникасига жойлаштиришга муваффақ бўлади. Уни кўп кишилик палатага қўйишади. Па-латадаги беморларнинг ҳаммаси мураккаб операция-дан чиққан, анча оғир аҳволдаги касаллар эди. Бу ёзув-чига ёмон таъсир қиласди, аҳволи оғирлашади. Ва у Киб-риёхонимдан ўзини бу ердан зудлик билан олиб кетишни талаб қиласди. Кибриёхоним яна ҳар хил одамларнинг ҳузурига югуради, катта-кичик идораларнинг эшигини қоқади. Ҳатто ака демик Вишневскийнинг уйигача бориб, унга арз-додими айтади. Ака демик Вишневский кўрсат-маси билан Абдулла Қаҳҳорни алоҳида хонага жойлай-дилар ва уни интенсив тарзда даволай бошлайдилар. Бироқ фурсат ўтган эди. Бемор борган сари оғирлаша-ди. Абдулла Қаҳҳор бағоят зийрак одам бўлгани учун аҳвол қаёққа кетаётганини яхши тушунади. У сўнгги кунларда ёнида кўпни кўрган бирон тажрибали одам бўлишини истайди ва Тошкентдан ёзувчи Шуҳратни ча-қиртиради. Шуҳрат етиб боргач, Абдулла Қаҳҳор унга сўнгги хоҳишлиари ва истакларини айтади. Кейинчалик Шуҳрат ўз хотираларида Абдулла Қаҳҳорнинг охирги кунларини батафсил ёзган. Абдулла Қаҳҳорнинг вафоти-дан бир кун олдин касалхонага уни кўргани Константин Симонов келади. Бу улкан адид Абдулла Қаҳҳор ҳақида-ги энг кейинги хотирасида ўзбек адиди ҳақида зўр эхти-ром билан қўйидатиларни ёзган:

«... Қаҳҳор, умуман жасоратли, мард киши эди. Менинг у ҳақдаги сўнгги хотирам Қаҳҳор шахсиятининг мана шу хислати билан боғлиқдир.

Мен уни вафотидан атиги бир кун олдин беморхона-да кўргаман. У ўлим чанг солаётганини билса ҳам, ўлишни истамас ва ўзигагина хос табиатига кўра, ўлим олдида ҳам ўзини бардам тутар эди. У касалхонада ка-роватида устма-уст қўйилган ёстиққа суюниб ётаркан, оғир-оғир нафас олар ва қўркувни билмайдиган нуроний чеҳрасида худди ёру дўстларининг истиқболига югу-риб чиқолмаганидан бир оз хижолат чеккандек бир ифо-да зуҳур эди. Қаҳҳор ўлаётганини билса ҳам, то жони бор экан, ўзини она ернинг асл фарзандидек сезарди. Бу менинг Қаҳҳор билан сўнгги учрашувим эди. Мен одамдан кўз юмаётгаш одамнинг қўл сиқишиларию теран нигоҳларини кўриб ҳайратда қолдим.

Қаҳдор ҳақиқий инсон эди, у адабиётда умрбоқий асарлар қолдирди».

Кибриёхоним «Чорак аср ҳамнафас» деган хотиралирида адид ҳаётининг сўнгги дақиқаларини ғоят таъсирчан лавҳаларда тасвирилаган. Уларни ҳаяжонсиз ўқиши мумкин эмас: «Шунча кундан бери бирон марта «вой» демаган одам кечаси бир бор «воҳ» деб қўйдилар-у, худди ўзларидан ўзлари хижолат бўлгандай:

— Мен оламдан ўтиб кетаётганим учун «оҳ» чекаётганим йўқ,— дедилар,— уй-жойим, боғу ҳовлим туриб, шу катақдай уйда, темир кароватда, яна, ёр-дўстларим билан видолашмай кетаётганимга «оҳ» чекдим.

Эрталаб безовта бўла бошладилар ва яна Шухрат акани сўрадилар. У киши етиб келгунча, бу ўртада, бўлим бошлиғи профессор Галацкин кириб томирларини ушлаб кўрди ва докторнинг юзида, «умид йўқ» деган ифода зоҳир бўлди.

Соат ўнларда даволовчи врач Софья Григорьевна келди, у одатдагидай:

— Кечани қандай ўтказдиларинг?— деб сўради.

Худди унинг сўzlари қулоқларига ёқмагандай, Абдулла Қаҳдор менга тоzikчалаб:

— Гапа муҳтасир кунед! (Гапни қисқа қилинг!) — дедилар.

Доктор юракка қулоқ солмоқчи бўлиб аппаратни тутди-да: «Абдулла Қаҳдорович, менга қаранг», дейиши билан бир сесканиб кетдилару... узилдилар».

Шундай қилиб, 1968 йилнинг 25 майида, тонг палласида адабиётимизнинг асосчиларидан бири, социалистик маданиятнинг ривожига катта ҳисса қўшган сўз санъаткори, ёрқин ва бетакрор истеъодод эгаси Абдулла Қаҳдор оламдан кўз юмди. Ўша куни унинг жасади Тошкентга олиб келинди. Эртасига, 26 май куни Абдулла Қаҳдорнинг жасади видолашув учун Свердлов номидаги концерт залиининг фойесига қўйилди. Шу куни Тошкент осмони ҳам улуғ адабнинг вафотига мотам тутаётгандай булатли эди. Бир неча соат давомида адабнинг тобути олдидан ҳалқ оқими узилмади. Қадимий Шарқ куйларининг юракларни эзувчи оғир садолари остида студентлар, мактаб ўқувчилари, ишчилар, Тошкентнинг теварик-атрофидан келган деҳқонлар, зиёлилар марҳумга сўнгги эҳтиромларини намоён этдилар. Кейин ҳалқ оқими кўчаларни тўлдириб Чигатой қабристонига йўл олди.

У ерда Абдулла Қаҳҳорнинг жасадини ундан бироз олдинроқ кўз юмга дўстлариFaфур Fулом, Шайхзодаларнинг ёнига қўйиши.

Шундай қилиб, адаб сўнгги масканини әгаллади. Энди унинг учун бу дунёning ташвишлари, адолатсиз зарбалари, ногаҳоний хуружлари ортда қолгандай эди. Энди адолат тантана қиладигандай, ёзувчи ўзининг хизматларига муносаб тақдирланадигандай, ҳалол ва холос баҳосини оладигандай туюларди. Бироқ, афсуски, бундай бўлиб чиқмади. Абдулла Қаҳҳорни ҳақиқатгўйлиги, истеъодининг ёрқинлиги учун ёмон кўрган одамлар вафотидан кейин ҳам унга нисбатан адолатсиз муносабатни давом эттирилар, давом эттириларгина эмас, уч-тўрт баравар катта куч билан авж олдирилар. Адаб хотирасини агадийлаштиришда Тошкентнинг энг пастқам кўчаларидан бирини, шаҳарнинг энг овлоқ жойидаги маданият уйларидан бирини унинг номига қўйишидан нари ўтишмади. Тошкентда, Алишер Навоий музейи қаршисидаги майдонда очилган шоирлар хиёбонида Ҳамза, Абдулла Қодирий, Ойбек, Faфур Fулом, Ҳамид Олимжон каби ёзувчиларнинг бюсти қўйилди, лекин Абдулла Қаҳҳор учун ўрин топилмади. Абдулла Қаҳҳор хотирасини агадийлаштириш ҳақидаги ҳукумат қарорига мувофиқ, адабнинг қабри устига бюсти ўрнатилиши керак эди. Аммо орадан кўп ўтмай, бу ишга мутассадди одамларнинг бепарволиги ва лоқайдлиги туфайли бюст йўқолиб қолди. Бир-икки йиллик қидиришлардан кейингина Тошкентдаги чекка мактаблардан биридан топилди. Кейин уни қабр устига ўрнатиш учун Кибриёхонимнинг анча елиб-югуриши зарур бўлди. Абдулла Қаҳҳорга нисбатан адолатсизлик шу билан битгани йўқ. Юқорида айтганимиздек, адабнинг 60 йиллиги муносабати билан олти томлик «Танланган асарлар»и чиқа бошлаган эди. Адаб ҳаётлигига дастлабки икки томи чиққан, ҳар бири 30 минг нусхадан босилган эди. Аммо «Танланган асарлар»нинг тўртинчи, бешинчи ва олтинчи томлари, фақат 10 минг нусхада босилди. Абдулла Қаҳҳор вафотидан кейин унинг драматик асарлари саҳнадан олиб ташланди. Юқорида айтганимиз — олти томликнинг сўнгги томларини эътибордан соқит қилсак, 1967—1982 йиллар мобайнида ўзбек тилида адабнинг биронта ҳам асари нашр қилинмади. 1977 йилда, ҳаёт бўлганида, Абдулла Қаҳҳор 70 ёшга тўларди. Абдулла Қаҳҳор тоифасидаги ёзувчиларнинг 70 йиллиги кенг нишонланди. Шунингдек, Аб-

дулла Қаҳҳор санасини нишонламаслик мүмкин эмас эди. Аммо, Ш. Рашидов ҳатто бу тадбирдан ҳам адабни камситиш йўлида фойдаланди. Матбуотда «Ўзбек адабиётининг намояндаси» деган foят мужмал сарлавҳа билан X. Абду саматовнинг мақоласи эълон қилинди. Тантанали йиғилиш эса Ҳамза номидаги Академик давлат театрининг биносида бўлди. Бу йиғилиш зални тўлдириб ўтирган адабиёт ихлосмандларида жуда ғалати таассурот қолдирди. Раис мажлисни очиб доклад учун Узбекистон Фанлар Академиясининг мухбир аъзоси, филология фанлари доктори М. Қўшжоновга сўз берди. М. Қўшжонов қисқагина докладида асосан ёзувчининг ҳаёт йўли ва ижоди ҳақида илгаридан маълум бўлган фактларни санаашдан нарига ўтмади. Доклад тугаши биланоқ бирорнинг бир нарса деб юборишидан ҳадиксира гандек, раис дарҳол мажлисни ёпиқ деб эълон қилди. Абдулла Қаҳҳорнинг дўстлари ва шогирдлари адаб ҳақида на бирон оғиз илиқ гап айта олдилар, на хотиралари билан ўртоқлаша олдилар. Шуниси қизиқки, салкам 20 йил мобайнида бу адолатсизликлар ёзувчилар союзининг кўз ўнгида, юзлаб ёзувчиларнинг нигоҳи қаршисида содир бўлган эди. Бироқ, афсуски, ҳеч ким бу адолатсизликни қоралаб, ёзувчининг ҳуқуқини ҳимоя қилиб ошкора норозилик билдиргани йўқ.

Аммо «қўлләэмалар ёнмайди», деган нақл бор. Адабиётда ҳеч ким, ҳеч қачон бирор истеъодди адабни суриб чиқаролган эмас ва суриб чиқара олмайди ҳам. Албатта, бирор одам ҳокимиётининг чексизлигига таяниб ёки бошқа бирор омилнинг ёрдамида бирор ёзувчи аомини адабиётдан вақтинча ўчиришга муваффақ бўлиши мумкин. Бироқ, замонлар ўтади, адолат тантана қилади ва шунда ўша одамнинг уринишлари филга вовиллаган лайчанинг ишидан бошқа нарса эмаслиги маълум бўла ди.

1987 йилда Абдулла Қаҳҳорнинг туғилганига 80 йил тўлди. Узбекистон Компартияси Марказий Комитети бу санани катта маданий воқеа сифатида кенг нишонлаш ҳақида қарор қабул қилди. Бу қарорга мувофиқ Абдулла Қаҳҳорнинг беш томлик асарлар тўплами чиқа бошлиди. Адаб тўғрисида хотиралар тўплами нашрга тайёрланди. Вақтли матбуот саҳифаларида адаб ҳақида кўплаб мақолалар ва хотиралар эълон қилинмоқда. Яқинда республика Сатира театри адабнинг «Тобутдан то вуш» комедиясини саҳналаштирди. Асар ёзилганига 25

йил бўлганига қарамай, у ўзининг замонавий руҳини тўла сақлаб қолган. Шунинг учун ҳам томошабинлар томонидан катта иштиёқ билан кутиб олинди. Шу тарзда адабнинг янги ҳаёти бошланди. Ҳа, чинакам истеъодод соҳиби ҳамиша халқнинг теран ҳурматига сазовор бўлгани, халқ дилидан жой олгани ҳолда асрлар оша яшайверади.

* * *

Мазкур китоб салкам чорак асрлик мушоҳада-мулоҳазаларим, тадқиқотларим асосида туғилган бўлса-да, нисбатан қисқа муддатда ёзилди. Сабаб шу бўлдики, бир қатор дўсту ҳамкарабаларим, шогирдларим менга астойдил кўмаклашдилар. Шунинг учун улкан адаб ҳақидаги китобга сўнгги нуқтани қўярканман, Абдулла Қаҳҳорининг ўмр йўлдоши, таниқли таржимон, йирик адабиётшунос Кибриё Қаҳҳоровага, филология фанлари доктори, профессор Умарали Норматовга, филология фанлари кандидати, доцент Абдуғафур Расуловга, Узбекистон ССР Марказий давлат архивининг масъул ходимлари Раъно Файзиева, Лола Абдуллахонова-га қўлёзмани тайёрлашда яқиндан ёрдам берганликлари учун самимий миннатдорчилик билдираман.

АДИБ ҲАЁТИ СОЛНОМАСИ

- 1907 йил 17 сентябрь — Абдулла Қаҳҳор түғилган кун.
- 1919 йил — Кўқондаги «Истиқбол» мактабига ўқишига кирди.
- 1924 йил — Комсомол сафига кирди, педагогика техникумини битирди. «Муштум» журналида, матбуотда биринчи асари — «Ой кўйгандада» шеъри босилди.
- 1925 йил — Тошкентга келиб, «Қизил Ўзбекистон» газетаси редакциясида иш бошлади.
- 1926—1929 йиллар — Ўрта Осиё Давлат университети ишчилар факультетида ўқиди.
- 1929 йил — «Янғи Фарғона» газетаси редакциясида иш бошлади.
- 1930—1933 йиллар — Тошкентга қайтади, Ўрта Осиё Давлат университети педагогика факультетида ўқиди.
- 1933—1935 йиллар — Ўзбекистон ССР Фанлар комитети қошидаги тил ва адабиёт институти аспирантурасида ўқиди, «Совет адабиёти» журналида масъуль секретарь бўлиб ишлади, Ўзбекистон Давлат нашриёти бадиий адабиёт бўлимидаги редактор сифатида хизмат қилди.
- 1937 йил — «Сароб» романни китоб ҳолида нашр этилди ва республика конкурси мукофоти билан тақдирланди.
- 1947 йил — «Қўшчинор» романни «Шарқ юлдузи» журналида эълон қилинди.
- 1951 йил — «Шоҳи сўзана» комедияси ССР Давлат мукофоти билан тақдирланди, «Қўшчинор чироқлари» романни босилди.
- 1954 йил — «Оғриқ гишлар» комедияси саҳнага қўйилди; ССР ёзувчилар союзи II съездидаги делегат сифатида қатнашди, Ўзбекистон ССР ёзувчилар союзи правлениесининг раиси қилиб сайланди.
- 1958 йил — «Синчалак» повести ўқувчилар қўлига тегди.
- 1962 йил — «Тобутдан товуш» комедияси саҳнага қўйилди.
- 1965 йил — «Ўтмишдан эртаклар» асари эълон қилинди.
- 1966 йил — «Ўтмишдан эртаклар» асари Ҳамза номидаги республика Давлат мукофоти билан тақдирланди.
- 1967 йил — Абдулла Қаҳҳорга Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг Фармони билан «Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси» унвони берилди.
- 1968 йил 25 май — Абдулла Қаҳҳор вафот этган кун.
- 1987 йил — Абдулла Қаҳҳорнинг 80 йиллик юбилейин катта байрам сифатида нишонланди, беш томонлик асарлар тўплами нашр этила бошланди. Ёзувчи уй-музейини ташкил этиш ҳақида ҳукумат қарори қабул қилинди.

И л о в а

Абдулла Қаҳҳор

ОЗГИНА ҮЗИМ ҲАҚИМДА

Мен 1907 йил кузда чоршанба куни — 17 сентябрда Қўқоннинг Қўмир бозори маҳалласида туғилганман. Отам темирчи эди. Қишлоқма-қишлоқ кўчидар юрар эдик. Бир қишлоқда болаларга энди қўшилиб ўртоқ орттирганинда, бошқа қишлоқка кўчидар яна «кўчманинг боласи, келгиндинг боласи» бўлиб қолар эдим. Бу гаплар қаттиқ ҳақорат ўйсанида айтилар эди. Қудашга кўчганимизда, қишлоқнинг чиқаверишида пастқамликдан оқадиган катта ариқ кўпригида оёғимини саланглатиб ўтириб, үзим ашула тўқиган эдим. Бу ашуланинг ўзи эсимдан йўқ, лекин мазмунни шундай эди: «Қаерга борсам келгинидиман. Болалар ўйинга қўшмайди...»

Бир куни кечқурлашиб болалари илонни кўрган чумчуқдай атрофимда чуғурлашиб турганда, кузатиб турган бир мўйсафи менга раҳм қилган бўлиб: «Қўйинглар, болалар, тегманлар, келгинди бўлса ўзи бўлибдими, худо қилган», — деди. Мўйсафиднинг бу гапи менга болаларнинг таънасидан ҳам қаттиқроқ тегди, узоқ йиллар дилимда чўкиб ётди. Билмадим, илгари қалай эканман, лекин назаримда мени шу гап индамас қилиб қўйди. Уйда менга «инدامас», «ичимдан топ» деб дашном берадиган бўлишиди. Отамнинг Нурсуқдан келган ошиналари «Уста Абдуқаҳҳорнинг заб ўғли бор экан-у, соқов экан», деб кетишганини онам куйиб-пишиб гапиргани сира эсимдан чиқмайди. Бунақа таъна-дашиомлар мени баттар «соқов» қиласади.

Бувайдада ҳовлимиз мачитнинг вақфи, отамнинг дўкони Эшонбува деганинг карвон саройига қарашли эди. Мен дастёр бўлиб, дам босар эдим. Эртадан кечгача бир хилда юмуш: тортаман, қўйвораман... қўйим ҳаракатда, баъзан мизғиб олар эдим. Оёғимга жароҳат чиқиб узоққа чўзилди. Дам босишдан вақтинча озод бўлдим. Маҳалламиздаги болаларнинг кўпі аллақайси бир отинойида ўқир эди. Отамнинг Алилайлак деган ошинаси бўлар эди. Шунинг ўғли Эрқабой деган бола ўша отинойида ўқир экан, бир куни мени мактабига олиб борди. Отам ниятимдан хабардор бўлиб суюнди, отинойига дастурхон қилиб боргани ярим танга берди. Отам ҳамиша: «Нима бўлсанг ҳам, темирчи бўлмаж деб юрар эди.

Отинойининг каттакон чорбоги бўлиб, бизни ўқицдан кўра кўпроқ ишлатар эди. Шундай бўлса ҳам, бир неча ойда хат танийдиган бўлдим. Бунчалик тез хат танишимга сабаб, албатта, отинойининг гайрати эмас, мактабдан кўра кўпроқ уйда кўзим хатга пишганлиги эди. Отам китобга ниҳоятда ишқибоз бўлиб, деярли ҳар куни ишдан кейин онамга қизиқ китоблар ўқиб берар эди. Бу китоблардан эсимда қолганлари: ҳар хил жангномалар, «Далла ва Мухтор», «Баҳори дониш», «Бобо Равшан». Мен сатрларни кузатиб, отамнинг

ёнида ўтирад эдим. Отам ҳеч қачон ҳеч қаерда ўқиган эмас, «мен тушимда хат таниганман» дер эди. Шундай бўлса ҳам ажойиб эмас, лекин тушида хат танишига ёрдам берган нарса унинг китобга ишқибозлиги орқасида, менга ўхшаб, саводли киши китоб ўқиганида сатрларни кузатгани бўлса керак.

Менинг ўқишим узоққа бормади: аввал бу маҳалладан, кейин қишлоқдан кўчиб кетдик.

Отам азондан хуфтонгача ишлар, демак азондан хуфтонгача тарақлатар эди. Мачитнинг сўғиси: «Аzon ва намоз вақтида тақилатма», деб харҳаша қиласидаги бўлди. Шу важдан аввал ора бузилди, кейин бу бузилиш адватга айланди. Сўфи обрўли намозхонларга суюниб, дўконни ёптириш пайига тушди. Бироқ ҳалқ маҳалла-да темирчи бўлишидан манфаатдор бўлгани, буларнинг манфаати дўконга ижара оладиган эшон буванинг манфаатига мос келиб қолгани учун сўфи муродига осонликча етолмайдиган бўлиб қолди.

Қимдир отамга маслаҳат берибди: «Сўғига эшак мия егиз, уч кунда жигни бўлади, қутиласан-қоласан», — дебди. Отам шундай қилди, кўк сомсага эшак мия солдириб, сўғига егизди. Бир ҳафтагача азонга қулоқ солдик. Отам ҳар куни беш маҳал азонга дикқат билан қулоқ солиб, ахира та хуноб бўлар, «садашмаяпти, хумпар!» деб сўкар эди.

Сўфи дўконни ёптиргани кучи етмаса ҳам, мачитнинг вазифи бўлган ҳовлидан кўчиртилди. Биз нариги маҳаллага кўчдик. Бу жой каттароқ бир ҳовуздай ҳовлича бўлиб, уйи жуда қоронги эди.

Шу орада яна бир иш бўлиб қолди.

Гузарнинг нариги бошида, тимдан нарида Юзбоши деган ниҳоятда кўрс, димоғдор бир бой бўлар эди. («Кўшчинор чироқларни»даги изборни). Шу бой ўтиб кетаётуб дўконнинг олдидаги турган икки янги жодини кўрибди-ю, отами сансираб: «Биттасини бизнинг ҳовлига ўтиб ташла», дебди. Отамга унинг кўрслиги малол келибди. «Одам юборниг, бериб юбораман», — дебди. Бу гап нафсониятига тегиб, бой индамай кетибди. Одам юбормабди. Унинг бу рафтори «сенни қараб тур» дегани экан.

Уна йили рамазон ёзнинг чилласида келгали эди. Кунлар узун, несиқ. Отарчиллик. Шундай кунларда эртадан кечтача ўтнинг олдидаги туриб, болга, боекон урадиган одамларга рўза тутиш осонми!

Отам бир куни икки қадоқча буғдой топлиб келди. Онам шундан суюқ оғишириди. Кеч пешини занжирлаб қоронги уйда ошии энди олдимишга олганимизда бирдан гурсиллаб, талай одам девор ошиб тушди ва кўча эшигини очиб юборди. Эшикдан маҳалланинг казо-казолари киришди. Қимдир: «Касофатнинг ўзиинга урсин!» — деб бақирди, кимлардир отам билан шогирдининг қўллариги орқасига боғлашибди, суюқ ошии иккита қўшқулоққа куйиб, иккакининг бўйнига осинида ва бозорбошига ҳайдаб кетишибди. Тимнинг остидаги самоварда одам йигилди. Отам билан шотирдини кўмирхонага қамаб, эртасига қўйиб юборишибди. Кейли маълум бўлашибча, иккакини роса калтаклашибди, отамга бир юз йигирма сўм жарима ҳам солишибди.

Уйимизда икки яшар бузоқдан бошида пулга арзигули нарса йўқ эди. Отам шу бузоқни, дўконнинг ҳамма ускунасини сотиб жаримани берди. Бу пулни маҳалланинг балохўрлари бўлишиб еган экан. Орадан кўп ўтмай, бозорбошига қизил байроқ тикилди. Шундан кейин отам яшга ҳукуматта арз-дод қилган бўлса керак, маҳалла элликбосини кўприк устида слдига қийиқ ёзиб ўтирибди, жарима

еганлардан пулни қайтариб олди, ярим-ёрти бўлса ҳам отамга берди.

Шундай бўлса ҳам биз Оққўргон қишлоғига кўчиб кетдик. Отам наридан-бери ускуна олиб, айрилишда дўкон очди.

Менинг толеимга бу ерда дўконлик Мамажон қори деган очиқ фикрли бир одам янги усуладаги (усули жадидия) мактаб очтан экан. Мактаб катта мачитнинг ташландиқ бир хўярасидаги бўлиб, болалар домланинг ўзи ясаган узун-узун парталарида ўтиришар эди. Мұхаммаджон қори қоғоз, қалам ва керакли китобларни шаҳардан келтириб бизга ўз нархida сотар, болалардан ҳеч нарса талаб қилас, қишлоқда ягона хат-саводли одам бўлгани учун мирзалик қўлиб кун кўрар эди. Мен шу мактабда хат-саводимни чиқардим, ҳуснинат машқ қилдим. Ушанда қўлнимга тушган «Гулшан дилағфор», «Болалар боғчаси», «Ажойибул маҳлуқот» деган китобларни ўқидим: Абдулла Авлоний, Тавалло деган шоирларнинг шеърлари билал танишдим. Домланинг айтишига кўра, биз куздан бошлаб фароиз (ҳисоб) ва ҳарита ўқишимиз керак эди. Бироқ бу илмлар бизга насиб бўлмади: эрта кузакдан аллақайси қўрбошининг шоп-шалон таққан понсоди келди-ю, буздириб ташлади. Мактаб мачитнинг орқасидаги бир ҳаробага кўчиб, том маъноси билан эски мактабга айланди қолди. Домла каттароқ ёшдаги болаларни пешин намозига ҳам олиб борадиган бўлди. Кейинчалик аллақаерда ўқиб келган икки муллавачча домламизни ўша қўрбошита чақкан, «болаларни жадид қиляпти» деган экан.

Шу орада икки яшар укам тўсатдан қаттиқ бетоб бўлиб, соат сайин оғирлаша борди. Ота-онамнинг худога ёлвориб айтмаган гапи қолмади, азиз-авлиёларга пул, жондор кўтарди. Йўқ, бола отамнинг қўлида жон берди. Мен ҳеч қаҷон отам бирорни сўkkанини эшитган эмас эдим, фарзанд доғида ёниб, қуръон, азиз-авлиёлар ва ҳатто худо шаънига шундоқ гаплар айтдики...

Мана шу воқеалар менинг болалик зеҳнимда жуда чуқур из қолдирган экан. Совет мактабида, пионерда, комсомолда тарбияланган вақтларимда даҳрийлик фикрлари қулоғимга тезроқ кирди, яхшироқ ўриашди. Ижодимнинг диний урф-одатта, дин аҳлларига, динга қарши шеърлар, ҳажвий мақолалар, фельетонлардан бошламишига сабаб шу деб ўйлайман.

Бир куни кечаси отам арава олиб келди. Шошилинч ва яширинча Қўқонга кетдик ва шу кетганимизча, келмадик.

Бунинг сабабини мен кейинчалик билдим. Маълум бўлишича, Эргаш қўрбоши ўз қишлоғи Бачқирда ўрда солаётган бўлаб, ўрдада яроқ-аслаҳа устахонаси ҳам барпо қўймоқчи экан. Отам шу ўрдада тақачалик қилини ва шу устахонада ишлаши керак экан.

Отам Қўқонда меҳнаткашлар иттифоқига аъзо бўлиб, темирчилар артелида ишлай бошлади.

Мен совет мактаби «Истиқбол»га кирдим. Орадан кўп ўтмай, отам иhtiёрий равишда қизил аскарликка ёзилди, бир йилдан ортиқроқ крепостда хизмат қилганидан кейин машҳур партизан Мелибой Абдуллаевнинг оператив отрядига ўтди.

Мен «Истиқбол»дан интернатга, ундан «Коммуна мактаби»га ўтдим: ўзбек билим юртининг тайёрлов бўлими — «Намуна — татбиқот» мактабида, ундан кейин билим юртининг ўзида ўқидим.

Билим юртида колектив деб аталадиган болалар ташкилоти бўлиб, бунинг соғлиқини сақлаш, суд, кутубхона ва клуб ишлари, нашриёт бўлимлари бор эди. Шу бўлимларни бошқаргани болаларнинг ҳаммаси катта бўлганида ўша йўлдан кетди. Мен фақат наш-

риёт бўлимига сайланиб, деворий газета чиқарар эдим. Менинг ада-
биётга майлими пайқаган ва бунга эътибор қилган киши она тили
муаллими ва мураббийимиз Мамажон домла Холиқий бўлди. Бу
одам адабиёт мухлиси бўлиб, ўз ижтимоий ва адабий, хоҳлаганда
бир чиқадиган деворий «Адиб» журнали чиқарар, журнални ўз қў-
ли билан ёзисб чиқар эди. Мен «Адиб» журналида босилган бир адабий
масалани тўғри ҳал қилганим учун домладан шу сўзлар ёзилган
бир китоб мукофот олган эдим:

«Фарғона» музофот дорумуаллимин эҳзорий синф талабалари-
дан Абдулла Қаҳҳор билим юртида чиқадиган «Адиб» журнали та-
рафидан берилган кийин бир риёзиян адабияга маҳсус бир манзара-
ни яхши тасвир этдиги учун «Адиб» журнали томонидан ато этил-
мишdir.

Мактабимиэга ўша вақтнинг машҳур шонрларидан Чўлпон, Ра-
фиқ Мўмин тез-тез келиб турагар, ўқитувчиларимиз билан сұхбатда
шеърлар ўқир эди. Ез күнларининг бирида мактабга Ҳамза Ҳаким-
зода ҳам келди. Катта залга йигирма чоғли бола йифилди. Ҳамза
пианино чалиб, бизга бир-иккита ашула ўргатди. Шундан кейин бо-
лаларда пианинога ҳавас уйғониб, болалар орасидан туппа-тузук
пианистлар етишиб чиқди. Булар тез-тез бўлиб турадиган адабиёт
кечаларида катта иш берар эди.

Мактабда ячейка (бошлиғиң көмсомол ташкилоти) йўқ, ком-
сомоллар ҳафтада бир бўладиган район комсомоллар мажлисига
«мудирият» нинг ижозати билан борар эди. Мактабда ячейка таш-
кил қилинадиган бўлди. Муаллимлардан бир қисми «бир мактабда
икки ташкилот бўлиши мумкин эмас» деб бунга қарши турди. Жан-
жал чиқди. Можарага район комсомол комитети, ундан кейин об-
ласть партия комитети аралашди. Муалимлар бир ҳафта иш таш-
лади. Можаро муроса йўли билан бартараф қилинди; ячейка ташкил
қилинди, лекин ячейка ташкил қилиш учун курашган энг актив ком-
сомоллардан уч киши билим юртидан «фирқа-шўро мактаби»га ўтка-
зилди.

Мен ўзимга боғлиқ бўлмаган сабаб билан ўқишини давом этти-
риш имкониятидан маҳрум бўлдим. 1924 йилнинг апрелида уезд —
шаҳар комсомол комитетига ишга кирдим.

Шу йил августда ой кўйди. Ярим кечаси бутун шаҳар тарақ-ту-
руқ бўлиб кетди: бирор қозон чалган, бирор товоқ синдириган... Мен
тунги шаҳарни тасвир қилиб ҳажвий шеър ёздим. Шеър шундай бош-
ланар эди:

Чиқди шаҳардан бала-бом,
Турли-туман ноғоралар;
Уч минг кетмон эгри бўлиб,
Мингта қозон синди, воёв!..

Шеърни «Норин Шилпиқ» имзоси билан «Муштум» журналига
юборган эдим, босилиб чиқди. Шундан кейин «Муштум»нинг деяфла
ҳар сонида «Норин Шилпиқ» имзоси билан асарларим босилиб юрди.
Уларнинг деяфли ҳаммаси диний урф-одатларга, дин аҳлларига,
динга қарши қаратилган асарлар эди.

Орадан бир йилча ўтгандан кейин «Қизил Узбекистон» газетаси-
мени ишга чақириди. 1925 йилнинг баҳорида Тошкентга келиб, «Ки-
зил Узбекистон» газетасида аввал ўлка бўлимининг мудири, кейин
«Ишчи-батрак мактублари» варақасининг мұҳаррири бўлиб ишладим.
«Қизил Узбекистон», «Муштум», хотин-қизлар газетаси «Янги йўл»да

«Норин Шилпиқ», «Мавлон куфур», «Гулуёр», «Эркабой», «Э- бой» имзолари билан қатнашиб турдим.

Газетада ярим йилча ишлаганимда «Истиқбол»даги ҳаммактабларимдан бири Мұхаммаджон Қулматов учраб қолди. Унинг отаси Қулмат қызил соқчи бўлиб, босмачиларга қарши курашда ҳалок бўлган эди. Мұхаммаджон Ўрта Осиё Давлат университетининг меницина факультетига киргани тайёргарлик кўраётган экан. Шу одам катта иш ва кўп пул деб саводсиз қолаётганимни менга айтиб кўнглимга ғулгула солди, бу йил тайёрлар кўриб, келаси йилдан Москва университетининг адабиёт факультетига киришимни маслаҳат берди. Мен кўндим. Қулматов Ўрта Осиё Давлат университетига эмас, Москва университетига ўрин олиб кетди: менга ҳужрасини берди ва Павел деган бир рус ўртоғини таништириди.

Павел университетнинг иккинчи курс студенти, сариқ соч, кўк кўз, жуда келишган ва хушчақчақ бир йигит эди. Шу йигит бир йил шуғулланыб, мени Москва университетининг адабиёт факультетига эмас, Ўрта Осиё Давлат университетининг ишчилар факультетига ҳамма фандан тайёрлади. Мен ўқиган мактабда рус тили жуда кам ўқитилар эди, шунинг учун рус тилидан жуда занф эдим. Павел менга рус тилини ўрганишда ғалати йўл тутди: турли соҳага доир жўн тил билан ёзилган ўндан ортиқ китобни, тушумасдан бўлса ҳам, бош кўтармай ўқиб чиқишига мажбур қилди. Сўзлар аввал кўзга ошна, кейин ёд бўлди, аста-секин маъносини ҳам топиб олдим. Натижада ишчилар факультетининг иккинчи курсида қийналмай ўқиб кетдим.

Ишчилар факультетида мени биринчи мартаба рус адабиёти билан танишдим. Илгари «бўйи баравар китоб ёзган Толстой» ва «русларнинг буюк шоири Пушкин» нинг номини эшигтан эдим, холос. Ишчилар факультетида Пушкин, Лермонтов, Гоголь, Гончаров, Тургенев, Чехов, Горький, Маяковский, Блокнинг айрим асарлари билан танишдим. Мен булардан айниқса Гоголь, Тургенев ва Чеховга эргашиб асарлар ёзишга жуда кўп уриндим. Лекин буларга эргашив асар ёзишга ҳали эрта бўлганидан ёзгандарим фақат машқ бўлиб дафтарда қолиб кетди. Лекин бу машқлар кейинчалик менга катта фойда берди.

Ишчилар факультети мени биринчи мартаба марксистик адабиёт пазарияси билан таништириди. Комсомол ташкилоти болалигимдан табиатимга сингиб кетган ёввойиликка бир қадар барҳам берди. Мен умримда биринчи марта кўпчилик олдида сўзлаб, беш йиллик планинг тизиши ҳақида доклад қилдим.

Кисқаси, ишчилар факультети ва комсомол мени ҳар жиҳатдан катта йўлга чиқарип қўйди.

Ишчилар факультетини битирганимдан кейин Қўқонда қишлоқ ўқитувчиларини қайта тайёрлаш курсида муаллимлик қилдим. Муаллимлик болалигимда кўрганим батраклар, чоракорлар, камбағал деҳқонлар авлоди — бугунги қишлоқнинг янги зиёлилари билан яқиндан таништириди. Булар орасида хотин-қизлар ҳам оз эмас эди.

Орадан кўп ўтмай, мени области газетаси «Янги Фарғона» ишга чақириди. Газетада секретарь ва ҳажвий бўлим «Чиғириқ»нинг мудири бўлиб ишладим. «Чиғириқ»да «Ниц» имзоси билан ёзиб турдим.

Буюк бурилиш йили бошланди. Шаҳарда нэман, қишлоқда муштумзўр жон талвасасига тушди. Тақдир мени шу душман синф вакиллари билан, эски ва «янги» зиёлилар, ўзини миллат ҳомийси, миллатчи деб атаган бир гуруҳ ватан хоинлари билан учраштириди. Булар билан учрашиш менинг учун, бир жиҳатдан, оғир кўргилик бўлса, иккинчи жиҳатдан, катта мактаб бўлди. Мен бу мактабда

социализм душманларининг башарасини кўрдим, буржуа миллатчилигининг синфи мөҳиятини яна ҳам чуқурроқ англадим. Қўлимга янги қалам олганимда, дин ва дин аҳлларига қарши болалигимдан бери кўксимда йигилиб ётган ва алами тўкишга қанчалик шошибди, бўлса, буржуа миллатчилиги ҳақида кўрган ва билганиларимни тенгжурларимга, бутун ҳалққа айтишга шунчалик шошибдим. Мен адабиёт кураш қуроли бўлишига ҳеч қачон бунчалик зарурат ҳис сезилмаган эдим.

Мана шунинг натижаси бўлиб «Сароб» роман майдонга келди. Аввал Урта Осиё Давлат университетининг педагогика факультетида, ундан кейин Тил ва адабиёт илмий-текшириш институтида ўқиганимга, таржима ишлари билан қаттиқ машғул бўлганимга қарамай, «Сароб»ни тўрт йилда ёзиб тутатдим. Китоб республика конкурсida мукофотланди. Уни китобхон хуш қабул қилди, лекин баъзан арzon шуҳратпастастик, баъзан сиёсий демагоглик, баъзан эса тўғридан-тўғри жаҳолат натижаси бўлган танқид наиза кўтариб қарши олди. Бу нарса баъзи ҳолларда ҳатто фаросатли одамларни ҳам ҷалғитди.

Шу тўрт йил давомида бир қанча катта-кичик ҳикоялар ҳам ёдим, лекин бу нарсаларнинг ҳаммаси ҳикоячиликда уста кўрмаган шогирднинг ҳар мақомдаги йўргалashi эди.

«Сароб»га берилган мукофот жумласига Совет Иттифоқи бўйлаб саёҳат ҳам киради. Мен шундан фойдаланиб, тўғри Москвадаги эски китоблар магазинларини хўп айланаб, шу кунгача қайси бир ёзувчини татиб кўрган бўлсан, тўла асарлари тўпламини сотиб олишига ҳаракат қилдим. Бунга қисман эришиб, Толстой, Чехов, Гоголь, Тургенев, Лермонтов, Достоевский, Писарев, Белинский, Горький, Ж. Лондонжарнинг асарларидан иборат олти яшик китоб билан қайтдим. Шундан кейин рус адабиёти дарёсига шўнириб кетдим. Бу вақтларда мен ҳар бир ёзувчини чуқурроқ ўрганишга, унинг мартабасини улуғ, асарларини гўзал қилган сирлардан воқиф бўлишга киришдим. Шу мақсад билан ишни Чеховдан бошладим. Қисқа бир муддат ичда унинг йигирма икки томник асарлари тўпламини ўрганиб чиқдим. Буният натижаси жуда тез кўрниди. Шундан кейин ёзган ҳикояларим олдинги ёзган ҳикояларимдан жуда катта фарқ қилиб, танқиднинг баъсига кўра, бу ҳикояларде «ёркни чизилган образлар» пайдо бўлди.

Чеховдан кейин Толстой билан жиёдий шуғулландим. Рус классикларини ҳазм қилганимдан кейин Фарб адабиёти билан шуғулландим.

Ҳикоя жанрида узоқ йиллар қаламимни қайраб юрганимдан кейин, яна йирик жанрга қўл урмоқчи бўлдим.

Бу вақтларда ўзбек деҳқони янги ҳаёт йўлига чиқиб олган эди. Мен ўз тўпидан айрилиб, кейинда қолтав батрак — сўнгги батракнинг ўша янги йўлга чиқиб олгунча бошдан кечирганларини тасвир қилмоқчи бўлдим. Бироқ ўзимга боғлиқ бўлмаган сабаблар билан мақсадимга етолмадим. «Қўшчинор чироқлари» номи билан чиққан роман, танқид хуш қабул қилган бўлса ҳам, таъбимдаги китоб эмас.

Драматургия жанрида ўзимни синаб кўрмоқчи бўлдим. Мирзачўл қишилари ҳақида пъеса ёзиш мақсади билан ҳозирги Ленин номли колхозга кўчиб бордим. Бўлаjak қаҳрамонларини ижандан ўрганганим, майда ҳикоячиликдаги тажрибам пъесанинг муваффакиятли чиқинига сабаб бўлди. «Янги ер» («Шоди сўзана») га аввал

Республика мукофоти, кейин Давлат мукофоти берилди. Пъеса Иттифоқнинг етмиш учта йирик, шу жумладан, Москва, Ленинград ва деярли ҳамма миллый республикалар саҳнасида ҳамда Хитой Халқ Республикасида, халқ демократияси мамлакатларида қўйилди. Ундан кейинги «Огриқ тишлар» комедиясини ҳам томошабин яхши қарши олди.

Дастлабки фельетонларим, ҳикояларим болалигимда қалбимни яралаган ҳаётга қарши ўч ҳисси билан тўлиб-тошган бўлса, «Саробҳа ўша ҳаётни қайтаришга бел боғлаган душмандарнинг бошига қалбимдаги газаб ўтини ёғдиришга тирищдим.

Ундан кейинги асарларим, хусусан «Синчалак» халқимизнинг кураши ва ғалабасидан ўзимда йўқ қувонганим, ажойиб замондошларимни қувониб олқишлиганимдир. Баъзан буларнинг оёғи остида ўралашиб кўнглимизни хира қилган кимсаларга ҳам кўз ташлаб «халал берма, четга чиқ!» деганман.

МУНДАРИҚА

Болалик сўқмоқлари	3
Илк изланишлар	24
Иккинчи чўққи	44
Кичик жанрнинг катта олами	91
Қалам ёлқини	124
Адаб сабоқлари	146
Улғайиш йўлида	187
«Синчалак»	199
Сўнгги саҳифалар	220
Адаб ҳаёти солномаси	248
Илова	
Абдулла Қаҳҳор.. Озгина ўзим ҳақимда	249

На узбекском языке

ОЗАТ ШАРАФУТДИНОВ

АБДУЛЛА КАХХАР

Тақризчи — филология фанлари доктори
Акрам Каттабеков

Редактор А. Дилмуродов

Рассом Т. Сайдуллаев

Расмлар редактори Р. Зуфаров

Техн. редактор В. Демченко

Корректор С. Сайдолимов

ИБ № 2047

Теришга берилди 22.03.88. Босишига рухсат этилди
7.09.88. Р 14783. Формати $84 \times 108^{1/32}$. № 2 босма қоғозига
литературная гарнитурда юқори босма усулида босилди. Босма л. $8,0+0,5$ вкл. Шартли бос. л.
 $13,44+0,84$ вкл. Шартли кр.-отт. 14,59. Нашр. л.
 $14,30+0,74$ вкл. Тиражи 40000. Заказ № 4040. Баҳоси
1 с. 10 т. Шартнома 175—86.

Узбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Ёш гвардия»
нашриёти. Тошкент, 700113. м. Чилонзор. 8-квартал.
Катортол кўчаси, 60.

Узбекистон ССР нашриётлар, полиграфия ва китоб саводси ишлари Давлат комитети Тошкент «Матбуот»
полиграфия ишлеб чиқариш бирлашмасига қарашли 1-босмахона. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21.